

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES

**ARHIVSKI ZAPISI
ARCHIVAL NOTES
1/2014**

Redakcija

Editorial Board

**Стеван Радуновић, Срђан Пејовић, мр Јадранка Селхановић,
др Стјепан Ђосић, др Изет Шаботић, Миладин Милошевић,
Мирјана Каписода, др Ђорђе Борозан, др Божидар Шекуларац,
Велимир Вујачић и Лука Милуновић**

Уређивачки одбор

Editorial Staff

**Стеван Радуновић, Срђан Пејовић, Мирјана Каписода и
мр Јадранка Селхановић**

Главни уредник

Editor in Chef

Срђан Пејовић

Одговорни уредник

Editorialist

Стеван Радуновић

Секретар редакције

Editorial Board Secretary

Мирјана Каписода

Лектор

Language Editor

Драгица Ломпар

**Издавач: Државни архив Црне Горе/Publisher: The State Archives of Montenegro
Цетиње, Новице Церовића 2,
тел. 041/ 230-226, факс 041/ 232-670.
e-mail: dacg@t-com.me; e-mail: pejovic.dacg@t-com.me**

ISSN 0353-7404

ДРЖАВНИ АРХИВ ЦРНЕ ГОРЕ

АРХИВСКИ ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА АРХИВСКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ
ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE REVIEW

Година XXI/2014
Број 1

Цетиње, 2015

САДРЖАЈ TABLE OF CONTENTS

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ/ ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Dr Čedomir Marković

KULTNI PREDMETI I SIMBOLI IZ PRAISTORIJE CRNE GORE	9
<i>CULT OBJECTS AND SYMBOLS FROM PREHISTORY OF MONTENEGRO</i>	9

Mr Milan Šćekić

NASILJA OSMANSKIH VLASTI U PREKOGRAIČNIM KRAJEVIMA CRNE GORE (1908 -1912)	35
<i>VIOLENCE OF OTTOMAN' S AUTHORITIES IN CROSS-BORDER ENDS OF MONTENEGRO (1908 -1912)</i>	35

Sreten ZEKOVIĆ

ČETIRI NEVALIDNA ZAPISA O POSVETI U LUČI MIKROKOZMA	61
<i>FOUR INVALID RECORDS IN THE DEDICATION OF „THE RAY OF THE MICROCOSM“</i>	61

Mr Jadranka Selhanović

PREIMENOVANJE ULICA U SLUŽBI NOVE IDEOLOGIJE	77
<i>RENAMING THE STREETS IN SERVICE OF NEW IDEOLOGY</i>	77

Dr Marijana Stamova

SLIKA SAVEZNIKA U BALKANSKOM RATU U BUGARSKOJ ISTORIOGRAFIJI I ŠTAMPI	81
<i>THE IMAGE OF THE ALLIES IN THE BALCAN WARS IN BULGARIAN HISTORIOGRAFY AND PRESS</i>	81

Vasilj Jovović

SREDNJOVJEKOVNE ISTORIJSKE TEME U CRNOGORSKOJ PERIODICI	
IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)	93
<i>MEDIEVAL HISTORIC TOPICS IN THE MONTENEGRIN PERIODICALS</i>	
<i>BETWEEN TWO WORLD WARS (1918- 1941)</i>	93

Jovan Đuranović

NIJESU KNEZ VUK BANDIĆ I DRUGI CRNOGORSKI GLAVARI 1689. GODINE BILI TAOCI	
KOD SKADARSKOG PAŠE BUŠATLIJE	105
<i>VUK BANDIĆ AND OTHER TRIBE LEADERS WERE NOT HELD HOSTAGES</i>	
<i>BY MAHMUT PASHA BUSHATLIA IN SCUTARI</i>	105

ИЗ АРХИВСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ / FROM THE ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE

dr Miroslav NOVAK

ARHIVSKI PORTAL EVROPE – PRILIKA ZA ARHIVSKI PROFESIONALNI RAZVOJ NA LOKALNOM, NACIONALNOM I GLOBALNOM NIVOU	113
<i>ARCHIVES PORTAL EUROPE - OPPORTUNITY FOR ARCHIVAL PROFESSIONAL DEVELOPMENT AT LOCAL, NATIONAL AND GLOBAL LEVEL</i>	113

Dr sc. Izet ŠABOTIĆ,

„HIBRIDNO ARHIVIRANJE“ I KORISNIČKA FUNKCIJA ARHIVSKE GRAĐE	125
<i>„HYBRID ARCHIVING „AND ARCHIVAL MATERIAL IN THE FUNCTION OF USERS</i>	125

Jovan P. Popović

METODOLOGIJA POSTUPANJA I ZAŠTITA ARHIVSKE GRAĐE PRISPJELE U ARHIV POKLONOM, OTKUPOM I ZAVJEŠTANJEM I NJENO ČUVANJE, SREĐIVANJE I OBJAVLJIVANJE	139
<i>METHODOLOGY OF TREATMENT AND PROTECTION OF ARCHIVAL RECORDS PROVIDED BY DONATION, REDEMPTION OR LEGACY AND ITS CONSERVATION, SETTLEMENT AND PUBLICATION</i>	139

Mirjana Kapisoda

MANIFESTACIJA „NEĐELJA ARHIVA“ 22-25 APRIL 2014.	165
<i>EVENT „WEEK OF ARCHIVES“ 22-25 APRIL 2014</i>	165

ДОКУМЕНТИ И СЈЕЋАЊА / DOCUMENTS AND MEMORIES

Luka I. Milunović

DRUGA POZORIŠNA SEZONA U KRALJEVINI CRNOJ GORI – Dokument, pitanja, predratna vremena	179
<i>SECOND THEATRE SEASON IN THE KINGDOM OF MONTENEGRO – document, questions, pre-war times</i>	179

Novak ADŽIĆ

ALEKSANDAR DIVAJN O ZAVJERI PROTIV CRNE GORE (1919)	203
<i>ALEXANDER DEVINE CONCERNING THE INTRIGUE AGAINST MONTENEGRO (1919)</i>	203

Predrag Vukić

DOPIS AUSTROUGARSKOG POSLANSTVA NA CETINJU OD 18. JUNA 1883. U VEZI SA HERCEGOVAČKIM USTANICIMA IZBJEGLIM U CRNU GORU	241
<i>NOTE OF AUSTRO-HUNGARIAN EMBASSY IN CETINJE DATED JUNE 18th, 1883 REGARDING HERCEGOVINA REBELS WHO TOOK REFUGE IN MONTENEGRO</i>	241

PRIKAZI / REVIEWS

GUBICI CRNOGORSKE VOJSKE U PRVOM SVJETSKOM RATU,

zbornik dokumenata, DACG, Cetinje 2014 (Srdan Pejović)	243
<i>MONTENEGRIN ARMY LOSSES IN WORLD WAR I, the collection of documents, DACG, Cetinje 2014</i>	243

Dr Čedomir Bogićević, PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ KAO DRŽAVNIK I DRŽAVOTVORNI REFORMATOR (I svezak) i NJEGOŠEVA FILOZOFIJA PRAVDE (II svezak)	245
<i>PETER II PETROVIC NJEGOSH AS STATESMAN AND STATE _BUILDING REFORMER AND HIS PHILOSOPHY OF JUSTICE (Stere Zekovic)</i>	245
ŽIVANA Hedbeli, INSTITUCIJE DRŽAVNE UPRAVE REPUBLIKE HRVATSKE OD OSAMOSTALJENJA DO ČLANSTVA U EVROPSKOJ UNIJI, I-II (dr Mile Bakić)	248
<i>THE INSTITUTIONS OF THE STATE ADMINISTRATION OF THE REPUBLIC OF CROATIA SINCE THE INDEPENDENCE TILL ITS MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION, I-II</i>	248
AKCIJE CRNOGORSKIH BANAKA, NOVČANIH ZAVODA I PRIVREDNIH DRUŠTAVA (1863- 1946) – Izložba dokumenata (Vukotić Vukota)	250
<i>MONTENEGRIN BANKS, CASH BUREAU AND COMPANIES' SHARES (1863-1946)- Exposition of documents</i>	250
CRNA GORA 1914-1918 – RATNA RAZGLEDNICA –Izložba dokumenata (Ana Pejović)	253
<i>MONTENEGRO 1914-1918- WAR POSTCARD-Exposition of documents</i>	253
IN MEMORIAM (Milorad Mićo Radović)	255

UDK 903(497.16)

Чланци и прилози

Dr Čedomir MARKOVIĆ

KULTNI PREDMETI I SIMBOLI IZ PRAISTORIJE CRNE GORE

Sažetak: Tokom dosadašnjih arheoloških istraživanja praistorijskih lokaliteta na prostoru Crne Gore, otkriven je niz nalaza za koje se, zbog njihovih specifičnih oblika, vjeruje da su korišćeni u obavljanju određeni kulturni radnji, te da stoga predstavljaju svojevrsne rekvizite. Među njima se nalaze koštane zviždaljke, obluci, glineni amuleti, keramički žrtvenici, prosopomorfni poklopci, ritoni, antropomorfne figurine, kao i niz predmeta simboličkog karaktera. Na osnovu ovih nalaza moguće je zaključiti da su u gotovo svim praistorijskim kulturama koje su se razvijale na tlu Crne Gore, počev od mlađeg paleolita i mezolita, pa preko neolita, eneolita i bronzanog doba, sve do kraja gvozdenog doba, poštovani određeni kultovi. Takođe je moguće zaključiti da su u ranijim kulturama uglavnom poštovani kultovi vezani za zaštitu zajednice, posebno za plodnost, odnosno za zaštitu i unapređenje one ekonomiju od koje je zavisila egzistencija čitave zajednice, ali i porodica i pojedinaca, da bi tokom gvozdenog doba, u kome poštovanje određenih kultova pripada religiji Ilira, kao nosiocima razvoja ove kulture, postali dominantni kult sunca i kult zmije, uz prisustvo i drugih kultova, kao što je kult zagrobnog života, kult heroiziranog pokojnika, ali i drugih, manje poznatih, vezanih za uže teritorije. U okviru religije Ilira javlja se i niz karakterističnih simbola vezanih za pojedine kulture, formirani kao posebno oblikovani predmeti, najčešće ukrasnog karaktera, kao što su narukvice, pojasne kopče, prstenje, ukrasne pločice, ili kao privjesci sa reljefnim predstavama sunčeve barke, heroiziranog pokojnika i određenih životinja. Pored ovih, kao simboli određenog kulta, najčešće kulta sunca, javljaju se i grafički motivi, kao što su koncentrični krugovi, spirale i sl. kojima se ukrašavaju pojedini predmeti kulturnog karaktera.

Relativno skroman broj pronađenih kulturnih rekvizita i kulturnih simbola ne dozvoljava da se u ovom trenutku izreknu konačni sudovi o vrstama i karakteru svih kultova u praistoriji Crne Gore, već je moguće samo naznačiti da su u okviru pojedinih praistorijskih kultura Crne Gore poštovani svi oni kultovi koji su bili prisutni i kod drugih praistorijskih kultura na prostoru Balkanskog poluostrva i šire.

Кljučне riječi: kult, rekvizit, zviždaljka, Crvena stijena, oblatak, Odmut, amulet, žrtvenik, Kremeštica, riton, disk, prosopomorfni poklopac, Beran krš, figurina, simbol, idol, Kuće Rakića, privjesak, Iliri, religija, sunce, Gotovuša, zmija, Budva, zagrobni život, Momišići.

CULT OBJECTS AND SYMBOLS FROM PREHISTORY OF MONTENEGRO

Abstract: During the past archaeological excavations of prehistoric sites in Montenegro, a number of items were discovered, which, due to their specific shape, are believed to have been used in the performance of certain acts of cult, and therefore represent a kind of props. Among them there are bone whistles, pebbles, clay amulets, ceramic altars, prosopomorphic lids, rhytons, anthropomorphic figurines, as well as a number of items of symbolic character. Based on these findings it can be concluded that in almost all prehistoric cultures that were developed on the soil of Montenegro, starting from the Upper Palaeolithic and Mesolithic, and through the Neolithic, Eneolithic and Bronze Age until the end of the Iron Age, certain cults were respected. One may conclude that in earlier cultures generally respected cults which were related to the protection of the community, especially the fertility, or protection and improvement of the economy that the existence of the entire community depended on, but also families and individuals, and during the Iron Age, in which respect of certain cults is attributed to the religion of the Illyrians, as holders of the development of this culture. There has become dominant the cult of Sun and the cult of the Serpent, with the presence of other cults, such as the cult of the life beyond the tomb, cult of the martyr hero and other, lesser-known ones, related to the local area. In the context of Illyrians' religion, a number of characteristic symbols related to certain cults appear, formed as specially designed items, usually with ornamental character, such as bracelets, belt buckles, rings, decorative tiles, or as pendants with relief images of the solar boat, deceased hero and some animals. In addition to these, as symbols of a particular cult, the cult of the Sun usually, there are also graphic motifs, such as concentric circles, spirals, etc. which decorated individual pieces of cult character.

The relatively modest number of cult props and iconic symbols don't allow us at this time to impose definitive judgments about the types and nature of cults in the prehistory of Montenegro. It is only possible to indicate that within certain prehistoric cultures Montenegro respected all those cults that are present in other prehistoric cultures in the area of the Balkan peninsula and beyond.

Keywords: cult, prop, whistle, Red rocks, boulder, Odmut, amulet, altar, Kremeshtice, riton, disk, prosopomorphic lid, Beran stone, figurines, symbol, idol, The Rakics houses, pendant, Illyrians, religion, Sun, Gotovusha, serpent, Budva, life beyond, Momishichi.

Sa jednog broja praistorijskih lokaliteta Crne Gore, na kojima su tokom proteklog perioda sistematski ili sondažno vršena arheološka ispitivanja, potiče niz zanimljivih nalaza, koji se svojom osnovnom namjenom, svojim oblicima ili ukrasima, u osnovi vezuju za sferu duhovne kulture, za segment koji pripada religiji.

Na osnovu specifičnih oblika, kao i na osnovu karakterističnih ukrasa, za veći broj ovih predmeta može se pretpostaviti da su korišćeni prilikom obavljanja određenih kulturnih ili magijskih radnji, te da otuda predstavljaju svojevrsne kulturne rekvizite. Međutim, sasvim sumarni podaci, koji se odnose na konkretnu ulogu ovih predmeta u određenim ritualima, ne dozvoljavaju da se ona u potpunosti sagleda, već se može samo naslutiti. Pri tome je važno napomenuti da ovi

predmeti, pored činjenice da predstavljaju svojevrzne rekvizite namijenjene za obavljanje određenih kulturnih ili magijskih radnji, istovremeno svojim oblicima i ukrasima izražavaju i određene umjetničke preokupacije njihovih tvoraca, što bez sumnje predstavlja još jednu, takođe značajnu komponentu duhovne kulture.

Gotovo iz svih kultura, koje su se tokom praistorije razvijale na prostorima Crne Gore, počev od starijeg, pa preko srednjeg i mlađeg kamenog doba, do metalnog – bakarnog, bronzanog i gvođenog, potiče po neki predmet za koji se može reći da pripada sferi duhovne kulture, odnosno da predstavlja svojevrzni rekvizit namijenjen za obavljanje određenih kulturnih ili magijskih radnji. Istina, ovi rekviziti nisu ni posebno brojni ni posebno atraktivni, ali zbog svoje specifične uloge u životu praistorijskih stanovnika Crne Gore zaslužuju posebnu pažnju. Najmanje njih potiče iz starijeg i srednjeg kamenog doba, odnosno iz paleolita i mezolita, dok su znatno brojniji iz ostalih epoha praistorije – neolita, eneolita i metalnog doba. Čini se da je samo prisustvo i broj ovih nalaza u pojedinim praistorijskim kulturama prvenstveno diktiran ekonomijom, zapravo onim vidom ekonomije na kome je počivao opstanak čitave zajednice. U praistorijskim kulturama, kod kojih je egzistencija zajednice počivala na lovačko-skupljačkoj privredi, koja je opet direktno zavisila od neposredne okoline, odnosno od njenog bogatstva lovnim životinjama i gotovim plodovima, kakav je slučaj sa paleolitskim i mezolitskim kulturama, to je u područjima gdje su nosioci ovih kultura bili prinuđeni da često mijenjaju svoja staništa u potrazi za lovnim životinjama i gotovim plodovima i gdje nije dolazilo do ostvarivanja čvrstih veza zajednice sa neposrednom okolinom, potreba za obavljanjem određenih magijskih i kulturnih radnji, usmjerenih za egzistenciju zajednice, u okviru koje je uspješan lov svakako bio primaran, bila svedena na minimum. Međutim, tamo gdje su zajednice ostvarivale čvrste veze sa neposrednom okolinom i gdje je opstanak direktno zavisio od uspješno uspostavljenog odnosa sa njom, u okviru koga su zemljoradnja i stočarstvo bile primarne grane ekonomije, kakav je slučaj sa neolitskim kulturama, tamo su predmeti namijenjeni kultu znatno brojniji i uglavnom su korišćeni u onim kulturnim ili magijskim radnjama koje su bile usmjerene ka očuvanju i povećanju plodnosti i zemlje i stoke. U kasnijim praistorijskim kulturama - eneolitu, bronzanom i gvođenom dobu, ova vrsta predmeta dobija složeniju ulogu, jer se sada, pored radnji vezanih za očuvanje zajednice i uvećanja plodnosti zemlje i stoke, oni koriste i u radnjama vezanim za svijet pokojnika, odnosno u kultovima vezanim za zagrobni život. Pri tome je značajno istaći da je za gotovo sve predmete o kojima je riječ, a koji su otkriveni u arheološkim iskopavanjima, moguće na osnovu uslova nalaza relativno precizno odrediti njihovu kulturnu i hronološku pripadnost.

Već je rečeno da i pored činjenice što je svaki od ovih predmeta u religijama praistorijskih ljudi imao posebnu ulogu, ona se, nažalost, još uvijek ne može precizno definisati. Zbog toga što se uloga pojedinih rekvizita može samo pretpostaviti, gotovo je nemoguće sačiniti njihovu klasifikaciju, te otuda ostaje da se kulturni rekviziti iz praistorije Crne Gore klasifikuju prema oblicima, mada ni tu ne mogu biti obuhvaćeni svi, jer se za neke ne može precizno utvrditi da li su korišćeni u kultu ili su, moguće, namijenjeni za svakodnevnu upotrebu.

U zavisnosti od osnovne namjene, za izradu ovih predmeta korišćeni su različiti materijali – kost, kamen, keramika, ćilibar i metal. Među onima za koje se sa više pouzdanosti može pretpostaviti da su kao rekviziti korišćeni za obavljanje kulturnih ili magijskih radnji, a koji potiču sa praistorijskih lokaliteta Crne Gore, nalaze se: zviždaljke, obluci, amuleti, žrtvenici, ritoni, kamerni diskovi, prosopomorfni poklopci, antropomorfne figurine i različiti simboli vezani za pojedine kultove.

Najstariji predmet za koji se, sudeći po njegovoj osnovnoj namjeni, ne može pouzdano tvrditi da pripada kulturnim rekvizitima, već se to može samo pretpostaviti, potiče iz pećine Crvena stijena, iz tamošnjeg sloja XII, koji pripada kraju srednjeg paleolita i koji reprezentuje kulturu kasnog musterijena.¹ Riječ je o predmetu načinjenom od šuplje kosti, odnosno od falanksa divokoze, dužine oko 5 cm, koji je pri donjem kraju probušen sa obje bočne strane, dok mu je gornji kraj uglačan (T. I, sl. 1). Duvanjem u gornji kraj, predmet je proizvodio zvuk, pa mnogi istraživači pomišljaju da se radi o primitivnom muzičkom instrumentu, odnosno o koštanoj zviždaljci.² Istina, može se pomišljati i da je prosto riječ o dječjoj igrački ili nekoj vrsti privjeska. Međutim, ne sporeći činjenicu da je riječ o predmetu koji je duvanjem proizvodio određeni zvuk, dakle o mogućem muzičkom instrumentu, istovremeno se nameće i pitanje kada i u koje svrhe je taj predmet, odnosno zviždaljku, koristio paleolitski stanovnik Crvene stijene. Budući da nema pravog i jasnog odgovora, može se samo pretpostaviti da je paleolitski lovac iz Crvene stijene zviždaljku jednostavno koristio u lovu na ptice, koje je prizivao imitirajući zviždaljkom njihov zov, ili je, pak, koristio u određenim kulturnim radnjama, koje su u osnovi bile posvećene lovu i u kojima je zviždaljka, takođe, korišćena za imitiranje zvižduka ptica. Stoga se, osim kao muzički instrument, može smatrati i određenim kulturnim rekvizitom.

Još dva slična, koštana predmeta, načinjena od falanksa divokoze, koji za razliku od opisanog imaju samo po jedan bočni otvor, pronađeni u sloju X

¹ *Crvena stijena*, Zbornik radova, Nikšić, 1975. str. 35; sl. 3

² M. Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore I*, Cetinje, 2002, str. 14.

Crvene stijene, koji pripada mlađem paleolitu, odnosno kulturi orinjasijena, takođe bi mogli da predstavljaju primitivne muzičke instrumente, odnosno zviždaljke, korišćene u navedene svrhe.³

Drugi, nešto mlađi predmet, za koji se sa više sigurnosti može pretpostaviti da se radi o magijskom ili kultnom rekvizitu, pripada grupi oblutaka i potiče iz mezolitskog stratuma pećine Odmut, koja se nalazi u blizini nekadašnjih starih Plužina, na ušću rijeke Vrbnice u Pivu, danas na dnu akumulacionog jezera.⁴ Riječ je o jednom o b l u t k u sa tragovima oker boje, pronađenom zajedno sa većim brojem koštanih i kremenih alatki u mlađem sloju mezolitskog stratuma pećine Odmut, obilježenog kao Odmut I b. Pored pomenutog, u stratumu je pronađeno još nekoliko zaobljenih i izduženih, djelimično poliranih, rječnih oblutaka, od kojih je većina na površinama imala vidljive tragove upotrebe, što je ukazivalo na mogućnost da su korišćeni kao neka vrsta čekića ili tučka.⁵ Oblutak, o kome je riječ, izdvajao se od ostalih nešto većim dimenzijama i umjesto tragova upotrebe, imao je površinu islikanu oker bojom, što samo po sebi predstavlja određeni kuriozitet koji ga svrstava među predmete sa posebnim karakteristikama, zbog kojih je mogao imati i posebnu ulogu u religiji mezolitskih stanovnika pećine Odmut.

Inače, obluci su kao posebni predmeti obožavanja prisutni u mnogim mezolitskim kulturama Balkana i Evrope, u čijim religijama i kultu često zauzimaju centralno mjesto. Obluci na čijim su površinama ugravirani ili islikani određeni znaci ili su im površine bojene okerom, često su smatrani kao boravišta duša predaka, odnosno kao kamenje vezano za svijet mrtvih ili kao kulturni predmeti vezani za mjesto boravka same zajednice. Budući da je pećina Odmut, kako je već rečeno, locirana na samom ušću rijeke Vrbnice u Pivu, gdje je i ribolov, pored lova, predstavljao osnovni izvor egzistencije njenih mezolitskih stanovnika, moguće je da je oblutak islikan okerom igrao određenu ulogu u kultu posvećenom samoj rijeci, odnosno ribolovu. Nažalost, prava uloga oblutka iz pećine Odmut ostaće nepoznata, osim činjenice da je on, samim tim što je islikan, za mezolitske stanovnike pećine Odmut predstavljao posebno dragocjen predmet. Poseban značaj oblutka ukrašenog okerom iz pećine Odmut ogleda se i u činjenici što on povezuje mezolitsku kulturu ovog staništa sa tradicijama finalnog paleolita Franko-Kantabrijske oblasti i Apeninskog poluostrva.⁶

³ Isti, str. 14.

⁴ O pećini Odmut vidi: Č. Marković, *Neolit Crne Gore*, Beograd, 1985, str. 31-44.

⁵ D. Srejšević, *The Odmut cave – a new faces of the Mesolithic culture of the Balkan peninsula*, Archaeologia Jugoslavica XV, Beograd 1974, str. 4.

⁶ Isti, str. 5.

Znatno više nalaza koji se mogu dovesti u vezu sa kulturnim radnjama, a time i duhovnim životom praistorijskih stanovnika Crne Gore, potiču iz narednih epoha – neolita, eneolita, bronzanog i gvozdenog doba. Istina, ni za ove nalaze se ne može reći ni da su posebno brojni, niti da su posebno spektakularni, ali sama činjenica da se po svojim oblicima razlikuju od ostalih nalaza, nesumnjivo govori da su morali imati posebne uloge u životu praistorijskih zajednica i da su, po svemu sudeći, kao svojevrsni rekviziti korišćeni u obavljanju određenih kulturnih ili magijskih radnji, a što ih vezuje za sferu duhovnog života.

Među nalazima iz doba neolita posebnu pažnju zaslužuje jedan glineni amulet u obliku vretenastog oblika, dužine 3,7 cm, sa dva izdužena rošćića na jednom kraju, koji mu daju oblik slova “T”. Rošćići istovremeno doprinose da amulet podsjeća na stilizovanu glavu bika (T. I, sl. 2). Amulet potiče sa lokaliteta Kremeštica, koji se nalazi u selu Petnjiku, nadomak Berana, na kome je otkriveno naselje iz starijeg neolita formirano pod otvorenim nebom.⁷ Nalaz, o kome je riječ, pronađen je u sloju koji je pripadao jednom stambenom objektu.⁸

O namjeni ovih zanimljivih predmeta, koji su poznati sa niza starije neolitskih lokaliteta sa područja centralnog Balkana, bilo da su načinjeni od gline, kosti ili kamena, postoje različita mišljenja. Tako, ima mišljenja da su amuleti služili kao jednostavni ukrasi koji su se nosili u probušenoj donjoj usni, odnosno da predstavljaju tzv. *labrete*.⁹

Postoji i mišljenje da su služili za obilježavanje i prebrojavanje namirnica.¹⁰ Međutim, kako su amuleti uglavnom nalaženi u okviru stambenih objekata, najčešće na podovima ili ispod podova, čini se najprihvatljivije mišljenje da im je uloga bila religijske prirode, odnosno da im je namjena bila da štite kuću i njene žitelje. Kako izgled pojedinih amuleta podsjeća na stilizovanu glavu bika, na tzv. *bukranion*, kakav je upravo amulet sa Kremeštica, to bi moglo da ukaže da su amuleti korišćeni i prilikom obavljanja određenih magijskih radnji posvećenih zaštiti stoke. U svakom slučaju, namjena ovih predmeta, koji isključivo pripadaju starijem neolitu, još uvijek nije definitivno razriješena, već se čekaju rezultati sa novih istraživanja.

Iz praistorije Crne Gore poznata su i dva keramička žrtvenika, od kojih jedan, fragmentovan, potiče iz pomenutog starijeneolitskog naselja na lokalitetu

⁷ Č. Marković, *Neolit Crne Gore*, Beograd, 1985, str. 46-53.

⁸ Isti, str. 53.

⁹ S. Karmanski, *Labrete sa lokaliteta Donja Branjevina u svetlu novih arheoloških i etnoloških podataka*, Glasnik SAD 4, Beograd, 1987, str. 101-106.

¹⁰ J. Vuković, *Amuleti sa lokaliteta Blagotin i njihovo mesto u starijem neolitu Centralnog Balkana*, Glasnik SAD 22, Beograd 2005. str. 24-44

Kremeštica, a drugi očuvan, iz mladenaolitskog naselja formiranog na Beran kršu kod Berana. Žrtvenik sa Kremeštica pronaden je u sloju jednog stambenog objekta, koji se kulturno i hronološki vezuje za stariji neolit centralnog Balkana, za poznatu starčevačku kulturu, i to za njenu raniju fazu obilježenu kao Protostarčevo II c, odnosno Linera A, odnosno Starčevo II a,¹¹ dok je žrtvenik sa Beran krša pronaden u njegovom najmlađem stambenom horizontu obilježenom kao Beran krš II c. Ovim se lokalitetom, istovremeno, završava mladenaolitska kultura pomenutog naselja, koja u cjelini pripada poznatoj vinčanskoj kulturi, a započinje eneolitska, o čemu jasno govori prisustvo elemenata i jedne i druge kulture.¹²

Pomenuti žrtvenici se međusobno znatno razlikuju. Fragment žrtvenika sa Kremeštica, koji, kako je rečeno, potiče iz starijeg neolita, pripadao je žrtveniku načinjenom od crveno pečene zemlje, priglačanih površina, sa profilisanim, plitkim, četvorougaoim recipijentom, postavljenim na četiri četvorougaoe nožice, koje se postepeno sužavaju (T. I, sl. 3). Za razliku od žrtvenika sa Kremeštica, očuvani žrtvenik sa Beran krša, načinjen je od svijetlo- mrke pečene zemlje, sa plitkim, kružnim recipijentom postavljenim na četiri kratke, masivne, okrugle nožice (T. I, sl. 4). Pripada tipu minijaturnih žrtvenika, visine 3,8 cm i prečnikom recipijenta od 5,6 cm, koji se svojim oblikom i svojim dimenzijama vezuje za slične minijaturne žrtvenike iz vinčanske kulture, u kojoj su posebno brojni upravo žrtvenici sa okruglim recipijentom.¹³

I pored toga što se ovi predmeti nazivaju žrtvenicima, mišljenja oko njihove upotrebe još uvijek su u arheološkoj nauci podijeljena. Ono što ih u osnovi karakteriše mahom se ogleda u njihovim malim dimenzijama, kao i da većina ima četiri nožice i plitki recipijent na gornjem dijelu. Posebno je značajno što ni jedan nije fiksiran za neki određeni prostor već su, kao i sve druge posude, prenosivi. Zbog ove činjenice, neki autori smatraju da su ovi predmeti služili kao svjetiljke. Međutim, sprovedene hemijske analize pokazale su da se ni u jednom recipijentu ovih predmeta nije nalazila neka supstanca koja bi služila kao gorivo, te da zasigurno nisu korišćeni kao svjetiljke. Mali recipijent i specifična forma, pak, upućuju na zaključak da su ove posude morale imati neku posebnu ulogu, gdje se uglavnom misli na onu koja se sastojala u prinošenju žrtve, prvenstveno one vezane za poljoprivredu. Pri tome je moguće da se glavni obred prinošenja žrtve odvijao na slobodnom prostoru u okviru naselja, a da je svaka porodica za sebe uzimala dio žrtve i odnosila ga svojoj kući, čemu su upravo služile ove male, specijalno oblikovane posude, odnosno žrtvenici.

¹¹ Č. Marković, *Neolit Crne Gore...*, str. 70-71.

¹² Isti, str. 69.

¹³ S. Stanković, *Žrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče*, Beograd, 1986. str. 13; T. X, sl. 1.

Budući da oba žrtvenika iz Crne Gore potiču sa zemljoradničkih naselja, to bi njihovo postojanje upravo moglo da ukaže da su se u okviru ovih naselja obavljali rituali prinošenja žrtve posvećeni plodnosti zemlje.¹⁴ Pri tome, nalaz žrtvenika u ranoeneolitskom horizontu Beran krša, pored njegove osnovne uloge vezane za obavljanje određene kultne ili magijske radnje, koja je upravo karakteristična za neolitske zemljoradničke zajednice, ukazuje i na činjenicu da su i u početnoj fazi eneolita prisutni određeni elementi naslijeđeni iz prethodne, neolitske epohe, što ide u prilog konstataciji da je i egzistencija eneolitske zajednice Beran krša počivala na onoj istoj ekonomiji na kojoj je počivala i prethodna neolitska zajednica, odnosno na zemljoradnji.

Kulturnim rekvizitima iz praistorije Crne Gore može se pripisati i jedan keramički fragment – dio oboda i drške, koji potiče iz stratuma II Crvene stijene. Fragment je pripadao posudi specifičnog oblika, koja je u arheološkoj nauci poznata pod imenom r i t o n. Riječ je o posudi čiji je plitki, ovalni recipijent sa velikim, kružnim, koso modelovanim otvorom i visokom prstenastom drškom, postavljen na četiri kratke, valjkaste nožice (T. I, sl. 5). Budući da je pomenuti fragment pronađen u stratumu II Crvene stijene, što ga hronološki opredjeljuje u srednji neolit, dok ga specifičan oblik u kulturnom smislu vezuje za tzv. Danilo kulturu, koja reprezentuje srednji neolit Jadrana.¹⁵

Osim u Crvenoj stijeni, ritoni su u većem broju nalaženi i u drugim područjima, posebno na lokalitetima duž istočne jadranske obale i u njenom zaleđu, zatim u centralnoj Bosni, Vojvodini, Metohiji, Makedoniji, srednjoj Grčkoj – Tesaliji i Peloponezu, kao i u južnoj, jugoistočnoj i sjeveroistočnoj Italiji.¹⁶

Posebno je pitanje čemu su služile posude ovakvog oblika. Među arheolozima postoji nekoliko suprotstavljenih mišljenja, od onih koji smatraju da su ritoni imali utilitarnu namjenu, do onih koji smatraju da su ove posude služile za obavljanje određenih kulturnih radnji. Tako, postoji mišljenje da su ove posude korišćene za čuvanje i prenošenje soli ili da su upotrebljavane kao svojevrsne svjetiljke, koje su pri tome mogle da se koriste i u posebnim obredima ili procesijama. Međutim, konstatacija da su se kod pojedinih primjeraka sačuvali tragovi pastuozne, crvene boje, koja se lako otire, malo je vjerovatno da su se u

¹⁴ O žrtvenicima i njihovoj ulozi vidi: D. Garašanin, *Religija i kult neolitskog čoveka na Centralnom Balkanu*, Neolit Centralnog Balkana, Beograd, 1968, str. 241-265; S. Stanković, nav. djelo, str. 8-16.

¹⁵ A. Benac, *Mlađi praistorijski periodi u Crvenoj stijeni*, Crvena stijena, zbornik radova, Nikšić, 1975, str. 141-142.

¹⁶ O teritorijalnoj rasprostranjenosti ritona vidi: R. Zlatunić, *Neolitički kulturni keramički predmeti na području Istre*, *Histria Archaeologica*, 42/2011, Pula, 2012, str. 99.

njima držali so ili loj. Namjena im je očito bila drugačija, tako da preovladava mišljenje da su služili kao svojevrsni kulturni rekviziti, o čemu, pored specifičnog oblika, govori i bogatstvo različitih ukrasnih motiva na njihovoj površini. Navodi se da su ritoni korišćeni u kultu posvećenom vodi, budući da je veći broj ritona nalazan u kraškim područjima koja oskudijevaju u vodi, zatim u kultu posvećenom domaćem ognjištu, u kultu sunca, do kulta plodnosti. Izgled ritona, čiji je plitki recipijent sa kosim obodom i visokom, okruglom drškom, postavljen na četiri nožice, čini da posuda podsjeća na stilizovanu predstavu bika, što se uzima kao osnovni argument da su ritoni predstavljali i simbol plodnosti, posebno izražen kod neolitskih zajednica, čija je egzistencija uglavnom počivala na stočarstvu.¹⁷

Pojava usamljenog primjerka ritona, odnosno njegovog fragmenta u stratumu II Crvene stijene, povlači za sobom pitanje njegovog porijekla i svakako njegove uloge na ovom lokalitetu. Moguće da odgovor leži u činjenici da je nakon starijeg neolita, reprezentovanog u stratumu I, pećina Crvena stijena bila napuštena, da bi nakon dužeg prekida bila ponovo nastanjena u srednjem neolitu, sadržanom u stratumu II, čiji su nosioci pristigli sa područja Jadrana, donoseći sa sobom i kult ritona.¹⁸ U svakom slučaju, porijeklo i uloga ritona u Crvenoj stijeni i dalje će ostati zagonetni.

Među nalazima iz istog stratuma, odnosno iz stratuma II Crvene stijene, još jedan predmet zaslužuje određenu pažnju. Riječ je o jednom k a m e n o m d i s k u sa dobro uglačanim površinama, za koji se pretpostavlja da je kao simbol sunčevog diska korišćen u kulta sunca (T. I, sl. 6).

Slični predmeti poznati su i sa drugih neolitskih nalazišta, među kojima se posebno ističu Danilo kod Šibenika i neolitska naselja poznata kao Obre I i Obre II kod Kaknja u Bosni, koji hronološki pripadaju vremenu od starijeg, pa do razvijenog mlađeg neolita. Slično pojavi ranije pomenutog ritona, i pojava kamenog diska u Crvenoj stijeni takođe se može dovesti u vezu sa manjom skupinom lovaca, ili moguće stočara, koji su kao nosioci kulture srednjeg neolita pristigli iz područja Jadrana i nakon dužeg prekida ponovo naselili Crvenu stijenu, donoseći sa sobom i kult ritona i kult sunca.¹⁹

Predmetima vezanim za religiju praistorijskog čovjeka, odnosno za njegov duhovni život, pripada i fragment jednog keramičkog poklopca sa stilizovanom predstavom ljudskog lica, te otuda za ove predmete naziv p r o s o p o m o r f n i

¹⁷ O ritonima detaljnije vidi: A Benac, *Religijske predstave prastanovnika južnoslovenskih zemalja*, ANU Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga LXXXIV, Centar za balkanološka istraživanja, knjiga 10, Sarajevo, 2012, str. 63-65; R. Zlatunić, *Neolitički kulturni keramički predmeti na području Istre ...*, str. 90-108.

¹⁸ A. Benac, *Mlađi praistorijski periodi u Crvenoj stijeni ...*, str. 145.

¹⁹ Isti, str. 140-141.

p o k l o p c i, što dolazi od grčkog *προσωπο*-lice. Fragment poklopca potiče sa Beran krša, iz stambenog horizonta Ib, u kome se, pored ostalih nalaza, po prvi put u okviru ovog neolitskog naselja javljaju i predmeti namijenjeni kultu.²⁰ Fragment, o kome je riječ, pripadao je prosopomorfnom poklopcu kalotaste forme, sa ukrasom izvedenim urezanim cik-cak linijom, koja duž oboda gradi niz položenih trouglova, od kojih je svaki drugi ispunjen ubodima. Na prednjoj strani se nalazi očuvano veliko, okruglo plastično oko, iznad koga je, savijena u blagom luku, prikazana plastična obrva, koja se, spiralno uvijena, završava na mjestu na kome je svojevremeno bilo nalijepljeno uvo, odnosno neka vrsta drške, koja je naknadno odbijena, pa se o njenom izgledu ništa određeno ne može reći. Sudeći po očuvanim tragovima, može se zaključiti da je duž temena poklopca tekla uska traka formirana od niza tačkastih uboda ograničenih sa obje strane sa po jednom urezanim linijom (T. I, sl. 7). Poklopac, kako je rečeno, potiče iz stambenog horizontata I b Beran krša, koji se na osnovu ostalih nalaza kulturno i hronološki vezuje za najstariju fazu vinčanske kulture, za fazu Vinča-Tordoš I, odnosno za fazu Vinča A, ali koji je uz to obilježen i izvjesnim lokalnim elementima.²¹

I pored činjenice da su prosopomorfnii poklopci korišćeni za poklapanje posebno oblikovanih keramičkih sudova - amfora sa cilindričnim vratom, njihov specifični oblik, cilindrični ili konični sa predstavom lica, upućuje na zaključak da je njihova uloga, osim praktične, bila znatno složenija i da nema nikakve sumnje da i ovi zanimljivi predmeti pripadaju sferi duhovne kulture. Slično pomenutim rekvizitima, ni uloga prosopomorfnih poklopaca u religiji neolitskog čovjeka još uvijek nije definitivno razjašnjena. Zanimljiva je pri tome konstatacija da je njihova pojava isključivo vezana za neolit, kao i da su posebno rasprostranjeni na prostorima vinčanske kulture.²²

Činjenica da se na prosopomorfnim poklopcima, osim naznačenih ušiju, odnosno drški, plastično modelovanog nosa i ukrasa od urezanih geometrijskih motiva, posebno ističe predstava lica na kome dominiraju velike, plastične oči, što svakako govori da su ovi poklopci, osim praktične namjene da poklope amforu, morali imati i još neku dodatnu, daleko značajniju funkciju, po svemu sudeći magijskog karaktera, a što ih svrstava u grupu magijskih rekvizita. Čini se posve prihvatljivim mišljenje da su ovi poklopci na amforama imali apotropejsko svojstvo, odnosno da su služili da zaštite sadržaj amfore od svih negativnih uticaja i nepoznatih sila, gdje su posebnu ulogu imale izrazito krupne i istaknute oči,

²⁰ Č. Marković, *Neolit Crne Gore...*, str. 64.

²¹ Isti, str. 71.

²² S. Stanković, *Žrtvenici i prosopomorfnii poklopci iz Vinče...*, str. 17-28.

kojima se pripisivala moć da mogu otkloniti sve negativne sile od ljudi, domova i stoke, slično onoj moći koja se pripisivala tzv. "mističnim očima" iz staroegipatske civilizacije.

Iz istog stambenog horizonta potiče još jedan veći keramički fragment zanimljivog izgleda za koji se, nažalost, ne može precizno ustanoviti od kakvog predmeta potiče. Fragment je načinjen od pečene zemlje, jarko crvene boje, očuvanih dimenzija 8,4 x 7,1 cm. Po sredini fragmenta teče jako, plastično rebro, čiji je gornji dio odlomljen. Rebro je sa jedne strane oivičeno parom plitkih, urezanih, paralelnih linija. Površina fragmenta je sa obje strane rebra ukrašena dubokim, paralelnim žljebovima, koji su na lijevoj strani presječeni sa nekoliko kraćih, vertikalnih žljebova. Na desnoj strani fragmenta, ispod zadnjeg, donjeg žlijeba, nalazi se niz uboda, iznad kojih je modelovan nadvišen, plastični luk, koji bi mogao da prestavlja nadočnu arkadu (T. I, sl. 8). U svakom slučaju, na fragmentu je jako malo elemenata koji bi pomogli da se definiše cjelina od koje fragment potiče. Moguće je da je i on pripadao nekoj vrsti prosopomornog poklopca, mada nije isključena mogućnost da potiče i od nekog oblika žrtvenika, budući da su brojni prosopomorni poklopci i žrtvenici iz same Vinče ukrašeni na sličan način.²³

Osim pomenutih rekvizita, iz praistorije Crne Gore, odnosno iz neolita i bronzanog doba, potiče i jedan broj antropomorfne plastike zastupljene sa nekoliko očuvanih figurina i sa jednim brojem fragmenata ove plastike. Tako, epohi neolita pripada jedan broj fragmenata figurina koji potiču iz neolitskog naselja na Beran kršu, pronađeni u njegovim različitim stambenim horizontima.²⁴

Nekoliko fragmenata antropomorfne plastike pronađeno je i tokom arheoloških istraživanja obavljenih 2012. godine na neolitskom lokalitetu Trnje, u selu Bijedići, kod Bijelog Polja. Među njima se posebno ističe trougaona glava sa istaknutim nosom i urezanim očima,²⁵ dok jedna očuvana figurina potiče

²³ Isti, T. I- LIII.

²⁴ Č. Marković, *Neolit Crne Gore...*, str. 64-69.

²⁵ Iz kraćeg saopštenja o arheološkim istraživanjima na lokalitetu Trnje u selu Bijedići kod Bijelog polja, obavljenih tokom 2012. godine u organizaciji Polimskog muzeja u Beranama, objavljenog na Internetu od 24. 09. 2012. god. pod naslovom „Otkopano naselje staro 8.500 godina“ (www.vijesti.me), moguće je zaključiti da i sa ovog lokaliteta potiče nekoliko fragmenata antropomorfne plastike, nažalost bez bližih podataka o njihovom izgledu. Inače, lokalitet Trnje poznat je od ranije i prvi put je zabilježen u Istoriji Crne Gore I, gdje je smješten u razvijeno bronzano doba, da bi kasnije analize pokazale da je riječ o naselju formiranom pod otvorenim nebom i da pripada mlađem neolitu. (Vidi: M. i D. Garašanin, *Istorija Crne Gore I*, Titograd, 1967, str. 64; Č. Marković, *Neolit Crne Gore*, Beograd, 1983. str. 70; Č. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 114).

sa lokaliteta Torine u Radmanskoj klisuri kod Berana, pronađena u kraćim istraživanjima.²⁶ Bronzanom dobu pripadaju i tri očuvane figurine i jedna fragmentovana glava figurine pronađene u razorenoj humki u selu Kuće Rakića u Zeti,²⁷ kao i jedna fragmentovana, pločasta figurina, pronađena davne 1969. godine tokom istraživačkih radova na prostoru ulcinjske tvrđave.²⁸

Već je rečeno da veći broj fragmenata antropomorfne plastike potiče sa neolitskog naselja na Beran kršu, iz njegovih različitih stambenih horizonata. Tako, tri fragmenta donjih djelova stojećih figurina, po svemu sudeći nogu, potiču iz stratuma I, odnosno iz stambenog horizonta obilježenog kao I b, u kome se po prvi put u okviru ovog neolitskog naselja javljaju predmeti namijenjeni kultu i koji po odlikama materijalne kulture pripada starijoj fazi vinčanske kulture, odnosno fazi Vinča – Tordoš I ili Vinča A.²⁹ Iz narednog stambenog horizonta istog stratuma, obilježenog kao I c, koji pripada nešto mlađoj fazi vinčanske kulture, odnosno fazi Vinča – Tordoš II, ili Vinča B,³⁰ potiče jedna noga i jedan torzo, dok iz stratuma II, iz stambenog horizonta obilježenog kao II a, koji pripada mlađoj fazi vinčanske kulture, odnosno fazi Vinča – Pločnik I ili Vinča C,³¹ potiče jedna fragmentovana glava figurine. Sa istog lokaliteta potiču i dvije glave figurina i jedan torzo pronađeni u ranijim iskopavanjima, ali bez bližih podataka o uslovima nalaza.³² Istom periodu, odnosno neolitu, pripadala bi i ranije pomenuta figurina pronađena na lokalitetu Torine u Radmanskoj klisuri nadomak Berana, kao i nekoliko, takođe pomenutih, fragmenata antropomorfne plastike, pronađeni u najnovijim istraživanjima neolitskog naselja na lokalitetu Trnje u selu Bijedići, kod Bijelog Polja.

Jedan, od tri pomenuta fragmenta antropomorfne plastike pronađena na Beran kršu, u stambenom horizontu I b, očigledno pripada donjem dijelu stojeće figurine, odnosno donjim djelovima nogu. Fragment je načinjen od loše pečene

²⁶ U kraćem saopštenju o istraživanjima na lokalitetu Torine u Radmanskoj klisuri kod Berana, u organizaciji Polimskog muzeja iz Berana, objavljenog na Internetu 01. 01. 2012. god. pod naslovom „Na nalazištu u Torinama pronađena figurina stara 5000 godina“ (www.vijesti.me), pomenut je nalaz antropomorfne figurine, uz koji je data i fotografija figurine.

²⁷ O. Velimirović-Žižić, *Violinasti idoli – tumul iz Zetske ravnice*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU, 14, Podgorica, 1995, Podgorica, str. 24-27

²⁸ M. Parović – Pešikan, *Antropomorfna plastika iz Ulcinja*, Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU, 16, Podgorica, 1997. str. 5-10.

²⁹ Č. Marković, *Neolit Crne Gore...*, str. 72

³⁰ Isti, str. 72.

³¹ Isti, str. 73.

³² Fragmenti figurina o kojima je riječ, čuvaju se u Polimskom muzeju u Beranama. Pronađeni su tokom prvih iskopavanja na Beran kršu 1961. godine. Rezultati nisu objavljeni.

zemlje, tamno-mrke boje, na kome se jedva razaznaju sastavljene noge, koje se završavaju proširenjem, a što bi trebalo da predstavlja stopala (T. I, sl. 9).

Drugi fragment iz istog stambenog horizonta, takođe pripada donjem dijelu stojeće figurine. Jasno se razaznaje forma noge, koja se u sredini sužava, da bi se ka koljenu i stopalu proširila. Dio noge iznad stopala i dio ispod koljena prekriven je gusto raspoređenim ubodima. Nažalost, ni ovaj fragment ne može pomoći da se utvrdi prvobitni izgled figurine od koje potiče (T. I, sl. 10).

Za treći fragment ne može se sasvim precizno utvrditi kojem dijelu figurine pripada. Moguće je da predstavlja središnji dio same figurine, na kome se u donjem dijelu zapažaju izraženi gluteji, a u gornjem dva plastična ispupčenja koji, moguće, predstavljaju dojke. Donji dio fragmenta, odnosno prostor oko gluteja i prostor ispod dojki, prekriven je gusto raspoređenim ubodima (T. I, sl. 11).

Iz narednog stambenog horizonta Beran krša, obilježenog kao I c, potiču dva fragmenta, od kojih jedan predstavlja torzo, a drugi nogu sjedeće ili, moguće, stojeće figurine. Torzo, o kome je riječ, načinjen je od pečene zemlje tamno-mrke boje, sa jednim očuvanim i drugim odbijenim patrljkom ruku. Torzo je, očigledno, pripadao nekoj većoj figurini kojoj nedostaje glava i donji dio. Sa prednje strane, torzo je ukrašen sa dvije trake formirane od kraćih zarezova, koji su sa obje strane ograničeni sa po jednom urezanom linijom. Trake se od krajeva patrljaka ruku spuštaju ka donjem dijelu torza, da bi se sastale na stomaku, formirajući ukras koji podsjeća na neku vrstu kožne ogrlice, ili na kaiš, ili, pak, predstavljaju neku vrstu odjeće. Sličan ornament, samo nešto uži, teče od vrha patrljaka ka vratu, a što se ponavlja i sa leđne strane. Na visini struka, i sa prednje i sa leđne strane torza, urezana je izlomljena cik-cak linija, koja je sa donje strane oivičena kratkim, paralelnim zarezima što bi, eventualno, moglo da podsjeća na neku vrstu resa od kožne odjeće (T. I, sl. 13).

Drugi fragment iz istog stambenog horizonta predstavlja lijevu nogu veće stojeće ili, eventualno, sjedeće figurine, našto bi, moguće, ukazivao blagi prevoj koji se uočava ispod koljena. Modelovanje noge je izvedeno sa mnogo više pažnje nego što je to slučaj sa pomenutim torzom. Na fragmentu se jasno razaznaje kratko stopalo, peta, list noge i cjevanica koja je, moguće, zaštićena nekom vrstom kožnog štitnika, čiji se oblik nazire na prednjoj strani noge. Sudeći po oštećenju, koje se zapaža duž jedne strane, očito je da je noga bila čvrsto priljubljena uz drugu, desnu nogu i samo su vrhovi stopala bili razdvojeni. U visini članka i koljena sa prednje i slobodne bočne strane nalazi se nekoliko dubokih, horizontalnih ureza, koji bi mogli da predstavljaju kožne kaiševe koji uz nogu drže neku vrstu obuće ili pomenutog štitnika za cjevanicu. Očuvana visina

noge iznosi 8 cm, što pokazuje da se radilo o većoj figurini, čija je visina, ukoliko je riječ o stojećoj, prelazila 30 cm (T. I, sl. 12).

I konačno iz stratuma II Beran krša, odnosno iz stambenog horizonta II a, potiče jedna fragmentovana glava figurine načinjena od pečene gline tamnosive boje. Glava pripada krajnje stilizovanim figurinama sa trougaonim licem, kome nedostaje istureni, plastični dio, odnosno nos. Oko vrata, na prednjoj strani, ukrašena je sa dva niza uboda što bi, moguće, trebalo da predstavlja neku vrstu duple ogrlice, dok ubodi na čitavoj zadnjoj strani treba da predstavljaju kosu (T. I, sl 16).

Već je napomenuto da je iz ranijih iskopavanja na Beran kršu, između ostalog, pronađen i jedan torzo figurine, kao i dvije fragmentovane glave, načinjene od tamno-mrke, loše pečene gline.

Torzo, sa sačuvanom glavom koja nema naglašen vrat, stubasto se nastavlja u ramena, na kojima su se na obje strane sačuvali tragovi od odbijenih patrljaka ruku. Sama glava torza sasvim je jednostavno modelovana. Predstava lica je do krajnosti šematizovana i svedena je na četiri ravne, trougaone površine, od kojih jedna predstavlja zaravnjeno i zakošeno čelo, dvije bočne predstavljaju obraze, dok četvrta predstavlja podbradak, koji se nastavlja u stubasti vrat. Površine se svojim zatupastim vrhovima sučeljavaju u sredini glave, formirajući na taj način nekakvu predstavu izduženog nosa. Na prednjoj strani nalaze se dva mala, fino oblikovana, kružna ispupčenja, koja očitó predstavljaju dojke, a što bi značilo da je riječ o ženskoj predstavi. Leđna strana torza jednostavno je zaravnjena. Zanimljivo je da na torzu nema nikakvih dekoracija (T. I, sl. 14).

Jedna fragmentovana glava obrađena je gotovo istovjetno kao glava torza. I kod nje je obrada svedena na krajnju šematizaciju, gdje trougaone površine formiraju lice sa izduženim noseom. Jedina razlika se ogleda u činjenici što je zaravnjeni zatiljak po rubu i donji dio vrata ukrašen kratkim urezima (T. I, sl. 17).

Druga glava se svojom koncepcijom obrade i samom predstavom lica, znatno razlikuje od opisanih. Svojom izgledom podsjeća na glavu sove. Izgledu sove doprinosi veliki, povijeni nos, koji prije liči na kljun ptice nego na ljudski nos. Nos je formiran od čeone površine koja se u obliku trougla izdužuje i povija nadole. Izgledu ptice grabljivice doprinose i dva velika, elipsoidna udubljenja koja se nalaze sa obje strane nosa, u koja je smješteno po jedno manje, takođe elipsoidno udubljenje, što zajedno treba da predstavljaju oči (T. I, sl. 15).

Što se tiče antropomorfne figurine sa lokaliteta Torine u Radmanskoj klisuri, osim pomenute fotografije objavljene na internetu (T. II, sl. 18), ne postoje nikakvi bliži podaci koji bi pomogli da se figurina detaljnije analizira i da

joj je se precizno odredi kulturna i hronološka pripadnost. Potrebno je sačekati riječ istraživača.

Osnovna odlika pronađene antropomorfne plastike koja potiče iz neolita Crne Gore, ogleda se u šematskom prikazivanju ljudske figure, posebno glave, čije lice često ima oblik tzv. "ptičjeg lica". Ponekad je urezima i ubodima na zadnjem dijelu glave naznačena kosa, a na ostalom dijelu moguće pojedini djelovi odjeće ili nekog ukrasa. Bez obzira što se radi o sasvim skromnom broju pronađenih primjeraka antropomorfne plastike, koja uglavnom potiče sa mlađeneolitskog naselja na Beran kršu, koje u osnovi pripada vinčanskoj kulturi, samo njeno postojanje u okviru naselja svjedoči da su njegovi stanovnici prihvatili i upražnjavali određene kultne radnje, uglavnom usmjerene na održavanje osnovnih vidova egzistencije, na prvom mjestu onih vezanih za zemljoradnju, kao što je sjetva, žetva, kiša, ali isto tako i onih vezanih za svakodnevni život, kao što je rađanje, bolest ili smrt.³³ Pri tome je važno napomenuti da se osnovna odlika antropomorfne plastike vinčanske kulture ogleda u njenoj raznolikosti, odnosno u prikazivanju ljudske figure u različitim položajima i izgledima, što je uslovalo da se njihov osnovni izgled protumači kao izgled pojedinih božanstava, gdje je predstava žene kao simbola plodnosti najčešće dovođena u vezu sa Velikom Boginjom, odnosno sa personifikacijom Majke Zemlje. Međutim, sigurno je da su različiti izgledi, pored religijskih zahtjeva, uslovljeni i određenim umjetničkim preokupacijama njihovih tvoraca. Budući da su u okviru domaćinstava uglavnom nalažene uz ognjišta, peći, razboje, silose i sl. njihova uloga je očito vezana i za određene domaće poslove. Nakon obavljenog rituala, figurine su gubile značaj, pa su zajedno sa predmetima za svakodnevnu upotrebu odbačene i polomljene.

Već je napomenuto da bronzanom dobu pripadaju tri očuvane antropomorfne figurine, zatim jedna fragmentovana pločasta figurina, kao i jedna fragmentovana glava figurine. Tri figurine i jedan fragment figurine koji predstavlja stilizovanu glavu, pronađeni su tokom istraživanja jednog razorenog tumula na lokalitetu Kuće Rakića u Zeti,³⁴ dok je fragmentovana pločasta figurina pronađena u istraživanjima ulcinjske tvrđave, koja su obavljena daleke 1969. godine.³⁵

³³ Bliže o neolitskoj religiji vidi: A. Cermanović-Kuzmanović - D. Srejić, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd, 1996.

³⁴ O. Velimirović-Žižić, *Violinasti idoli – tumul iz Zetske ravnice*, Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU, 14, Podgorica, 1995. str. 21-40; Č. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 213-21.

³⁵ M. Parović-Pešikan, *Antropomorfna plastika iz Ulcinja*, Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU, 16, Podgorica, 1997, str. 5-10.

Tri gotovo identične figurine, načinjene od pečene zemlje u tonovima od svijetlo oker do tamno mrke boje, na krajnje šematizovan način, u obliku violine, prikazuju ljudsko tijelo, te su otuda poznate kao figurine violinastog tipa. Figurine su pljosnate, bez naznačenih detalja, sa glavom u obliku stubastog produžetka, ovalnog donjeg dijela i sa rukama u obliku patrljaka. Na gornjem dijelu, u visini ruku, nalaze se dva plastična ispupčenja, koja očito predstavljaju dojke, što treba da sugeriše da se radi o ženskim predstavama³⁶ (T. II, sl. 19, 20 i 21).

Od četvrte figurine očuvana je samo glava, koja pokazuje sasvim drugačiji pristup u modelovanju pojedinih djelova ljudskog tijela. Glava, koja je očito pripadala figurini koja je predstavljala muškarca, oblikovana je sa mnogo više detalja. Na donjem dijelu zaobljenog čela naznačeni su plitki nadočni lukovi, ispod kojih se nalaze dva duboka okrugla udubljenja, koja predstavljaju oči. Sredinu lica zaprema široki nos sa naznačenim nozdrvama, ispod koga se nalaze dva manja udubljenja koja, moguće, predstavljaju usta. Na polukružnim ušima nalaze se po tri perforacije³⁷ (T. II, sl. 22).

Govoreći o navedenim figurinama, poseban problem predstavlja činjenica što se pouzdano ne zna da li su pripadale grobnom nalazu, budući da su nađene van groba u nasipu djelimično razorenog tumula.³⁸ No, bez obzira na ovu dilemu, njihova prisutnost u tumulu, koji je namijenjen za sahranu, otkriva jednu od značajnih dimenzija duhovne kulture bronzanog doba, prvenstveno onu vezanu za različite vidove htonskog kulta, ali i za određena vjerovanja i magijske radnje vezane za plodnost. Pored rečenog, figurine u širem smislu otkrivaju i osnovni pristup u samo likovno izražavanje, odnosno u likovnu umjetnost bronzanog doba. Međutim, kada je riječ o tumulu na lokalitetu Kuće Rakića, najvjerovatnije je da su figurine pripadale grobu, tako da se njihovo prisustvo jedino može dovesti u vezu sa kultom pokojnika, odnosno sa kultom vezanim za zagrobni život.

Fragmentovana pločasta figurina, očuvane visine od 14 cm koja je, kako je rečeno, nađena 1969. godine u istraživačkim radovima na prostoru ulcinjske tvrđave, gdje je vjerovatno dospjela sa šutom dopremljenim sa nekog obližnjeg praistorijskog lokaliteta, koji je korišćen za popunjavanje i ravnanje pojedinih djelova citadele. Figurina, kako su istraživači zaključili, predstavlja krajnje stilizovanu žensku figuru kojoj nedostaje donji dio i sa znatno oštećenim bočnim stranama, gdje su se, moguće, nalazile ruke i sa glavom prikazanom u obliku zaobljenog ispusta na gornjem dijelu. Da je riječ o ženskoj predstavi govore dva veća, kupasta

³⁶ O. Velimirović-Žižić, *Violinasti idoli...*, str. 26-27; T. IV, sl. 1-3

³⁷ Isti, T. IV, sl. 4.

³⁸ Isti, str. 24.

ispupčenja u središnjem dijelu koji, po svemu sudeći, predstavljaju dojke, dok se na donjem dijelu nalazi poveći okrugli otvor, koji po mišljenju istraživača, simbolizuje ženski polni organ. Nažalost, figurina je toliko oštećena da se na osnovu sačuvanih elemenata ne može sagledati njen primarni izgled (T. II, sl. 23).

Budući da direktnih analogija nema, ulcinjska figurina se na osnovu pojedinih elemenata, odnosno svojim sačuvanim izgledom, približava tipu violinastih idola iz kraja eneolita i ranog bronzanog doba, s jedne strane, dok sa druge strane pokazuje određene sličnosti sa metalnim diskoidnim idolima - privjescima, koji su rašireni od zapadnih i sjevernih obala Male Azije i istočnog Mediterana, do Trakije, Podunavlja i Transilvanije.³⁹

Nema sumnje da je ulcinjska figurina pripadala kulturnim rekvizitima, ali nažalost, ne postoji dovoljno elemenata koji bi pomogli za preciznije određivanje o kojem i kakvom je kultu riječ. Istina, ima mišljenja da je figurina iz Ulcinja, na osnovu hipertrofiranog prikaza dojki, mogla da sadrži određeno homeopatsko dejstvo koje se ogledalo u pružanju pomoći majkama dojiljama, kojima je nedostajalo mlijeko za dojenje djece, te da bi s tog aspekta, figurina mogla da predstavljala neku vrstu boginje dojilje, kakva se mnogo kasnije, u antici, pominje kao Diva Rumina.⁴⁰

Iz navedenih opisa antropomorfne plastike, koja se vezuje za bronzano doba, može se zapaziti krajnje uprošćen i stilizovan pristup u prikazivanju ljudske figure, u kome su naglašeni samo pojedini elementi koji ukazuju na polna obilježja što, kada je riječ o umjetnosti bronzanog doba, ovu svode na šematizam i simboliku. Međutim, pojednostavljene i stilizovane forme plastike, u kojoj su antropomorfne osobine jedva naznačene, ali sa jasno istaknutim polnim odlikama, ukazuju da su ove figurine prevashodno služile u određenom kultu, odnosno u određenim magijskim radnjama u kojima je njihova simbolika imala poseban značaj, dok je njihova likovna strana sasvim zanemarena.

Kada je riječ o mlađim kulturama praistorije Crne Gore, odnosno o starijem i mlađem gvozdenom dobu, čiji su nosioci Iliri, treba napomenuti da Iliri u starijem periodu, odnosno u starijem gvozdenom dobu, baštine tekovine svoje tradicionalne kulture, dok u mlađem, u kome su dostigli svoj najviši uspon na društveno-ekonomskom i političkom planu, formirajući svoju državu, bivaju izloženi snažim uticajima iz Grčke i njenih kolonija, što ostavlja duboke tragove u kulturi ovog perioda i što dovodi da se iz osnova promijeni njen tradicionalni

³⁹ M. Parović-Pešikan, *Antropomorfna plastika iz Ulcinja ...*, str. 8.

⁴⁰ P. Mijović, *Ulcinjski triptih kultne plastike*, Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU, 14, Podgorica, 1995. str. 52-55.

karakter. Posebno su snažno ovim uticajima bili izloženi Iliri u priobalnom području Crne Gore i njegovom zaleđu.

No, bez obzira na ovu konstataciju, potrebno je naglasiti da sve ono što se u okviru duhovne kulture gvozdenog doba događalo na tlu Crne Gore, a što bi se do izvjesnog nivoa moglo vezati sa segment koji se odnosi na postojanje određenih kultova, pripada religiji Ilira, kao nosiocima ukupnog razvoja kulture gvozdenog doba Crne Gore.

Govoreći uopšte o religiji Ilira, odnosno o prisutnosti određenih kultova, opšte je prihvaćeno mišljenje da su među njima dva kulta bili posebno raširena - k u l t s u n c a i k u l t z m i j e, od kojih prvi među sjevernim, a drugi među južnim Ilirima, o čemu svjedoči veći broj različitih simbola, koji se sa njima dovode u vezu. Simboli ova dva kulta najčešće se javljaju kao različito oblikovani predmeti, kao privjesci i predmeti ukrasnog karaktera i kao ornamentalni motivi, odnosno ukrasi koji se na njima nalaze.

Privjesci, koji se mogu dovesti u vezu sa kultom sunca, često se javljaju kao kolutasti ili spiralno oblikovani predmeti, ali i kao predstave pojedinih životinja, na prvom mjestu konja, zatim psa, bika, divljeg vepra, jelena, zeca, ribe, ptica, posebno barskih, od kojih se neke, pored kulta sunca, dovode u vezu i sa nekim drugim kultovima. Uglavnom su načinjeni od metala ili ćilibara, koji je kao materijal posebno cijenjen, jer su mu se zbog njegovih osobina pridavala apotropejska svojstva. Pojedini su nošeni su kao neka vrsta amajlije da vlasnika zaštite od zlih sila.

Osim privjesaka, kao simboli sunca javljaju se i posebno oblikovani metalni predmeti, koji su kao neka vrsta ukrasa nošeni na odjeći ili na tijelu, među kojima se izdvajaju ukrasne kopče, ukrasne pločice i pojedini primjerci nakita, dok se kao ornamentalni motivi koji se povezuju sa kultom sunca, najčešće javljaju koncentrični krugovi, svastike, spirale i sl., koji se graviraju, urezuju ili punktiraju na određenim vrstama predmeta.

O poštovanju kulta zmijske koji je, kako je rečeno, bio posebno raširen kod Ilira u južnim krajevima, svjedoči niz različitih predmeta na kojima je zmija prikazana kao simbol plodnosti, kao čuvar kuća, kao životinja vezana za podzemni svijet. Zmija je često prikazivana na nakitu, koji je oblikovan u vidu zmijske, kao što su narukvice, ogrlice, fibule, igle, ali je prikazivana i u složenijim predstavama, kao što su ukrasne, metalne pločice.

Osim navedenih, među Ilirima su, u zavisnosti od lokalnih potreba, poštovani i drugi kultovi, kao što je k u l t z a g r o b n o g ž i v o t a, k u l t

heroiziranog pokojnika, kult plodnosti, kult vode i vjerovatno još jedan broj manje poznatih, kojima takođe, pripadaju određeni simboli.⁴¹

Kada je riječ o poštovanju kulta sunca i kulta zmije kod Ilira na prostoru Crne Gore, u dosadašnjim istraživanjima otkriven je sasvim skroman broj nalaza koji se mogu smatrati simbolima vezanim za ova dva kulta. Pri tome je zanimljiva konstatacija da svi simboli vezani za kult sunca pripadaju starijem, a simboli vezani za kult zmije, mlađem gvozdenom dobu.

Tako, simbolima vezanim za kult sunca pripadaju dvije bronzane narukvice sa spiralnim diskovima i dvije bronzane kopte, koje potiču iz istražene humke u selu Gotovuši kod Pljevalja, kao i jedan bronzani, lula i lasti privjesak i dva ćilibarska privjeska, jedan sa predstavom zeca, a drugi sa predstavom, vjerovatno, divljeg vepra, koji potiču iz razorene humke u Lisijevom polju kod Berana. Simbolima vezanim za kult zmije pripadaju četiri zmijske narukvice, od kojih tri potiču iz helenističke nekropole Budve, a jedna iz razorene humke u Momišićima, u Podgorici, zatim jedan zmijski prsten, takođe iz budvanske nekropole, kao i jedna metalna, u krasna pločica iz nekropole u Gostilju, u Zeti.

Bronzane narukvice iz humke u Gotovuši, načinjene su od masivne bronzane žice okruglog presjeka, čiji su krajevi tako uvijeni da iznad obruča za ruku formiraju dva velika, spiralna diska, koji predstavljaju simbole sunca (T. II, sl. 24). Pri tome je zanimljiv podatak da ovaj tip narukvica nije čest među materijalom sa ilirskih nekropola, budući da je njegova pojava vezana za nešto stariji period i upravo je karakteristična za period srednje bronzne, za faze B i C.⁴²

Pojava ovog tipa narukvica među materijalom koji se vezuje sa starije faze gvozdenog doba, govori da se proizvodnja ovog nakita među ilirskim stanovništvom veoma dugo održala, zahvaljujući prvenstveno njegovom izgledu, odnosno njegovom simboličnom značenju. I upravo pojava ovih narukvica u grobu pod humkom iz starijeg gvozdenog doba, svjedoči ne samo o prisutnosti i poštovanju kulta sunca, već i o njegovom dugom trajanju, čije začetke nalazimo još u neolitu, kako to pokazuje, ranije pomenuti, kameni disk iz neolitskog stratuma Crvene stijene.

⁴¹O religiji Ilira, kultovima i njihovim simbolima, detaljnije vidi: A. Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, Zagreb, 1983; A. Stipčević, *Kulтни simboli kod Ilira*, ANU BiH, Posebna izdanja, Sarajevo, 1981.

⁴²Z. Vinski, *Brončanodopske ostave Lovas i Vukovar*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu I, Zagreb, 1958, str. 7-8.

Dvije bronzane, okrugle, ukrasne, pojasne kopče iz iste humke, načinjene su od tankog, bronzanog lima, čije su gornje površine ukrašene urezanim koncentričnim krugovima i naizmjenično postavljenim šrafiranim trouglovima, dok je obod ukrašen nizom okruglih latica, u čijim se centrima nalaze urezani, koncentrični kružići, koji takođe pripadaju simbolima sunca (T. II, sl. 25). Kružni oblik kopči i niz latica po obodu, jasno asociraju na sunčev disk. Predstavu sunčevog diska dopunjuju i urezani koncentrični krugovi, takođe rado korišćeni simboli sunca.⁴³ Ovaj tip kopči pripada starijim fazama gvozdenog doba i čest je nalaz među materijalom glasinacke kulture iz faze Glasinac IV c, koja pripada vremenu između 625 i 500. godine stare ere.⁴⁴

Posebnu pažnju zavređuje lunulasti privjesak iz razorene humke u Lisijevoj polju, kod Berana, datovan u kraj VI i početak V vijeka stare ere.⁴⁵ Privjesak je načinjen od bronzane ploče sa donjim, lunulastim dijelom, koji predstavlja stilizovanu barku sa visokim i širokim stubom u sredini, koji se kružno završava. Oba kraja lunulastog dijela, odnosno barke, završavaju se sa stilizovanim predstavama barskih ptica. Duž ivica privjeska teče granično, plastično rebro, ukrašeno nizom kratkih stubića sa kuglastim završecima. U sredini širokog stuba, u plitkom reljefu, predstavljen je visoki jarbol oslonjen na dva kraka, koji nosi dvostruki prsten sa kružnim, plastičnim ispupčenjem u centru. Dvostruki prsten i kružno ispupčenje u centru predstavljaju sunčev disk. Još jedno kružno, plastično ispupčenje nalazi se pri dnu jarbola. Pri gornjoj i donjoj ivici prstena nalazi se po jedna veća perforacija, očito namijenjena za vješanje i nošenje privjeska (T. II, sl. 26).

Iz izgleda privjeska moguće je zaključiti da je riječ o stilizovanoj predstavi sunčeve barke, koja uz pomoć barskih ptica preko nebeskog svoda nosi sunčev disk. Pojava stilizovane barke kao simbola sunca jasno govori o prisutnosti i poštovanju kulta sunca među Ilirima na ovim prostorima.

O prisutnosti k u l t a z m i j e, kako je rečeno, svjedoče četiri zmijolike narukvice, jedna iz humke u Momišićima i tri iz budvanske nekropole, jedan zmijoliki prsten takođe iz nekropole Budve, kao i jedna ukrasna pločica iz gostiljske nekropole.

⁴³ O heliatriji, odnosno o poštovanju kulta sunca vidi: A. Benac *Religijske predstave prastanovnika južnoslovenskih zemalja*, ANU BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 2012, str. 25-41

⁴⁴ A. Benac - B. Čović, *Glasnik II*. Sarajevo 1957, str. 45.

⁴⁵ Č. Marković, *Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivangrada, Duhovna kultura Ilira*, ANU BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1984. str. 84.

Narukvica iz humke u Momišićima, načinjena je od tanke trake bronзаног lima, koja je višestruko uvijena u spiralu, čiji je jedan kraj oblikovan u vidu trapezoidne, zmijske glave, dok je drugi proširen i zaobljen i predstavlja rep zmiје. Na trapezoidnoj glavi su nizom rijetkih uboda naznačene krupne, zaobljene oči i usta, što doprinosi zmijolikom izgledu narukvice. Narukvica je datovana u III vijek stare ere⁴⁶ (T. II, sl. 27).

Od tri zmijolike narukvice iz helenističke nekropole Budve, jedna potiče iz početnih istraživanja nekropole, dok su druge dvije pronađene u istraživanjima iz 1980. i 1981. godine.

Narukvica iz prvih istraživanja načinjena je od tanke trake zlatnog lima uvijenog u jednostavnu, kraću spiralu, koja svojim oblikom podsjeća na zmiju. Na jednom kraju, koji se od sredine spirale sužava, gotovo realistički je modelovana glava zmiје, dok se drugi, takođe suženi kraj, završava repom u obliku petlje. Na glavi su sa većim, plastičnim kolutićima naznačeni pojedini detalji – oči, nos i usta. Narukvica je bliže glavi i repu ukrašena kraćim, polukružnim zarezima, koji imitiraju kožu zmiје. Na unutrašnjoj strani, po sredini, sitnim ubodima punktirano je ime grčkim alfabetom - ΛΙΣΑΓΟΡΑΣ, najvjerovatnije ime vlasnika narukvice. Narukvica je datovana u III vijek stare ere⁴⁷ (T. II, sl. 28).

Druge dvije, gotovo identične, zmijolike narukvice, koje potiču iz najnovijih istraživanja, načinjene su od tanke trake srebrnog lima uvijenog u spiralu, koja se na jednom kraju završava zmijskom glavom sa naglašenim detaljima, kao kod gore opisane narukvice. Spoljašnje strane trake ukrašene su sitnim, kosim zarezima i ornamentom koji podsjeća na stilizovanu lozicu. Mali prečnik od svega 4,0 cm sugeriše da su narukvice pripadale mlađoj osobi, najvjerovatnije djetetu. Po uzoru na slične, zmijolike narukvice od spiralno uvijenog zlatnog lima sa većeg broja nalazišta, datovane su u kraj III i prvu deceniju II vijeka stare ere⁴⁸ (T. II, sl. 29 i 30).

Deformisani, zmijoliki prsten iz helenističke nekropole Budve, koji takođe predstavlja simbol zmiје, načinjen je od uske i tanke zlatne trake uvijene u spiralu. Traka se na jednom kraju završava širom, stilizovanom, trapezoidnom glavom, čija dva zaobljena, plastična ispupčenja koja predstavljaju oči, potenciraju izgled zmijske glave. Drugi kraj trake formiran je u omču i predstavlja rep zmiје.

⁴⁶ O. Velimirović – Žižić, *Nalaz u Momišićima*, Starinar n.s. XV-XVI, Beograd; Isti, str. 201-202.

⁴⁷ D. Rendić-Miočević, *Helenistički zlatni nakit iz iliro-grčke i rimske nekropole u Budvi, Iliri i antički svijet*, Split 1989, str. 201-202

⁴⁸ Č. Marković, *Antička Budva, nekropole, istraživanja 1980-1981*, Podgorica, 2012, str. 85.

Slično prstenje načinjeno od spiralno uvijene zlatne trake. poznato je i sa drugih helenističkih nalazišta, datovano u sredinu III vijeka stare ere⁴⁹ (T. II, sl. 31).

I konačno, kao simbol kulta zmije ističe se ukrasna pločica iz gostiljske nekropole, datovana u III-II vijek stare ere, na kojoj je prikazana velika zmija kao zaštitnica ilirskih ratnika u borbi sa neprijateljem.⁵⁰ Osim, kao jednostavni simbol, zmija prikazana na pomenutoj pločici ima i nešto drugojačije značenje, koje se vezuje za jedan drugi kult, koji je, takođe, poštovan kod Ilira na području Crne Gore. Riječ je o ranije pomenutom kultu heroiziranog pokojnika, u kome zmija, kao životinja vezana za podzemni svijet, igra značajnu ulogu.⁵¹

Na pločici je, u tankom, srebrnom limu apliciranom na gvozdenu podlogu, tehnikom iskucavanja u plitkom reljefu, prikazana borba ilirskog ratnika sa neprijateljem. Iza ilirskog ratnika uzdiže se velika zmija koja personifikuje umrlog člana zajednice, odnosno heroiziranog pokojnika, koji u obliku zmije pomaže i štiti svoje saplemenike⁵² (T. II, sl. 32).

Pored pločice iz Gostilja, o prisutnosti i poštovanju kulta heroiziranog pokojnika na prostoru Crne Gore, svjedoči i jedan ćilibarski, pločasti privjesak iz ranije pominjane humke u Lisijevom polju kod Brena. Privjesak pripada starijem gvozdenom dobu, datovan u VI-V vijek stare ere.⁵³ Na privjesku, veličine 7,5 x 4,5 cm koji je pri gornjoj ivici perforiran po dužoj osi, što govori da je nošen, vjerovatno, kao neka vrsta amajlije, u plitkom reljefu je prikazan nagi jahač na konju u galopu, ispod čijih nogu se nalazi veliki pas u trku. Nagi jahač i pas prikazani su dosta sumarno, bez detalja, dok je konj, koji je kao htonska životinja posebno poštovan, prikazan gotovo realistički, sa naznačenom kratko podšišanom grivom, uzdom i ularom na glavi, velikim kosmatim repom, kopitama i pojedinim mišićima koji su naglašeni blagim urezima. Nema sumnje da je na privjesku prikazan heroizirani pokojnik, koji na konju u galopu, jaše u zagrobni život (T. II, sl. 33).

Iz praiistorijskih nalazišta Crne Gore potiču još tri zanimljiva nalaza, koji svojim oblicima i predstavama na njima dozvoljavaju da se zaključuje da su Iliri

⁴⁹ Isti, str. 86, T. 4, sl. 10.

⁵⁰ Đ. Basler, *Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. XXIV, Sarajevo, 1969, str. 9.

⁵¹ O kultu heroiziranog pokojnika vidi: A. Stipčević, *Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Duhovna kultura Ilira*, ANU BiH, Posebna izdanja, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1984. str. 215 – 221.

⁵² O kultu zmije vidi: A. Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira*, ANU BiH, Posebna izdanja, Sarajevo, 1981, str. 47-59.

⁵³ Č. Marković, *Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje...*, str. 84-85.

na tlu Crne Gore tokom starijeg i mlađeg gvozdenog doba, poštovali još jedan kult, kome su pridavali poseban značaj. Dva nalaza potiču iz više puta pominjane humke u Lisijevom polju, koja pripada starijem gvozdenom dobu, a jedan iz takođe pominjane humke u Momišićima, iz mlađeg gvozdenog doba. Oba nalaza iz Lisijevog polja pripadaju privjescima na kojima se nalaze reljefne predstave određenih životinja, dok nalaz iz humke u Momišićima pripada nakitu i riječ je o prstenu sa ugraviranom predstavom na disku. Privjesci o kojima je riječ, imaju oblik pravougaone ploče i načinjeni su od ćilibara, materijala koji je rado korišćen za izradu određenih vrsta nakita, budući da se zbog njegovih karakterističnih osobina, kako je to ranije rečeno, vjerovalo da posjeduje apotropejska svojstva.

Na jednom privjesku, dimenzija 5,0 x 3,0 cm, sa oštećenim središnjim dijelom, gotovo je realistički, u plitkom reljefu, prikazana figura zeca u ležećem položaju, sa ispruženim prednjim i podvijenim zadnjim nogama i dugačkim ušima.⁵⁴ (T. II, sl. 34). Drugi privjesak, dimenzija 5,5 x 2,5 cm, jako je oštećen, tako da se teško razaznaje o kojoj je prikazanoj životinji riječ. Ipak se na osnovu pojedinih detalja, kao što su uzdignute čekinje duž leđa i kratki savijeni rep, sa izvjesnom rezervom može pretpostaviti da je na privjesku prikazan vepar u ležećem položaju.⁵⁵ Zanimljivo je da su oba privjeska perforirana po dužoj osi, što govori da su vjerovatno nošeni kao neka vrsta amajlije.

Ranije je rečeno da je u religiji Ilira, pored ostalih kultova, poštovan i kult plodnosti, čije simbole često predstavljaju privjesci u obliku pojedinih životinja, među kojima se nalaze i predstave zeca i vepa.⁵⁶ Postojanje privjesaka sa predstavom zeca i vepa koji potiču iz humke koja pripada starijem gvozdenom dobu, a koja se nalazi na tlu Crne Gore, upravo svjedoči da je i među Ilirima na ovom tlu poštovan i kult plodnosti.

Treći nalaz, koji ide u prilog zaključku da je među Ilirima u Crnoj Gori i tokom mlađeg gvozdenog doba poštovan kultu plodnosti, potiče, kako je rečeno iz razorene humke u Momišićima. Riječ je o srebrnom prstenu sa velikim diskom na kome je ugravirana izuzetno zanimljiva predstava, za koju bi se, sudeći po sadržaju, moglo pretpostaviti da se odnosi na kult plodnosti. U središnjem dijelu diska prikazana je ženska figura, obučena u dugu, bogato nabranu haljinu, utegnutu u struku širokim pojasom. Gornji dio tijela figure, koja sjedi na stolici sa četiri noge, bez naslona, prikazan je "an face", dok je glava data u profilu. Od glave do

⁵⁴ Isti, str. 83.

⁵⁵ Isti, str. 83-84, sl. 3.

⁵⁶ O zecu i vepu, kao simbolima kulta plodnosti, vidi: A. Stipčević, *Kulturni simboli kod Ilira*, ANU BiH, Posebna izdanja, Sarajevo, 1981, str. 105-110.

donjeg dijela leđa spušta se traka sa nanizanim perima ili liščem. Figura u desnoj ruci drži uzdignutu, po svemu sudeći, upaljenu baklju. Ispred i iza centralne figure prikazana je još po jedna ljudska figura u pokretu, bez haljina, ali sa naznačenim pojasom i sa trakom sa perima ili liščem koja se od glave preko leđa spušta gotovo do tla. Sudeći po izbočinama na koljenima, izgleda da su donji djelovi nogu kod obje figure pokriveni štitnicima, moguće knemidama, što bi trebalo da sugeriše da je eventualno riječ o vojnicima. I ove figure drže upaljene baklje, s tom razlikom što figura koja se nalazi iza centralne drži uzdignutu, a figura koja se nalazi ispred centralne oborenu baklju. Ispod figura, u donjem dijelu diska, ugravirana je jedna cik-cak linija, a ispod ove dvije paralelne, horizontalne linije. Prostor između ove dvije linije ispunjen je kosim urezima, što zajedno sa cik-cak linijom treba da predstavlja tlo ili, što je vjerovatnije, stilizovanu predstavu vode (T. II, sl. 35).

Inače, cijela predstava je izvedena jako stilizovano, bez obrade pojedinih detalja. Glave figura, kako je rečeno, date su u profilu sa jako izduženim licem, tako da podsjećaju na ptičje. Moguće je da neka vrsta maski pokriva lice, što zajedno sa perjanicama koje se spuštaju duž leđa i štitnicima za noge, odaje utisak da je riječ o kulturnoj predstavi u kojoj su izvođači maskirani. Poseban značaj u predstavi dat je centralnoj figuri, koja za razliku od igrača sjedi na stolici, dok bogato nabrana haljina čitavoj figuri daje svečan izgled.

Šematski prikazana voda u donjem dijelu diska, upućuje na pomisao da se predstava, odnosno kulturni obred odigrava na obali rijeke ili jezera, u kome, pored maskiranih igrača, glavnu ulogu ima centralna figura, koja možda predstavlja neko od božanstava vezano za kult plodnosti. Da je riječ o ovom kultu doprinose i podignute i oborene upaljene baklje koje učesnici u ritualu nose, koje treba da pokažu da je riječ o predstavi u kojoj se slavi život od njegovog početka pa do kraja, dok je sam prsten na ruci ženske osobe obezbjeđivao njenu punu plodnost.

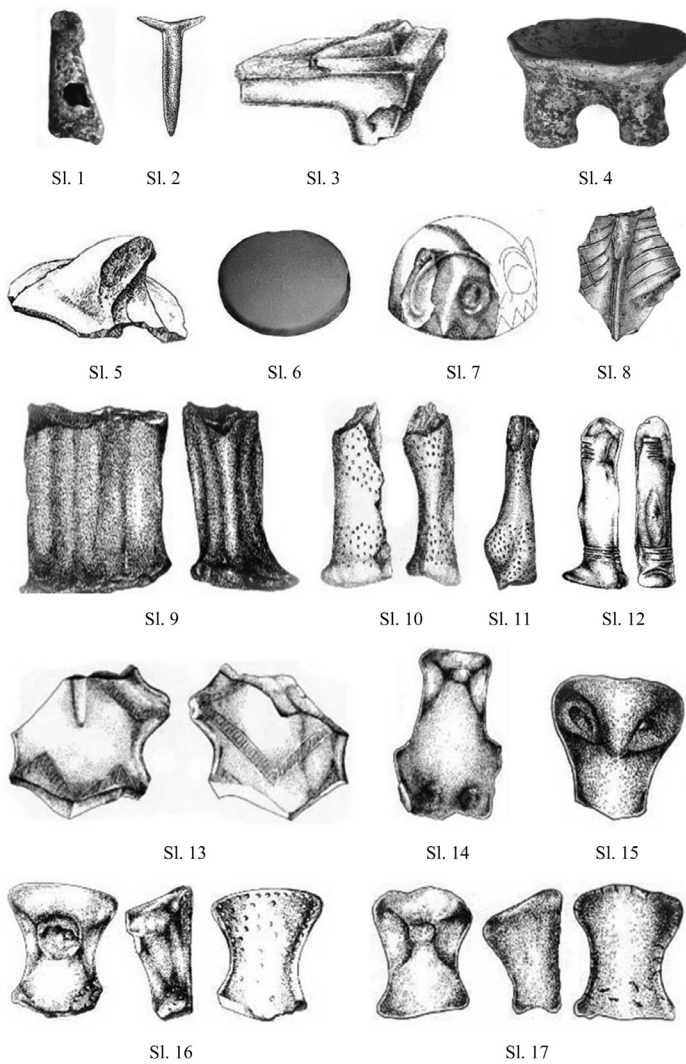
Kompoziciona i stilsko obrada predstave umnogome podsjeća na arhajske grčke umjetnosti VI vijeka, čiji su se uticaji, kako se vidi, među Ilirima održali sve do III-II vijeka stare ere, kako je prsten datovan.⁵⁷

Na kraju, bez obzira što se raspolaze sa relativno skromnim brojem kulturnih rekvizita i kulturnih simbola, ipak je moguće zaključiti da su u okviru gotovo svih praistorijskih kultura koje su se razvijale na tlu Crne Gore, poštovani određeni kultovi. Značajno je istaći da je na osnovu pronađenih kulturnih rekvizita i kulturnih simbola, prisutnost pojedinih kultura u praistorijskim kulturama Crne Gore moguće pratiti od kraja srednjeg paleolita, pa preko mezolita, neolita, eneolita

⁵⁷ O. Velimirović-Žižić, *Nalaz u Momišćima*, *Starinar* n.s. XV-XVI, Beograd, 1964/65, str. 197-199.

sve do razvijenog metalnog doba - bronzanog i gvozdеног, s naglaskom da poštovanje kultova u gvozdеном doбу u cjelini pripada religiji Ilira. Takođe se na osnovu kulturnih rekvizita i kulturnih simbola može zaključiti da je upražnjavanje i poštovanje određenih kultova uglavnom bilo usmjereno na zaštitu i unapređenje života zajednice, u okviru koje su svoje mjesto nalazile i porodice, kao i sami članovi zajednice.

T. I

Т. II

SI. 18

SI. 19

SI. 20

SI. 21

SI. 22

SI. 23

SI. 24

SI. 25

SI. 26

SI. 27

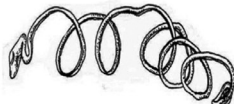
SI. 28

SI. 29

SI. 30

SI. 31

SI. 32

SI. 33

SI. 34

SI. 35

UDK 94(497.16)“1908/1912”

Mr Milan ŠČEKIĆ

**NASILJA OSMANSKIH VLASTI U PREKOGRANIČNIM KRAJEVIMA
CRNE GORE
(1908 -1912)**

Sažetak: U radu je prikazano stradanje prekograničnog neturskog stanovništva od strane osmanskih vlasti u periodu od 1908-1912. godine na osnovu izvještaja koje su sačinile crnogorske pogranične vlasti, učitelji sa službom u prekograničnim krajevima i tamošnje stanovništvo.

Кljučне riječi: izvještaji, osmanska nasilja, pogranične vlasti, prekogranični krajevi, prekogranično stanovništvo, Osmansko carstvo, Crna Gora.

**VIOLENCE OF OTTOMAN' S AUTHORITIES IN CROSS-BORDER ENDS OF
MONTENEGRO
(1908 -1912)**

Abstract: The paper describes the plight of transboundary not the Turkish population by the Ottoman authorities in the period from 1908 to 1912. on the basis of the report have been prepared by the Montenegrin border authorities, teachers stationed in cross-border regions and the local population.

Keywords: Reports, the Ottoman violence, border authorities, cross-border regions, cross-border population, the Ottoman Empire, Montenegro.

Položaj neturskih naroda Osmanskog carstva početkom XX vijeka nije se bitnije popravio u odnosu na pređašnje stanje, zbog čega je često dolazilo do ustaničkih aktivnosti. Osmanske vlasti su bez većih teškoća uspijevale ugušiti svaku od tih buna, ali ne i nezadovoljstvo tamošnjeg stanovništva, koje je s nestrpljenjem očekivalo čas kada će konačno izdahnuti bolesnik s Bosfora. Dok taj dan ne osvane, bili su osuđeni da trpe. Takvo stanje nastojale su maksimalno valorizovati balkanske države, koje su imale ambicije da se prošire na račun susjedne Carevine. Takva je

bila između ostalih i Crna Gora, koja je posredstvom pograničnih komesarijata pomno pratila situaciju u Sjevernoj Albaniji, Novopazarskom sandžaku i Metohiji, i strpljivo čekala pogodan momenat za odlučnu akciju.¹

Prateći prilike u susjednoj Carevini, *Cetinjski vjesnik* je pisao da je u beranskom kraju "i ako je proglašena sloboda i ustavnost" sve i dalje "po starome. Niti su nasilja prestala, niti su čefovi obustavljeni. [...] Srpska sela beranske nahije s desne strane Lima još ne smiju da obrađuju svoja imanja, koja su na granici Rugove, rožajske nahije i u opšte ona imanja što su u dodiru s arbanaškim imanjima".² Da je priča o ustavnosti i pravima manjinskih naroda bila najobičnija farsa, svjedoči u obilju arhivske građe i izvještaj koji je 25. juna 1909. godine poslao oblasnom upravitelju u Andrijevići, vojvodi Lakiću Vojvodiću, najugledniji donjovasojevički prvak Avro Cemović. U njemu je upoznao oblasnog upravitelja u Andrijevići o toku sastanka koji su imali donjovasojevički prvaci sa beranskim kajmekamom. Cemović ističe da su prve riječi kajmekamove bile "da se s kape crnogorske skine ime" (inicijali-M. Š.) crnogorskog knjaza (H. I) i zamijeni inicijalima „S. M." (sultan Mehmed). Što se tiče ostale nošnje, beranski kajmekam nije pravio problem. Dalje im je saopštio "da se više ne može putovati kao do sad, ni osmanlijski podajnici, niti, pak, crnogorski, nego će biti jedna kapija tj. prolaz" za cijelu kazu "i to sa pasošima". Beranski kajmekam je naglasio i to da će svaka njegova "naredba za nepokorne" imati rok od 6 dana, "a sedmi se predaje krivac vojnom sudu, pa on će bio u našoj Carevini vojska sa njim posla ima", što u prevodu znači da "je već presuđen na smrt". Cijena takvog podanika je "osamnaest para, tj. onoliko koliko košta fišek u fabrici".³ Kajmekam Ahmed Nuri-beg je javio i komesaru Protiću u Andrijevići, da

¹ Đoko D. Pejović, *Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878-1912*, Titograd, 1973, 81-135; Novica Rakočević, *Stanje na crnogorsko-osmanskoj granici 1908-1912*, u: Istorijski zapisi, knj. XIX, Titograd, 1962, 485-515; Žarko Šćepanović, *Društveno političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, u: Zbornik radova profesora i saradnika pedagoške akademije u Nikšiću, 87-103; Milorad Korać, *Sukobi na crnogorsko-turskoj granici u Sandžaku početkom XX vijeka*, u: Istorijski zapisi, knj. 25, sv. 2, 1968, Titograd, 283-291; Živko M. Andrijašević, *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878-1912)*, u: Istorijski zapisi, 2003/1-4, Podgorica, 7-23; Radomir P. Guberinić, *Mladoturski zločini u Polimlju (1908-1912): na osnovu savremene štampe i dokumenata*, Beograd, 2004; Mr Milan Šćekić, *Crna Gora i Donji Vasojevići u susret ratu na Balkanu (1908-1912)*, u: Arhivski zapisi, 2/2013, Cetinje, 2014, 61-88; Isti, *Brojno stanje i troškovi izdržavanja albanske emigracije u Crnoj Gori (1910-1911)*, u: Glasnik narodnog muzeja Crne Gore, knj. 10, Cetinje, 2014, 89-102.

² *Cetinjski vjesnik*, 16. jun 1909, br. 46, 2.

³ DACG, MID 1909, f-168/a, 872/3, donjovasojevički prvak Avro Cemović – oblasnom upravitelju u Andrijevići, vojvodi Lakiću Vojvodiću, 12. (25) jun.

“u roku od petnajest dana” svi oni prekograničari koji nose na crnogorskim kapama “monogram N. I.”, isti moraju zamijeniti inicijalima “S. M. (sultan Mehmed) ili sa mjesecom i zvijezdom” (Cemović nije ništa javljao kada je u pitanju mogućnost stavljanja na kapama mjeseca i zvijezde, koje je predložio kajmekam). Svako ko bi se oglušio o ovu naredbu rizikovao je da bude “strogo kažnjen”. Nove vlasti neće biti ništa sentimentalnije ni kada je u pitanju predaja oružja, koje “svaki podanik – Srbin i Turčin - mora u roku nedelje dana donijeti i predati učumetu”. Iako su mladoturske vlasti principijelno najavile da ni muhamedanci neće biti pošteđeni prilikom kupljenja oružja, stanje na terenu to nije moglo često da potvrdi, iako ne sporimo da je bilo slučajeva oduzimanja oružja i od muhamedanskog stanovništva. Što se tiče pravoslavnog prekograničnog življa, Protić je strahovao da zbog kupljenja oružja može doći do nereda, zbog čega je savjetovao predsjednika crnogorske vlade, dr Lazara Tomanovića, da se preko glavara narodu saopšti “da sve oružje koje je iz naše granice prekograničari na granicu donesu”, a da će im u slučaju potrebe “isto biti na granici”.⁴

Protićeva predviđanja ubrzo su se počela obistinjavati na prostoru beranske nahije. Zastupnik komesara u Andrijevići, kapetan Milonja Zonjić, javio je na Cetinje 6. avgusta 1909. godine, da su ga Avro Cemović, Marijan Vuković i Vukota Pantović obavijestili pismenim putem “da je na Ilin dan na Bukovik planinu đe se narod okupio na sjednicu”, izašao “jedan juzbaša sa nekoliko askera i četiri zaptije”. Prilikom boravka na planini, predstavnici osmanskih oružanih snaga “su našli jedno čobanče tursko koje je nosilo pušku i htjeli mu je oteti”, ali kako je “ovaj nije dao”, oni se nijesu posebno trudili da mu je oduzmu. Međutim, to nije bio slučaj kada su u pitanju bila u četvorica naoružanih čobana pravoslavne vjeroispovijesti, koji su takođe odbili da predaju puške. Zbog neposlušnosti hrišćanskih čobana, juzbaša je “s askerom pucao na njih i narod se razbježao”. Kako se ne bi ponovile scene od prethodnog dana, Osmanlije su “sjutri dan digli čitavu vojsku oko 500 ljudi na poljička sela i katune da traže oružje tako da su porazbijali vrata na kućama i skrinje”. Tom prilikom su kod “nekakvog Garčevića Turčina” pronašli nešto oružja koje su mu oduzeli. Razočarani što u ovoj raciji nijesu pronašli crnogorske puške, u kući jednog Dokića vojska je uzela bure s rakijom koje je popila. Tako je “pjan juzbaša s askerima krenuo niz Policu”, gdje je usput “srijio” nekog Zariju Maslovarića koji je nosio crnogorsku kapu, zbog čega su ga “istukli i vezana ga u Berane doćerali”. Na udaru askera našla su se i trojica

⁴ DACG, MID 1909, f-168/a, 895, pogranično – politički komesar u Andrijevići Gavro Protić – ministru predsjedniku dr Lazaru Tomanoviću, 17. (30.) jun.

srpskih zaptija “koji su bili na službi u Beranama”, a koje su “vezane poslali u Peć bez ikakve krivice”. Na kraju ovog izvještaja kapetan Zonjić je konstatovao da je “stanje Srba u beranskoj nahiji” takvo da “ne može biti teže”, za šta je tamošnje stanovništvo krivilo beranskog kajmekama.⁵ Ovaj incident su Avro Cemović, Marijan Vuković i pop Maksim Popović predstavili nešto drugačije oblasnom upravitelju u Kolašinu nego što je kapetan Zonjić obavijestio Cetinje, mada je suština priče bila ista. U svom pismu od 4. avgusta 1909. godine, oni saopštavaju da je na svetog Iliju, na “Bukovik – poličku planinu-bila skupština, kako polička, tako rožajska i gornjo bijorska-Turska”. Na skupštinu je došla osmanska vojska jačine oko 500 vojnika, koja “nije Turcima ništa šćela”, ali su se zato ustrijemili na “Jevta Birova sa Mašte i na sina Abdulaha Đukića s Goražda” na koje su pucali, obzirom da su odbili da predaju oružje. Kako su njih dvojica odgovorili na vatru, druge im nije bilo nego da pobjegnu “u goru”.⁶

Samo par dana kasnije, zastupnik pograničnog komesara, kapetan Zonjić, izvjestio je predsjednika crnogorske Vlade o sastanku koji su prekogranični glavari imali 7. avgusta 1909. godine sa beranskim kajmekamom. Tom prilikom im je kajmekam saopštio da je prošlo vrijeme kada je osmanska vlast u ovim krajevima “bila obična formalnost”, odnosno da će mladoturska vlada učiniti “potrebite korake preko svojih političkih organa”, kako bi odstranila “pretenzije i mešanja” Crne Gore. U daljem obraćanju kajmekam je upozorio donjovasojevičke glavare da se ko ne usudi “ni pomisliti a kamoli delati, na ostvarenju ideja crnogorskih i uopšte onih koje se odnose na ujedinjeno srpstvo”. Takođe im je saopštio da “treba da se održi miting protivu poduzeća grčkih za ostvarenje svoje prevlasti nad Kritom”. Od strane donjovasojevičkih glavara priliku da se prvi obrati kajmekamu imao je učitelj Tomo Joksimović. On je izrazio žaljenje što “Srbi Osmanlije grcaju pod teretom nepravde, iako se kaže da živimo u ustavnoj zemlji”, te da “se nad narodom vrše od strane Turaka terori”. Kao dokaz tome, Joksimović je naveo da je “pijani juzbaša žandarmerijski našav na svome radu seljaka Zariju Maslovarića kojemu se na droljavoj kapici našao trag od inicijala” (misli na inicijale crnogorskog knjaza Nikole I (H. I) - M. Š.), istog tukao “puškom mlatimice gazio nogama i na posletku trgao revolver od čega su ga odvratile prisutne zaptije. Pošto mu je kapicu pod noge zgazio onda se je osvrnuo

⁵ DACG, MID 1909, f-169/a, 1049, zastupnik pogranično-političkog komesara u Andrijevici, kapetan Milonja Zonjić – Ministarstvu inostranih djela, 24. jul/6. avgust.

⁶ DACG, MID 1909, f-169/a, 1090, Donjovasojevički prvaci A. Cemović, M. Vuković i pop M. Popović – oblasnom upravitelju u Kolašinu, vojvodi Lakiću Vojvodiću, 22. jul/4. avgust.

na samu ličnost knjaza i Gospodara obasipajući ga grubim izrazima”, koje je bilo “stidno i užasno” citirati. Govor učitelja Joksimovića doveo je “kajmekama u najveću ljutinu i gnjev” i nema sumnje da bi ga zbog ovog govora “podvrgao sudu i uhapsio da u odbranu nisu ustali učitelji i glavari koji su u blažoj formi crtali nepravdu koja se srp. narodu čini.” U tome se posebno istakao Avro Cemović, koji je “kajmekama raspoložio” i skrenuo priču “na održanje mitinga”. No, iako je Cemović sa ostalim glavarima uspio nervozu i ljutnju kajmekamovu kanalisati u pravcu dobrog raspoloženja, kapetanu Zonjić u ovom kraju nije ništa mirisalo na dobro. Zbog toga je upozoravao nadležne na Cetinju “da smo zlo prošli”, a strahovao je i od “vrlo hrđavih posljedica”.⁷

Sa teškim prilikama u prekograničnim krajevima, *Cetinjski vjesnik* je nastojao podrobno upoznati crnogorsku javnost. U broju od 12. avgusta 1909. godine, izašao je članak pod naslovom *Pismo iz Berana* u kome je, između ostalog, pisalo da je “12. jula udario jedan Arnautin goružom seljaka iz Petnjika – na sred čaršije”, usljed čega je ovaj bio „sav obliven krvlju”. Međutim, „kad su pozvali zaptiju, dežurnog toga dana u varoši, on nije htio glave okrenuti. [...] Ućumat je Arnautina stavio u kaušu, sobu gdje stanuju zaptije, a Petnjičanina u tamnicu gdje se zatvaraju najgori zlikovci. [...] Drugi dan, poslije ovog događaja, izvršena je premetačina kuća u Polici”, gdje su tražene puške, dok u Bihoru nastanjenom muslimanskim življem, niko puške tražio nije iako u svakoj kući „o svom klinu visi po jedna”⁸

Pravne nesigurnosti nije manjkalo ni u plavsko-gusinjskoj nahiji, gdje su mjesni “Turci”, u “zajednici sa Arnautima”, izvršili napad na “ućumat gusinjski”, izražavajući nezadovoljstvo “protiv ustava”.⁹ Nakon što su kamenovali ućumet, pobunjenici su kamenjima zasuli i kuću u kojoj je živio “bimbaša”, a potom puščanim hicima ubili “zaptijskog čauša”.¹⁰ Samo par dana ranije (22. jula 1909.

⁷ DACG, MID 1909, f-169/a, 1059/5, zastupnik pogranično-političkog komesara, kapetan M. Zonjić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 26. jul/8. avgust.

⁸ *Cetinjski vjesnik*, br. 62, 12. avgust, 2.

⁹ DACG, MID 1909, f-169/a, 1059/4, zastupnik pogranično-političkog komesara, kapetan M. Zonjić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 25. jul/7. avgust; U nastavku ovog izvještaja Zonjić je javljao da pobunjenici namjeravaju „poći desnom stranom Lima za Berane”. (Isto.)

¹⁰ DACG, MID 1909, f-169/a, 1059/2, zastupnik pogranično-političkog komesara, kapetan M. Zonjić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 27. jul/9. avgust. Bimbaša je o napadu izvjestio pečkog mutesarifa, koji je „sa jednim batalionom vojske i su dva topa” stigao u Gusinje 23. jula 1909. godine (st. kalendar). Tom prilikom je osmanska vojska ubila „jednog Vusanjina”. Zbog prisustva osmanske vojske, kojoj je trebalo da dođe pojačanje od još „dva bataliona”, Šaban Binjak je otišao u Krasniće, dok je Aso Ferović zatražio pomoć Albanaca iz Gaša. Svoju porodicu sklonio

godine – st. kalendar), po naredbi plavsko-gusinjskog prvaka Asa Ferovića “na vrata varoši Plava” ubijen je Jeremija A. Radenović.¹¹

Nereda i ubistava neće manjkati ni u beranskoj nahiji. Naime, 28. avgusta 1909. godine “na saboru kod manastira Đurđevih stubova”, asker je pokušao razoružati neke Došljake koji nijesu željeli predati oružje, zbog “čega je proizišla svađa i bitka iz pušaka između Srba i Turaka”. Istog dana kada je došlo do sukoba, iz Andrijevice su javili na Cetinje “da mora bit smrtnih slučajeva”.¹² Sjutradan su raspolagali sa više informacija o ovom incidentu, pa je kapetan Zonjić obavijestio ministra vojnog, brigadira Mitra Martinovića, da je doznao “od Avra Cemovića i glavara da su ubijena dva Došljaka”, ali i da se povukao asker u Berane. Prilikom odstupanja osmanski vojnici su sa sobom “poveli Jovana Mališića svega istučena”. S njihove strane uspomenu na ovaj sukob ponio je samo jedan vojnik, koji je bio ranjen. Obračun između askera i naroda bio je razlog da “Prvostepeni beranski sud” izađe na “lice mjesta kod crkve đe su prizvali iz zatvora stana (crkvenog)” Avra Cemovića i Vuka Dabetića, saopštivši im “da će veliki asker dovesti u Berane”.¹³ Dva dana potom, Cemović, Vuković i učitelj Milan Popović boravili su u “učumatu kod kajmekama” beranskog. On im je tom prilikom “na prvom mjestu kazao” da je stanovništvo beranskog okruga proglašeno asijama (odmetnicima) “i da je ovdje vanredno stanje i vlada prijeki sud”. Donjovasojevički prvaci pokušali su ubijediti kajmekama da povuče svoju odluku, jer “narod netreba miješati sa zlijema ljudima”, koji su “i dobili ono što su tražili.” No, nijesu se mogli pohvaliti da su uspjeli u svom naumu, budući da se kajmekam držao “svoga isturajući koje kakve neistine”, poput one da je oko 800 okupljenih stanovnika beranske nahije učestvovalo u boju, te “da su pucali štaviše i sa zvonare”.¹⁴ Okupljenog naroda ispred manastira sigurno nije bilo u zanemarljivom broju, s obzirom da se radilo o velikom vjerskom prazniku. Ali teško je povjerovati da osam stotina ljudi podržani

je iz Plava. (Isto.); Spas od mladoturskih vlasti pronašao je bjekstvom u Crnu Goru „pisar učumeta gusinjskog Ali efendija”. (DACG, MID 1909, f-169/a, 1062, zastupnik pogranično-političkog komesara, kapetan M. Zonjić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 27. jul/9. avgust).

¹¹ DACG, MID 1909, f-169/a, 1059/3; zastupnik pogranično – političkog komesara, V. Vojvodić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 25. jul/7. avgust.

¹² DACG, MID 1909, f-170/a, 1231/5, predsjednik Opštine Andrijevice, kapetan Milutin Radonjić – ministru vojnom, brigadiru Mitru Martinoviću, 15. (28.) avgust.

¹³ DACG, MID 1909, f-170/a, 1231/3, zastupnik pogranično-političkog komesara, kapetan M. Zonjić Zonjić – ministru vojnim i zastupniku ministra inostranih djela M. Martinoviću, 16. (29.) avgust.

¹⁴ DACG, MID 1909, f-170/a, 1231/6, pogranično- politički komesar G. Protić – Ministarstvu inostranih djela, 18. (31.) avgust.

vatrom sa zvonika crkve, uspiju da rane samo jednog osmanskog vojnika. Za Cemovića je kajmekamova verzija sukoba bila samo "turska laža kojom bi htjeli da upropaste ovaj narod", a istina "da niko osim Došljaka nije pucao".¹⁵ Međutim, teško da bi se asker povukao u momentu kada je likvidirao jedine Srbe koji su se opirali da predaju oružje. Logičnije bi bilo da su nastavili sa razoružavanjem ostalog stanovništva, koje po Cemovićevim riječima nije pružalo otpor. Kako do toga nije došlo, teško se može izvesti drukčiji zaključak, osim da je oružanog otpora od strane naroda bilo. Na svu sreću sukob nije poprimio veće razmjere, jer bi i broj obostranih gubitaka morao biti znatno veći.¹⁶

Desetak dana nakon sukoba kod Đurđevih stupova, "na poziv turskih vlasti", po preporuci Lakića Vojvodića, prijavili su se sudu "svi poznati glavari beranskog okruga", osim "Avra Cemovića, Vuka i Milića Dabetića i Tome Joksimovića, koji su izmakli od svojih kuća i nalaze se u Vinicku, blizu naše granice".¹⁷ Osmanska vojska je "po sela i seockih kuća" beranske nahije počela vršiti "premetačinu". Prve su se na udaru našle kuće Avra Cemovića sa njegovim "društvom", ali od njih nije bilo ni traga ni glasa, baš kao ni od njihovog oružja i pisama političke sadržine. Osim što je "u manastirskom stanu" pronašla "tri revolvera i jednu pušku verndlova sistema", osmanska vojska se nije mogla pohvaliti nekim naročitim rezultatima ove racije. Ispostaviće se da su osmanske vlasti bile znatno uspješnije

¹⁵ Isto.

¹⁶ U nastavku ovog izvještaja Cemović navodi da je cilj mladoturskih vlasti da „upropaste“ donjovasojevičke glavare „na svaki način“. Beranski kajmekam nije krio pristunim donjovasojevičkim glavarima da će ih ubuduće „sve vojnički sud pozvati, ispitivati i suditi“. Ništa bolje neće proći ni običan narod protiv koga će biti upotrijebljena „oružana sila“. U takvom odnosu se po Cemoviću „očito ogleđa politika austrijska pošto ima njihovih oficira koji su učili u Njemačkoj“, a koji su se u tom trenutku nalazili u beranskom kraju. Što se tiče beranskog kajmekama, Cemović je javljao da je isti Bugarin „i najveća zlica“, te da mu „nije stalo do mira“ već „do izazivanja“. Na stanovništvo Donjih Vasojevića osmanske vlasti gledale su „kao na Crnogorce“, zbog čega su željele „da povješaju i pobiju sve glavare učitelje sveštenike i još neke viđenije ljude“. Kako bi takav scenario izbjegli, Cemović je javljao Protiću da se isti neće odazivati na poziv vojnog suda. (Isto.)

¹⁷ DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/21, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru inostranih djela L. Tomanoviću, 25. avgust/7. septembar; Istog dana kada je Vojvodić poslao ovaj izvještaj, pomenuti donjovasojevički glavari su prešli na crnogorsku teritoriju. Od ostalih glavara njima su se pridružili: Vukota Pantović, Tomaš Popović, Radonja Pešić, Bogdan Obradović, Simo Čukić, Nikola i Ljubo Dabetić-sinovi Vuke Dabetića, Niko i Gavro Cemović-sinovi Avra Cemovića, Ljubo Vuković, Ilija i Miketa Popović. Ukupno 16 emigranata. (DACG, MID 1909, f-170/a, 1231/44, spisak imena prekograničnih glavara koji su izbjegli iz Beranske nahije od 25. avgusta 1909. godine, 17. (30.) septembar.)

u lišavanju slobode ostalih prvaka ovoga kraja, držeći u policijskom stanu u Beranama zatvorene: protu Maksima Popovića, popa Josifa Bojovića, nadzornika Miljana Cemović, učitelje Milana Popovića i Miraša Dabetića, “ a ostali su u pritvoru pod vojničkom stražom u kafani Ljuba Popovića”, takođe u Beranama.¹⁸ Tamo su boravili 2-3 dana, kada je “u surgum” proćerano “dvadeset osam, što sveštenika učitelja, glavara i drugih seljaka dobrih Srba”.¹⁹ Njima su se ubrzo pridružili četvorica srpskih zaptija: Tomo Dabetić, Anto Cemović, Risto Pešić i Miro Dobrašinović.²⁰ Oblasni upravitelj u Andrijevici, Lakić Vojvodić, javio je 23. septembra 1909. godine Ministarstvu inostranih djela, da je “od pouzdane strane izviješten, da srpski prvaci iz beranskog okruga, koje su Turci zajmili u surgum, trpe grozne muke od nasilja turskoga u sjeničkom zatvoru, tako da su polovina od njih pri kraju svog života od udaraca što su im Turci u putu nanosili kundacima od pušaka, tako da je pop Maksim možda i do sad umro”, a drugi “ne mogu ni pet dana u takvim nuždama opstati, jer se sa njima užasno postupa”. Ovakvo nasilje se po Vojvodiću “ne pamti od Kosova”, a “doprinijeli” su mu i “neki Srbi-izdajnici-kao što je Veličko Nedić sa njegovim rođakom popom Novom iz Pešaca”, te braća “Milovan i Milonja Mićovići s Buča”. Kako bi se prekinule patnje tamošnjeg stanovništva, Vojvodić je molio Ministarstvo inostranih djela da se zauzme “za najenergičniju akciju na nadležnom mjestu”.²¹ Na Cetinju očito

¹⁸ DACG, MID 1909, f- 170/a, 1233/19, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru inostranih djela L. Tomanoviću, 26. avgust/8. septembar; Vojvodić je u ovom izvještaju javio na Cetinje da je Avro Cemović prešao na crnogorsku teritoriju u Trepču. On je dalje saopštavao da je osmanska vojska uputila jedan dio svojih trupa u pravcu Gornjih sela i Zaostra. (Isto.); U Gornja sela je došlo 25. avgusta 1909. godine (st. kalendar) 450 osmanskih vojnika sa zadatkom da „traže oružje” i da „gone” tamošnje prvake Tomaša Popovića, Bogdana Obradovića i učitelja Radonju Pešića. Što se tiče uhapšenih donjovasojevičkih prvaka, „turske vojne vlasti” su 24. avgusta 1909. godine (st. kalendar) „pozvale ovamošnje: učitelje-sve glavare-dva sveštenika; a to je svega dvadeset ljudi”. Od navedenog broja „šljeglo je u Berane dvanajest i sve su dvanajest bacili u zatvor pod ključ”. Uhapšenima „svira vojna muzika evo dva dana vodeći ih kroz varoš”. (DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/41, Tomaš Popović, učitelj Radonja Pešić i Bogdan Obradović – Oblasnoj upravi u Kolašinu, 26. avgust/8. septembar); U kući nadzornika Cemovića pronađena su dva pisma „male važnosti jer datiraju prije ustava.” (DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/28, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru inostranih djela L. Tomanoviću, 26. avgust/8. septembar.)

¹⁹ DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/15, donjovasojevički prvak A. Cemović – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 29. avgust/11. septembar.

²⁰ DACG, MID 1909, f-170/a, 1231/17, pogranično- politički komesar G. Protić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 4. (17.) septembar.

²¹ DACG, MID 1909, f-170/a, 1233, Ministarstvo unutrašnjih djela – Ministarstvu inostranih djela, 10. (23.) septembar.

nijesu sjedili skrštenih ruku, jer se ubrzo proćulo "da su surgunisati Vasojević iz prekograničnice pušćeni", o ćemu je komesar Protić izvijestio 4. oktobra 1909. godine predsjednika Vlade Tomanovića.²²

Nereda nije nedostajalo tih dana ni u zatarskim selima. Pogranićni komesar iz Źabljaka, komandir Vule KneŹević, izvijestio je predsjednika crnogorske Vlade 20. septembra 1909. godine, da su "turske ćete" ometale "slobodno kretanje naroda", a "jedna ćeta" je "napala noću na kuće Ćovića u StoŹeru", s namjerom "da koga ubiju ili kuću zapale". Kako je tom prilikom došlo do razmjene vatre između napadaća i napadnutih, ovaj sukob se završio "bez štete". Te sreće nijesu bili "dva glavnija Srba iz Barica", Mićo Źujović "i jedan Ćorić", nad kojima "su izvršili ubistvo turska porodica Kaljić". Po svemu sudeći to neće biti kraj mukama hrišćanskog prekogranićnog stanovništva, jer će se prema saznanjima komesara KneŹevića s jeseni te godine pojaviti "bašibozućke ćete u bjelopoljskom pašaluku".²³ Na njih se nije mnogo čekalo, pošto je KneŹević već 1. novembra 1909. godine javio nadleŹnima na Cetinju da se u okolini pomenutog pašaluka dešavaju "velike krađe", otimaćina stoke i "haranje kuća", zbog kojih se "tamošnje srbsko stanovništvo" uzaludno Źalilo vlastima kod kojih nije postojala volja da sprijeće "arnautske krađe i nasilja". Takođe, KneŹević saopštava i da muhamedanske porodice koje su se iseljavale iz Bosne "turska vlast naseljava na komune i one ćiplijuke sa kojih su Srbi diŹeni po Novopazarskom sandŹaku". Iako unesrećeni i upropašćeni, Srbe iz tih krajeva nije napuštala nada u "Gospodara i Crnu Goru", od koje su oćekivali da im sine "sunce slobode".²⁴

No, nadu u Crnu Goru nijesu samo polagali hrišćanski podanici u prekogranićnim oblastima, već i muhamedanci, kakav je između ostalih bio Abdul Ardić iz okoline Mojkovca. On se 17. novembra 1909. godine Źalio oblasnom upravitelju u Kolašinu sa svojim "ćipćijom Obradom Ćorićem iz Źari",

²² DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/51, pogranićno- politićki komesar G. Protić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 21. septembar/4. oktobar; Nedugo nakon ovih događaja Cetinjski vjesnik je pisao da je beranski kajmekam Nuri beg podnio ostavku velikom veziru na „duŹnost u beranskoj nahiji jedino radi toga, što mu se uskraćuje pravo, da može i dalje zlostavljati našu braću". No, kako je veliki vezir prihvatio njegovu argumentaciju da Osmansko carstvo neće imati mira dok su god Donji Vasojević „u dodiru sa stanovnicima u crnogorskoj granici [...] ostavi ga i dalje u beranskoj nahiji, davši mu neogranićenu vlast da 'kolje, Źari i pali'" (Cetinjski vjesnik, 4. novembar 1909, br. 85, 2.)

²³ DACG, MID 1909, f-170/a, 1231/10, pogranićno-politićki komesar, komandir Vule KneŹević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 7. (20.) septembar.

²⁴ DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/52, pogranićno- politićki komesar, komandir V. KneŹević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 19. oktobar/1. novembar.

da je imao nevolja sa svojom “po vjeri braćom-Turcima”, jer je branio “od velikog zuluma i nasilja od strane pojedinih Turaka” osmoro čifčija srpske nacionalnosti. Čifčiju Vukojicu Ćorića su mu ubili, a njegovog rođaka, izvjesnog Vojina Ćorića su “Turci lani bili”, zbog čega je “pobjegao u crnogorsku granicu u Bjelojeviće”. Ardić dalje navodi da se njegove čifčije nijesu naročito okoristile mukotrpnim radom na njegovom imanju, “jer sve što su imali sve su im oduzeli, kao konja, vola, mrs, i drugo, siluju žene, a Alija Bandalić uzeo je devojkicu Arsenija Ćorića. Daut Džemadov uzeo je sestru Obradu Ćoriću”. Ardić se žalio i da su mu prije dvije godine “Mušovići” lišili života dvojicu čifčija “Dobricu i Milovana Ćorića”, a sve po nagovoru “Naila Ajdinova s Mojkovca”. S jeseni 1908. godine, ubili su mu još jednog čifčiju Vukojicu Ćorića. Ardić se uzalud žalio nadležnima, jer kod njih očito nije postojala volja da spriječe nasilje, ali jeste da ih podstiču, zbog čega je bio prinuđen da sa svojim čifčijom Obradom Ćorićem pobjegne “pod skut Gospodarev”. Kao glavne krivce za takvo stanje Ardić je označio vraneškog kajemkama i mojковаčkog mudira koji “sve ovo rade, a preko gore imenovanih hajduka”, koje drže “uz koljeno” i nagovaraju “da tuču, gone i pršte sirotinju rajju Srbe a tako i one Turke koji zaštićuju Srbe (raju)”. On ih je takođe optužio za sve što se “za ove dvije godine događalo na granici nereda”. Oni su i njega nagovarali da tuče i pršti svoje čifčije, ali on to nije želio jer njegovu familiju pošteno služe “ima 150 godina”. Međutim, zbog takvog odnosa je prilično postradao. To je bio razlog da se obrati sa svojim čifčijom oblasnom upravitelju u Kolašinu, vojvodi Lakiću Vojvodiću, da posreduje kod nadležnih kako bi mogao da nastavi sa svojim čifčijama normalan život u svojoj domovini.²⁵

Normalan život priželjkivali su i stanovnici Stožera, gdje je osmanski bašibozuk “u četama” napadao “tajno i javno” nenaoružano srpsko stanovništvo. Ti napadi bili su kobni za dvojicu Srba, dok su trojica njihovih sunarodnika bila ranjena. Među ranjenima se nalazio učitelj Nešo Joksimović, kome je slomljena noga “povodom otvaranja stožerske škole”. Stanovništvo Stožera je trpjelo i fizičko zlostavljanje, ali i krađu i “javno” odvođenje njihove stoke. Kako nijesu mogli više “podnositi” takvo stanje, tražili su od crnogorske vlade da ih zaštiti, tako što će se zauzeti kod osmanskih vlasti da se “bašibozučko naoružano tursko društvo” razoruža.²⁶

²⁵ DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/86, osmanski podanici Abdul Ardić i Obrad Ćorić – oblasnom upravitelju, vojvodi L. Vojvodiću. 4. (17.) novembar.

²⁶ DACG, MID 1909, f-170/a, 1233/118, pogranično-politički komesar, komandir V. Knežević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 28. oktobar/10. novembar.

U odnosu na ostale oblasti Novopazarskog sandžaka, u pljevaljskom pašaluku je bilo “manje ubistava i otimačina nego drugda”, gdje je stanje bilo “nesnosno”. Ali zato nije nedostajalo sitnijih zuluma, kao što su “šamar, psovka, nepravedna naplata itd”, koje su dolazile uglavnom od strane pojedinaca. Sitnijih nasilja bilo je i od strane “vojske i njenih činovnika”, ali njima nijesu bili pogođeni samo hrišćani, već i muslimansko stanovništvo. Kuriozitet u ovom kraju je što je tamošnje muhamedansko stanovništvo bilo “u svemu” složno sa hrišćanskim. Očito da su hrišćani imali više problema “od pojedinih šaptača” iz svojih redova, “koji upropašćuju kako pojedince, tako ometaju i opštu stvar”. Zbog toga “te ljude treba pobiti”, predlagao je učitelj iz Prenčana Mihailo Kurtović, pograničnom komesaru Kneževiću u Žabljaku.²⁷

Dok je hrišćansko stanovništvo u pljevaljskom kraju trpjelo sitnije zulume, ono u beranskom je bilo izloženo znatno težim oblicima nasilja, gdje su ubistva bila prilično učestala. *Cetinjski vjesnik* je pisao da su askeri 2. februara 1910. godine (st. kalendar) učinili „pokušaj zuluma nad dvanajestogodišnjim djetićem Pavlom Maslovarićem, sa Police. Noću između drugog i trećeg februara ubili su Turci Mirka Kastratovića, Poličanina. Iste noći ubili su Turci Kosta Pećanina, mehanidžiju iz Gornjih Sela.”²⁸ Krajem istog mjeseca 1910. godine (st. kalendar). “Arnauti Rugovci”, koji su dopremali “tajin askerima u Beranima,” lišili su života dva brata Toma i Pera Lutovca, samo zato što su im se pri povratku našli na putu sa kolima punim sijena. To je “toliko” razdražilo “osione Rugovce [...] da zgrabe obojicu braće i zakolju ih.”²⁹ *Cetinjski vjesnik* je pisao da je njihovo ubistvo, uostalom kao i mnoga druga, izvršeno “u slavu hurijeta i novog ustavnog stanja u Turskoj”. Razlog njihovog stradanja vidi jedino u tome “što su Srbi, što su raja i što se može s njima raditi sve, pa čak im i živote oduzimati, a da se zato na odgovornost ne uzimaju!” Ovaj list se s pravom pitao, s obzirom da se prolila “nevina srpska krv u Peći, danas u Beranima, sutra u Skoplju”, da li će osmanske vlasti išta preduzeti da se takvom stanju stane na put, tj. da se „za vrijeme ustavnosti, jednakosti i slobode” ne živi više “kao i za vrijeme tiranije i reakcionarnog režima”.³⁰

No, koliko je novim vlastima u Carigradu zaista bilo do slobode i jednakosti svih naroda, slikovito ilustruje slučaj iz Mataguža. Naime tamošnji Srbi su jednom

²⁷ DACG, MID 1909, f-171/a, 1380, pogranično-politički komesar, komandir V Knežević – predsjedniku Ministarskog savjeta i ministru inostranih djela L. Tomanoviću i ministru vojnom, general adutantu i brigadiru M. Martinoviću, 21. septembra/4. oktobra.

²⁸ *Cetinjski vjesnik*, 6. februar 1910, br. 11, 2.

²⁹ *Politika*, broj 2201, Beograd, četvrtak, 4. mart 1910, 1, Internet, (<<http://digital.nb.rs/2010/browse.php?collection=no-politika>>), 23. 09. 2010.

³⁰ *Cetinjski vjesnik*, 27. februar 1910, br. 17, 1.

prilikom “pjevali pjesmu ‘U planine naše svete’... a kojom se pjesmom izražava želja, da naš knjaz prestolonašljednik ovlada Dušanovim zemljama. Ovi su Srbi od korduna (turske straže, sastavljene od samih zlikovaca) optuženi i vlasti su ih turske pohvatale i bacile tamnicu u Tuzi.” Izvještavajući o ovom slučaju ministra inostranih djela Lazara Tomanovića, ministar unutrašnjih djela Jovan S. Plamenac je sa žaljenjem konstatovao da „će veoma zlo proći, jer su optuženi za veleizdaju”. Stoga je smatrao da bi dobro bilo, kada bi “naš konzul iz Skadra našao načina preko koga od prijatelja da podjejtvuje, dako bi ih mogao osloboditi”.³¹

Teško je bilo i Srbima u rožajskom kraju. Oblasni upravitelj u Kolašinu, vojvoda Lakić Vojvodić, upoznao je 27. juna 1910. godine nadležne na Cetinju da su u ovom kraju “turske vlasti otpočele činiti velike zulume na srpski živalj”, na način što “ih biju i šibikavaju na mrtvo ubijaju” radi “oružja koje u njih traže”.³² Atmosfera iz rožajskog brzo se prenijela na donjovasojevički kraj, gdje su Osmanlije na “beranskom pazaru šibljikali” nekoliko najuglednijih Srba te varoši, takođe zbog oružja, za koje su ih “beranski Turci” optužili da su ga “ekspedirali u Crnu Goru.” Kada su ih propisno išibikali, “onda su ih onako krvave izveli na sunce te su nekoliko klečali pa su ih bacili u tamnicu”. Vojvodić dalje navodi da asker namjerava “pošto svrše u Berane poći i po selima te to isto svršiti”. Zbog neredovnih prilika u ovom kraju, Vojvodić je izvijestio ministra unutrašnjih djela Jovana S. Plamenca, da je neminovan priliv novih emigranata u Crnu Goru.³³ Na vijesti o pohodu osmanske vojske po selima beranske nahije na Cetinju nijesu mnogo čekali, jer je samo par sati pošto je uputio prethodni telegram, Vojvodić uputio novi, u kojem je upoznao ministra Plamenca “da je asker u Vinicku i Buču”, te da je granica “s turske strane svuda vojskom uhvaćena i zatvorena”. Narod s lijeve strane Lima “je sav pobjegao u planine”, a onaj sa desne strane je utočište pronašao u Šekularu i Tifranu.³⁴ Oni koji se nijesu uspjeli skloniti, smrtno su stradali od “turskih ćuteka”, poput Vukote Bojovića iz Zaostra. No, daleko od toga da je on bio jedina žrtva nasilja, jer su osmanske vlasti tukle i

³¹ DACG, MID, f-180, 982, ministar unutrašnjih djela J. S. Plamenac – ministru inostranih djela L. Tomanoviću, 24. maj/6. jun.

³² DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD), 1910, Upravno odjeljenje (u daljem tekstu UO), f-101, 2203, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – Ministarstvu unutrašnjih djela, 14. (27.) jun.

³³ MUD 1910, UO, f-101, 2229, 2284, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru unutrašnjih djela J. S. Plamencu, 17. (30.) jun.

³⁴ DACG, MUD 1910, UO, f-101, 2285, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru unutrašnjih djela J. S. Plamencu, 17. (30.) jun.

zatvarale koga su god uhvatile.³⁵ A takvih očigledno nije bilo malo, što se vidi iz Vojvodićevog izvještaja od 2. jula 1910. godine. Prema njegovim saznanjima od “askerskih ćuteka” preminuli su još “Milun Premović i jedan Lončarević oba iz sela Berana”, dok su “Prokopije Veković, Milorad Ščekić, Jovan Gligović, Špiro Mitković i Baco Kuč pri koncu”.³⁶ Međutim, kada su u pitanju Bojović, Premović i Lončarević, za koje je Vojvodić javio na Cetinje da su životom platili osmansko nasilje, docnije je utvrđeno da su ipak živi, ali da se nalaze u izuzetno teškom stanju usljed zadobijenih povrijeđa.³⁷ Uspomenu na raciju osmanske vojske u beranskom kraju nosio je između ostalih i Radomir Aković, koji je „donešen” u Kolašin „radi liječenja od askerskih udaraca”.³⁸ Okrutnost mladoturskog režima osjetili su na svojoj koži i beranski prvaci: „pop Josif Bojović, Vuko Dabetić, Milić Dabetić, Miljan Cemović, Milan Popović, Milovan Cemović i Toma Joksimović i još mnogi” drugi, koji su pohapšeni „kada su im čestitali barjam”. Prema informacijama komesarijata u Andrijevi, trebali su “da ih ćeraju za Prištinu”.³⁹

U ovakvim okolnostima nije bilo jednostavno ubijediti emigrante iz Donjih Vasojevića koji su boravili u Crnoj Gori, da treba da se vrte svojim domovima. Barem ne one iz sela Vinicke. Oni su se žalili da ne mogu živjeti od bezrazložnog nasilja “od strane korduna turskijeh askera ima već godina dana od kako su ustav dobili. [...] Prebijaju će god vojnika uhvate a tako i đevojke i žene čak koje su i u drugom stanju.” Jednom prilikom kada su se Vinićani vraćali s pazara u Andrijevicu, “asker s kule” je zaustavio “kako muško tako i žensko” i počeo ih „tući baljušama puškama tako da su nekijema i rebra polomili te i danas boluju a žena Nola Lalića umrla je od takvog groznog uboja. Sin iste žene primoran je bio da ubije askera. Ovo zlo i nepravичno nasilje događalo se je svaki dan ali sve se to snosilo dok askeri ne počеше hoditi noću i danju kroz sela i silovati ženske pa čak i na slavama i svadbama i jučer pozvali su dvojicu Vinićana potpuno ispravnih ljudi i htjeli ih batinat bez ikakvog isleđenja ali su oni vještački umakli.” Askeri se nijesu libili ni da uđu na crnogorsko zemljište, gdje su neki žitelji sela Vinicke

³⁵ DACG, MUD 1910, UO, f-101, 1309, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru unutrašnjih djela J. S. Plamencu, 18. jun/1. jul.

³⁶ DACG, MUD 1910, UO, f-101, 2308, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – ministru unutrašnjih djela J. S. Plamencu, 19. jun/2. jul.

³⁷ DACG, MUD 1910, UO, f-101, 2376, kapetan M. Radonjić – oblasnom upravitelju, vojvodi L. Vojvodiću, 18. (31.) jul.

³⁸ DACG, MUD 1910, UO, f-101, 2311, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. jun/3. jul.

³⁹ DACG, MID 1910, f-183, 1608/5, zastupnik pogranično-političkog komesara u Andrijevi, V. Vojvodić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 22. septembar/5. oktobar.

„obrađivali svoju zemlju”, gdje su od njih tražili da im dovedu „ženske”. Međutim, Vinićani (Vukajlo Lalić i Novica Zečević) nijesu mogli „taku stvar podnijeti da dovode ženske i biše primorani alatima iste ubiti i puške im oduzeti. Čim se saznalo o toj pogibiji ostali askeri počeli su pucati na sve što su videli živo.” Nasilja nad žiteljima Vinicke ređala su se neprekidno, zbog čega su bježali u Crnu Goru. Međutim, ni tamo nije bilo bezbjedno u krajevima uz granicu dvije države. U izvještaju, koji je 30. septembra 1910. godine uputio predsjedniku crnogorske vlade, komesar Protić, se žalio da “kule kroz Vinicku jednako pucaju. Mi smo s naše strane granicom postavili straže i iz naše granice se na njih ne puca.”⁴⁰

Haotične prilike nijesu mimoišle ni Gusinje, odakle “su dobježali šest Srba” u crnogorsku granicu, a prema saznanjima crnogorskih pograničnih vlasti u Andrijevići, očekivao se dolazak povećeg broja “Srba i Turaka”. Oni su crnogorskim vojnim vlastima kazali da se ne žele “nikako povratiti natrag svojim kućama”, o čemu je oblasni upravitelj u Kolašinu, vojvoda Lakić Vojvodić izvjestio Ministarstvo unutrašnjih djela 14. jula 1910. godine.⁴¹

Crnogorsku granicu je gotovo svakodnevno prelazio i veliki broje emigranta iz Kosovskog i Skadarskog vilajeta, nakon što je osmanska vojska ugušila ustanak koji je tamo podignut s proljeća te godine, o čemu svjedoči obimna arhivska građa. Izvještavajući o prilikama na Kosovu, *Cetinjski vjesnik* u svom broju od 25. juna 1910. godine sa žaljenjem konstatuje, da iako “u pobunjeničkim krajevima” vlada “prijeki sud nije gotovo još ni jedan od glavnih vođa arbanaskih uhvaćen, a od izvršenja presuda prijekog suda ni pomena nema. Sve što se preduzima protiv onih koji se odupiru razoružanju to je, što ih istuku i pritvore, pa poslije dan i dva puste. Zato je i prirodno što se sve kolovođe pobune i glavni pobunjenici nalaze na slobodi i bjegstvu.”⁴² Ovaj list je optuživao mladoturske vlasti da prilikom oduzimanja oružja nijesu rukovodile istim aršinima za Srbe i Albance. Dok su Srbima oduzimale “čak i ono staro oružje što im služi kao domaća relikvija i ukras domova”, od “pobunjenih Arbanasa” je bilo dovoljno “ako im pruže ma kakvu neupotrebljivu stvar što liči na oružje.”⁴³

No, da mladoturske vlasti nijesu bile uvijek sentimentalne ni kada su Albanci u pitanju, dokazuje izvještaj učitelja Milana Popovića iz Brezovejice, od 8.

⁴⁰ DACG, MID 1910, f-182/a, 1574/14, pogranično-politički komesar G. Protić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 17. (30) septembar.

⁴¹ DACG, MUD 1910, UO, f-102, 2460, oblasni upravitelj, vojvoda L. Vojvodić – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1. (14.) jul.

⁴² *Cetinjski vjesnik*, br. 47, 12. jun 1910, 1.

⁴³ *Cetinjski vjesnik*, br. 42, 26. maj 1910, 1.

decembra 1910. godine, u kome obavještava pograničnog komesara u Andrijevici Milutina Radonjića, da je doznao od starješine Pečke patrijaršije “da su obešeni 45 arnautska prvaka među kojima se nalazi i Šaban Binjak”. Njihovo vješanje, po Popovićevim riječima, “proizvelo je i učinilo rđav utisak na sve staro-režimce”, zbog čega će Crnu Goru zapljusnuti novi talas albanskih emigranata sa Kosova, kod kojih je “strah veliki nastupio”. Popović dalje navodi i da su u Peći od strane žandarmerijskog potporučnika ubijena dva Srbina, “samo zato što mu nijesu na noge ustali”. Istina, zbog ovakvog postupka potporučnik je od strane vojnog suda u Đakovici osuđen na smrt. A na smrt su bili osuđeni i jedan Srbin i Sulejman Hodža, koji su obješeni u Mitrovici i to u “12 sati noću”.⁴⁴ Inače, stanje u plavsko-gusinjskom kraju po riječima učitelja Popovića bilo je „više no užasno”. Narod je „izgubio svaku nadu i u grozničavom nestrpljenju i neizvjesnosti očekuje svoju sudbinu. [...] Ovdaš. kajemak. i dalje postupa po starorežimskom sistemu, jer je onomad izjavio i pred jednim od čl. naše opštine da nikakvo pravi srpsko ne priznaje pa čak ni srpske arhijereje”, zbog čega je bio prinuđen da uputi „Sima Radenovića kod mitropolitskog namjesnika u Berane da isti izvjesti mitropol. o bezakonitim postupcima ovog biv. i sadašnjeg razbojnika, da istog naćera da zna da je mitropolit mnogo viši no što on zamišlja.”⁴⁵

Istog dana kada je učitelj Popović pisao o stradanju Albanaca na Kosovu, komesar Radonjić je upoznao predsjednika crnogorske Vlade, da ga je “učitelj Ljubo Zečević” izvijestio “da je Mustav beg Ćorović iz Lozne obrazovao komitet po naređenju vlasti”, te “da isti krstari po planinama i sela da paze ako koji od njihovih emigranata tamo pređe da ih poubijaju”.⁴⁶ O nesnošljivom stanju u Sandžaku pisao je predsjedniku crnogorske Vlade i pogranični komesar sa Žabljaka, komandir Vule Knežević. On je isticao da “srbske škole ne rade, učitelji su pod nadzorom, otimačina i krađe traju, sve jednako izgleda da će se bašibozuci muslimanskog življa naoružati.”⁴⁷

Haotične prilike u pograničnim krajevima nerijetko su se prenosile i na crnogorsku teritoriju. Tako je, u noći između 22. i 23. novembra 1910. godine (st. kalendar), nekoliko osmanskih vojnika prešlo u Polja “i oko 2 sata po ponoći

⁴⁴ DACG, MID 1910, f-184/a, 2061/3, učitelj Miloš Popović iz Brezojevice – pogranično-političkom komesaru, kapetanu M. Radonjiću, 25. novembar/8. decembar.

⁴⁵ DACG, MID 1910, f- 185, 2205/3, učitelj M. Popović – pogranično-političkom komesaru, kapetanu M. Radonjiću, 30. novembar/13. decembar.

⁴⁶ DACG, MID 1910, f-184/a, 2063, pogranično-politički komesar, kapetan M. Radonjić – ministru predsjedniku, L. Tomanoviću, 25. novembar/8. decembar.

⁴⁷ DACG, MID 1910, f-185, pogranično-politički komesar, komandir V. Knežević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 18. (31.) decembar.

opkolila kuću Đorđija Rabrenovića u selo Gojkoviće”. Tom prilikom su mu otjerali stoku, a njega ranili “u vita rebra s lijeve i desne strane i u dolakticu lijeve ruke”.⁴⁸ Istina, ni crnogorskim podanicima i emigrantima koji su nalazili u neposrednoj blizini granice nije bilo strano naći se na osmanskoj teritoriji, gdje su vršili krađe, pljačke, otmice, napade na vojsku, itd. Jula 1910. godine crnogorske pogranične vlasti su, čak, lišile slobode na osmanskoj teritoriji “nekog Radunovića”, osmanskog podanika koji se nalazio u svojoj kući i zatvorile ga u Andrijevici.⁴⁹

Zbog neredovnih prilika u Osmanskom carstvu trpjeli su i crnogorski podanici čija su se imanja nalazila s druge strane granice. Tako se neki Mijajlo Vučetić iz Velike žalio 17. marta 1911. godine crnogorskom ministru inostranih djela da ima nepokretnu imovinu “u Brezovičkoj okolini u Turskoj” veličine 40-50 rala, ali da sa iste ne uživa “nikakvih prihoda” unazad “četiri godine od kako smo se više s Turskom ukrvili nego prije”. Za to vrijeme Vučetić se žalio da je izgubio “bez broj svojih brata kao i jedno bratstvo iz Velike, a osobito izginuli su naših nekoliko brata koji su stanovali bili do prije 5 godina u Brezovice u Turskoj”. Stradanju njegove braće koji su živjeli u Brezojevici doprinijelo je ubistvo koje je jedan od njih izvršio nad Ilmaz begom, koga Vučetić opisuje kao “najboljeg Turčina Redžepagića”. Nakon toga su mu i dva strica završila “u surgun”, poslije čega je imanje postalo “pravo reć upropašćeno”. Zbog toga je tražio od crnogorskog Ministarstva inostranih djela da se zauzme za njegov slučaj, jer je s porodicom došao “do konačne propasti sa materijalne strane”.⁵⁰ Probleme materijalne prirode osjećali su i ostali žitelji Velike, budući da su tih dana “carski podanici iz Gornje Ržanice” vratili veći broj njihovih „žena koje su pošlje bile sa živim iz Velike preko Gornje Ržanice” na andrijevički pazar, zbog čega su vlasti u Andrijevici tražile od predsjednika crnogorske Vlade da diplomatskim putem utiče kako bi se nastala situacija prevazišla.⁵¹

⁴⁸ DACG, MID 1910, f-184/a, 2056, zastupnik oblasnog upravitelja u Kolašinu, sekretar Radovan Drljević – ministru unutrašnjih djela Marku Đukanoviću, 24. novembar/8. decembar.

⁴⁹ DACG, MID 1910, f-181/a, 1350, ministar inostranih djela L. Tomanović – ministru unutrašnjih djela J. S. Plamencu, 28. jul/10. avgust. Zbog ovog čina osmanski poslanik je protestovao kod crnogorskih vlasti „protiv violencije”. Predsjednik crnogorske vlade Lazar Tomanović tražio je od ministra unutrašnjih poslova Jovana S. Plamenca „da se Radunović odmah na slobodu pušti”, jer je takav postupak stavljao crnogorske zvaničnike „u vrlo neprijatan položaj prema Turskoj”, a bio je i protivan „međunarodnom pravu”. (Isto.)

⁵⁰ DACG, MID 1911, f- 189/a, 628, Mijajlo Vučetić iz Velike – ministru inostranih djela L. Tomanoviću, 4. (17.) mart.

⁵¹ DACG, MID 1911, f-189/a, 562/3, zastupnik v. d. komesara, pisar V. Vojvodić – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 27. februar/12. mart.

O prilikama u Novopazarskom sandžaku potrudio se da podrobno izvjesti predsjednika crnogorske Vlade i učitelj Milan Džambasanović iz Ograđenice. U pismu od 8. marta 1911. godine, Džambasanović navodi da su od početka toga mjeseca osmanske vlasti počele "uzimati Srbe u asker, usljed čega je srpski narod u Sandžaku pogođen u srce", budući da "nijesu dosada navikli da njihovi sinovi služe u turskoj vojsci". Da su iskustva hrišćana u osmanskoj vojsci bila pozitivna, ne treba sumnjati da bi i otpor vojnih obveznika bio slabiji. Ali budući da su doznali "kako Turska nemilostivo postupa s hrišćanima koji su ranije uzeti u vojsku, stoga mnogina pozvatih regruta kao i oni koji se nadaju pozivu, dali su se u bjegstvo." Utočište su nalazili u Crnoj Gori i Srbiji, "a po neki i u Bosnu". Austro-Ugarska je "rado" pružala utočište za "bjegunce iz Sandžaka", baš kao i Srbija, javljao je Džambasanović. Uprkos tome, najpoželjnija destinacija za izbjegavanje vojnog roka ipak je bila Crna Gora, "da nije naša pogranična žandarmerija nekijem bjeguncima spriječila ulazak u Crnu Goru na Tari u Tepcima", što po Džambasanoviću nije bio dobar potez crnogorskih vlasti. To je bio razlog što su bjegunci "koji ne nađu skloništa i prijema u Crnoj Gori i Srbiji", spas od služenja u omraženom askeru tražili kod "neprijateljske Austrije". U svakom slučaju, "sva savjetovanja da ostanu i služe u vojsci bez uspješna su". No, daleko od toga da je to bio najveći problem tamošnjeg stanovništva, jer "srpski narod u Sandžaku zadesio je i još jedan zli udar teži od prvoga, a to je agrarno pitanje, t.j. kontrati između aga i čivčija". Učitelj Džambasanović ističe da "ovo pitanje nije zakonskim odredbama predviđeno, nego su ga pokrenuli veliko-posjednici Turci u Sandžaku", koje je predvodio Memhed-paša Bajrović "kao glavni agitator austrinski". Pomenuti paša je doznao "da je agrarno pitanje pokrenuto u bosanskom saboru", pa je sa ostalim veliko-posjednicima novopazarskog sandžaka učinio sporazum "da bi za ubuduće osigurali svoja nepokretna imanja" na način "da se ukontrate sa svojim čivčijama na određeno vrijeme od 1-3 godine, a pod uslovima koji su za agu povoljni". Džambasanović dalje navodi da "kontrati se obavljaju u svima mjestima u Sandžaku, a u kancelarijama varoških opština, kojima su na čelu Barjović i drugi njemu slični veliko-posjednici", gdje čifčije dolaze "na poziv agin". Tamo im se "pišu kontrati na obilnim štampanim formularima, kojom prilikom priznaje čifčija da je zemlja na kojoj sjedi agina i da je čifčija obrađuje pod uslovima koji se kontatom odrede." Onaj čifčija koji se tome usprotivi biva primoran silom da pristane kao i ostale čifčije "da pored ostalih dohodaka sa čitluka plaća agi i ćiriju na kuću u kojoj sjedi čifčija po 30 groša godišnje". Koliko je Bajrović s društvom otišao daleko vidi se iz činjenice da su čifčije primoravane da kuće "i ostale zgrade

na čitluku” koje su bile u njihovoj svojini, priznaju za aginu svojinu. U protivnom “aga izgoni čifčiju iz kuće i s čitluka”. Tako je “nekoliko srpskih familija istjerano na polje pod vedro nebo”. Uzludan je bio pokušaj raško-prizrenskog mitropolita da “preko svojih namjesnika i središnjih opština u Sandžaku” utiče “da se narod uspre kontratima” jer “veliko-posjednike i mjesna vlast za odnosnu stvar pomaže i za svaki kontrat vlast do 5 kruna uzima”. Cijeli posao oko kontrata, ili kako to Džambasanović naziva “agitatorski plan”, paša Bajrović je pravdao pred “čifčijama da se on kontrati s njima stoga, što namjerava seliti se u Carigrad”.

Pored pomenutih teškoća, srpskom narodu u Sandžaku nevolje su zadavali i muhamedanci muhadžiri iz Bosne, koji “pomoću turskih vlasti posjedaju pašnjake i šumovita mjesta u okolini, gdje zlostavljanjem, krađom i drugim sredstvima, prkose srpskom narodu, koji je primoran ostavljati svoja ognjišta, gdje je vijekovima trpio razne muke i bijede pod turskim jarmom i u nadi u bolju budućnost sačuvao svoju vjeru i nacionalne običaje.” No, da mnogo ne polažu nade na budućnost, tj. na Crnu Goru i eventualnu slobodu koju bi im ona mogla donijeti, potrudila se “austrijska agitacija kao i mnogo-naučeni mladoturci”. Oni su “preko svojih prijatelja” proturali vijesti “da Crna Gora nije ni proglašena za kraljevinu, kao ni kralj Nikola za kralja, nego da je to formalna stvar koje sile ne priznaju naročito Turska i Austrija, koje će vele isplatiti Crnoj Gori sve troškove učinjene prilikom jubilarnih svečanosti i proglasa Crne Gore za kraljevinu.” Kako “u prostim krugovima na nekim mjestima” pomenuta propaganda nije bila bez “korjena”, a kod ostalih krugova je izazivala “sumnju”, Džambasanović je predlagao da se “u Sandžaku organizuje četnička akcija, koja bi jedina bila u stanju ukloniti pomenute prepone i zagarantovati narodnu slobodu.” U protivnom, “nemoguće je očuvati naše interese ovamo, tim prije, što je Sandžak na domašaju austrijske agitacije”, čiji je cilj “da pridobije što više narodne simpatije za dalje prodiranje na Balkan, u čemu joj idu na ruku skoro svi staroturci”, upozoravao je Džambasanović.⁵²

O stanju pravne nesigurnosti u Novopazarskom sandžaku izvjestio je nadležne na Cetinju i zastupnik oblasnog upravitelja u Kolašinu, komandir Miloš Medenica. Naime, u izvještaju od 13. juna 1911. godine, Medenica javlja da je u noći između 28. i 29. maja 1911. godine (stari kalendar) “žena Radovana Ristova iz Prošćenja” htjela otići u kolašinska “Polja radi viđenja svoga đeteta koje se

⁵² DACG, MID 1911, f-189/a, 635, učitelj Milan Džambasanović – predsjedniku Ministarskog savjeta, ministru inostranih djela i zastupniku ministra pravde L. Tomanoviću, 23. februar/8. mart.

nalazilo u najmu". Na putu do crnogorske granice pratili su je neki muhamedanac Mekić i Mileta Moračanin, oba iz Prošćenja. Kada su stigli do Tare, "Turčin je izostao a Mileta ispratio ženu preko vode". No, kada je krenuo natrag čuo se "plotun pušaka baš onim mjestom kudije se Moračanin imao vratiti. Metci su padali i po dotičnim selima u našoj granici", a na mjestu gdje je došlo do pucnjave "oba prošla dana postoji turska straža". Medenica je dalje navodio, da sudeći "po straži i kretanju onamošnjih Turaka izgleda da je Moračanin na tom mjestu poginuo i nepokopan da se i sada tu nalazi".⁵³ Mjesec dana ranije, komesar Vule Knežević je javio da su "Turci prema našoj granici pojačali straže", te da "naoružani turski bašibozuk do 80 godina nad razoružanim Srbima" vrši teror. „Nastavlja se pritisak, mučenje i tučenje batinama od strane korduna i njihova starješinstva.”⁵⁴

Stradanja prekograničnog hrišćanskog stanovništva i česti incidenti koji su se događali na sektoru granice prema pljevaljskom kraju, prema izvještaju komesara Vula Kneževića od 5. juna 1911. godine, rezultat su toga što "Turska ni sad nije digla kordonski lanac sa granice". Knežević dalje navodi da se "pored postojeće posade na karaulama" nalazi "ponešto vojske na prošćenske planine, vaškorsku izjalovicu, prencanski katabun prema nas", te "na Vranovini i na Metaljci prema Austrije". Naoružani bašibozuk i asker držao je u stalnom strahu tamošnje stanovništvo gotovo neprestanim "pucanjem". "Nazad pet dana ubili su osmogodišnju djevojku Marka Cipara". U vraneškoj kazi učestale su krađe, otimačine i "tučenje Srba batinama". Osmanlije nije mnogo pogađao njihov "vapaj", već su im odgovarale: "Nek vam sad pomože Crna Gora." U Bijelom Polju i Pljevljima "pregoni se municija i ratni materijal", što je za Kneževića bio dokaz "da je u Turskoj zavladao komešanje i prepad od rata", zbog čega "po svemu prijete Crnoj Gori".⁵⁵ Nekoliko dana ranije, Knežević je javio nadležnima da je razlog straha "u turskom elementu" taj što su pronošeni glasovi "da vojska koja je od njih pošla na Arbaniju u gomilama gine".⁵⁶

Posebno teške prilike u Sandžaku su vladale u seoskim sredinama bje-lopoljskog i pljevaljskog pašaluka, gdje su se udružile "muslimanske čete koje su

⁵³ DACG, MID 1911, f-193, 1590, zastupnik oblasnog upravitelja u Kolašinu, komandir M. Medenica – Ministarstvu unutrašnjih djela, 31. maj/13. jun.

⁵⁴ DACG, MID 1911, f-192, 1244, pogranično-politički komesar, komandir V Knežević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 30. april/13. maj.

⁵⁵ DACG, MID 1911, f-193, 1542, pogranično-politički komesar, komandir V. Knežević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 23. maj/5. jun.

⁵⁶ DACG, MID 1911, f-193, 1486, pogranično-politički komesar, komandir V. Knežević – ministru predsjedniku L. Tomanoviću, 10. (23.) maj.

od skorijeg vremena noćno poubijali četiri Srba”. Komesar Knežević je javio da ove čete “tajno i javno krađu i plijenjaju srbska imanja i druga stvarna bezakonja” čine. U potvrdu ovoga istakao je da je “noću između 6. i 7. oktobra jedna četa muslimanskih naoružanih bašibozuka od 15 druga” napala u vraneškoj okolini „na kuću Milinka i Ivana Furtula njihovu familiju i stoku”, s namjerom „da ih potuku i otmu imanje.” No, teško da su napadači mogli slutiti da će iz sukoba s Furtulama izvući deblji kraj. “Napadnuti Srbi iz kuće dočekaju ih. Trojicu na mrtvo ubiju, četvrtoga rane na svojoj kući posle čega pobjegnu” u Crnu Goru “ostavivši familiju i imanje u Turskoj.”⁵⁷

O neredovnim prilikama u Sandžaku jadao se 25. oktobra 1911. godine oblasnom upravitelju u Andrijevići Radomiru Vešoviću, učitelj Milutin Dabetić iz Gornjih Sela (Lubnice). U uvodnom dijelu svog pisma, Dabetić je apostrofirao da se dugo vremena zanosio “nekakvom ludom mišlju da će za naš narod u ovim krajevima nastati bolji dani”, ali da se debelo “prevario”, uostalom kao i mnogi koji su gajili nade slične njegovim. Po svemu sudeći, razočarenje je došlo otuda što “nigdje u Tur. carevini nema pametna čovjeka, nego je sve sami siledžija”. U prilog ovoj tvrdnji iznosi da osmanske vlasti “u bjelopoljskoj kazi potukoše sve, i to zbog askera”, koji je sav “pobjegao”. Oni koji se nijesu odlučili na taj korak, tj. koji su se našli u dometu osmanskih vlasti, bivali su od istih “najpre dobro” isprebijani, a potom su im čupani brkovi kako bi ih “što više nagrdili”. Komentarišući ovakve postupke osmanskih vlasti, Dabetić saopštava Vešoviću, da “ovoga bezobrazluka i ovakvih nasilja nema, na licu zemlje”. Postojala je bojazan da će se nasilja iz bjelopoljskog prenijeti u beranski okrug, jer su im osmanske vlasti neprestano prijetile “da hoće da tuku”. Osmanske vlasti su bile jako ozlojeđene na Crnu Goru jer se pravilo “veselje, kad je Italija dobila”, što je kod istih shvaćeno kao “veliki-poraz”. Dabetić je dalje javljao da se “Turci jako boje Crne Gore”, te da se “svakog dana pronose glasovi: kako Cr. Gora hoće potajno da upane u Sandžak.” Iz razgovora sa jednim osmanskim oficirom Dabetić je doznao i “da će turska vojna vlast strogo paziti da se osveti Cr. Gori za napad na Pešter”. Tom prilikom mu je ovaj oficir saopštio i da, ukoliko se “ne mognu osvetiti da će jedan ombaša (desečar), sa nekoliko korduna ulaziti noću u Šekular i čekati da koga ubiju - Tako isto veli da će večito pucati po Rijeci i Trepči.” Ovaj oficir se nije dao zbuniti ni kada ga je Dabetić upitao da li će remetiti mir na granici ako dvije zemlje zaključe

⁵⁷ DACG, MID 1911, f-198, 2892, pogranično-politički komesar, komandir V. Knežević – ministru inostranih djela Dušanu Gregoviću, 12. (25.) oktobar.

primirje, na što mu je ovaj odgovorio da će se najprije “malo prićuceti dok stvar zastara, pa kad ni pane zgodna prilika onda ćemo namiriti svoje.”⁵⁸

No, dok ne namire račune sa Crnom Gorom, osmanske vlasti u Sandžaku nijesu namjeravale da prestanu forsirati nasilja nad svojim hrišćanskim podanicima. O tome je, između ostalog, u svom izvještaju od 11. januara 1912. godine, pisao oblasnom upravitelju u Andrijevici, pravnik iz Bijelog Polja Sreten Stanić. On je Vešovića upoznao sa slučajem tamošnjeg mitropolitskog namjesnika oca Cvetka Popovića, koji je “pozvat na sud u Šahoviće (Donji Kolašin) da odgovara za potvoru i namerno bunjenje naroda”. U stvari, njegova jedina krivica bila je ta što su “pre nekoliko vremena naši Srbi seljaci iz Stožera, Prošćenja i drugih kolašinskih sela sa popom Nešom iz Stožera na čelu došli” kod oca Popovića, da se žale “kako im vlasti vrše nečuvene zulume”, tj. da ih “mlate, beščaste, čupaju brkove i brade”. Mitropolitski namjesnik je o ovom zlostavljanju “telegrafski u njihovo ime protestirao kod valije i mutesarifa, koji su kanda naredili istragu po ovoj stvari”. Međutim, vlasti kolašinske su „terorom primorale potpisnike protestne depeše da izjave kod suda kako ih je pop Cvetko nagovorio da potpišu depeše čiji smisao oni nisu znali, ali da oni nemaju ni za šta da se tuže”. Zbog toga je Stanić tražio od Vešovića “da se odma naredi u Polja kome treba da se utiče na lica”, čija će imena navesti na kraju pisma, “da izjave kako im je ranije priznanje bilo iznuđeno”. Strahujući da ne daju negativan odgovor, Stanić je predlagao da se s crnogorske strane ne ustežu “ni od malo pretnje, jer ako budu izneverili, pop Cvetko ode na robiju ni kriv ni dužan”. Kako do toga ne bi došlo, Stanić je tražio od Vešovića, da svojim autoritetom utiče “na te ljude da se kuražno drže na sudu, a po potrebi neka dođu opet kod popa” ili kod njega, gdje će ih naučiti “šta će govoriti”.⁵⁹

Pomoć od crnogorskih vlasti tražili su i troje Turkovića (Gaco, Miljan i Savo) iz Vojnog sela, koji su se u svom pismu od 19. januara 1912. godine žalili Vladi na Cetinju, da su im novembra 1911. godine “Arnauti-Vusanji iz Valbona”

⁵⁸ DACG, MID 1911, f-199, 3378, učitelj Milutin Dabetić iz Lubnica – oblasnom upravitelju, komandiru R. Vešoviću, 12. (25.) oktobar. Dabetić je javio, između ostalog i da je život nemoguć u Sandžaku od „pasijih korduna”, koji „pljačkaju sve što mogu”, posebno od vremena kada „su im poginuli neki „askeri” na Pešter”. Optuživao ih je za zvjerstva i pljačke, koje se više „trpjeti ne mogu”, jer su dozlogrdila „i bogu i ovdašnjem narodu”, te da „sud, ne fermaju”, baš kao ni „pretpostavljene, nego rade kako sami hoće”. (Isto.)

⁵⁹ DACG, MID 1912, f- 206, 2483, pravnik Sreten Stanić iz Bijelog Polja – oblasnom upravitelju, komandiru R. Vešoviću, 29. decembar 1911/11. januar 1912. Imena ljudi na koje se trebalo uticati da promijene izjavu bila su: pop Nešo Joksimović iz Stožera, Janko Čović, Todor Jokić i Pavle Medo iz Prošćenja. (Isto.)

zaplijenili 165 brava od njihovih čobana na Rid-planini. Prethodno su, “pošto ih je bilo mnogo”, njihovu trojicu čobana “na prevaru povezali i zlostavljali”. Kako su ti Arnauti boravili “prošle godine” u crnogorskoj prijestonici i po “unutrašnjosti-pod okrilje i zaštitu njegovog veličanstva i njegove visoke vlade”, Turkovići su tražili od iste, da im pomogne pri povraćaju stoke, budući da im je “spasla živote od mladoturskih konopaca”. Oni su se dalje žalili da su im ti “isti” Arnauti zaplijenili i 5 konja, te da su im “Rugovci oduzeli” dva konja. Zbog štete koju su pretrpjeli, odlučili su se da odu “kod njih u Valbonu moleći ih da nam plijenjenu stoku povrate”. Nakon “deseto-dnevnog bavljenja i moljakanja” Arnauti su pristali “da im sve to platimo novčano, koliko da je njihovo bilo”. Tako su Turkovići “za svoj mal dali u svemu 18 turskih lira, izuzev konja”, za koje su platili 20 turskih lira. No, i pored toga što su platili cijenu za svih 165 brava, kući su doveli njih 120, jer su Arnauti ostalo “poklali i pojeli”. Da im pomognu pri povraćaju stoke koju su im oduzeli Arnauti, žalili su se uzaludno i “tamošnjim turskim vlastima”, koje su im saopštile da im ne mogu pomoći, jer ni same nijesu bile sigurne, uputivši ih da pomoć traže kod crnogorskih vlasti. No, iako su govorele da su nemoćne kada su Arnauti u pitanju, za Turkoviće su upravo osmanske vlasti snosile veliku odgovornost za ono što im se desilo, budući da su iste “te zlikovce-Arnaute do zuba naoružali mazerkama, nagovarajući ih, da nam čine zulume i da nas zlostavljaju.” Zbog toga su tražili od vlade na Cetinju da ih “po mogućstvu” pomogne, obzirom da su “materijalno konačno propali”, te da su “od domaćina postali puki siromasi”.⁶⁰

O nemoći osmanskih vlasti “da obuzdaju napade divljih Arnauta”, pisali su 27. aprila 1912. godine crnogorskom Ministarstvu inostranih djela i donjovasojevički glavari na čelu sa Avrom Cemovićem. Izvještavajući o prilikama u Kosovskom vilajetu, javljali su da “u centrima arnautskim, od Kačanika i Prizrena” pa sve do beranskog kraja “vlada prava anarhija”, koju osmanske vlasti ne mogu da spriječe. Anarhično stanje dostiglo je svoj “vrhunac u mjestima: Prizrenu, Đakovici, Peći i Rožajama”, gdje “razuzdani Arnauti neće ni da čuju ni za kakva potraživanja i primjene novih dažbina od strane vladine”. U takvoj situaciji “najviše strada” srpsko stanovništvo, preko čijih se “iznurenih petovjekovnim ropstvom, leđa, bore dvije stihije za prevlast i svoju egzistenciju. – Šta više, u posljednje vrijeme pronose se glasovi, i kao sigurno se misli, da će Arnauti napasti na Berane i okolinu, zato što stanovništvo ovoga kraja vrši svoju lojalnost

⁶⁰ DACG, MID 1912, Poslanstvo Carigrad (u daljem tekstu PC), f-24, 2, Gaco, Miljan i Savo Turković iz Vojnog sela – crnogorskoj vladi, 6. (19.) januar.

prema zahtjevima postojećeg režima. A u naprijed znadu, da nikakva otpora naći neće pošto je ovaj narod obezružan i lišen svega da bi mogao odoljeti takvom namjeravanom napadu.” U takvoj situaciji, donjovasojevički glavari su izrazili nadu da će crnogorska Vlada napustiti ulogu “posmatrača”, i da će naći “srestava, da spase i zaštititi ovaj narod”.⁶¹

Ako osmanske vlasti nijesu bile u stanju olako izaći na kraj sa Albancima Kosovskog vilajeta, sa svojim hrišćanskim podanicima to nije bio slučaj. To potvrđuje, između ostalih, i izvještaj koji je 30. januara 1912. godine uputio oblasni upravitelj u Andrijevići Radomir Vešović, ministru inostranih djela Dušanu Gregoviću. Naime, sredinom januara te godine (st. kalendar), “izgorela je askerska karaula na Krčevo u Tursku koja je bila ispražnjena ima oko mjesec dana”. No, osmanske vlasti se nijesu trudile da pronađu krivca za to, već su zatvorile u Beranama sve viđenije ljude iz sela “Kaludre, Zagorja i Donje Ržanice”.⁶²

Neredovne prilike u Osmanskom carstvu osjećali su i crnogorski podanici koji su živjeli u pograničnom pojasu, o čemu postoji obimna arhivska građa. Iz jednog, u moru takvih, izvještaja od 16. februara 1912. godine, crnogorsko Ministarstvo vojno javljalo je kolegama iz Ministarstva inostranih djela, da ih je komandant trepačko-šekularskog bataljona Milija Nikolić izvijestio kako je 31. januara 1912. godine asker iz šančeva sa Jankove glave (napravljeni na crnogorskom zemljištu), opalio 30 metaka “na Baleviće iz čete Oraške”, koji su otišli “u sijeno na crnogorsko zemljište i to oko 1000 metara od turske granice”. Asker je praktikovao i da uđe u crnogorsko zemljište i “po po ure” hoda, zbog čega je crnogorska straža bježala “u selo đe ne videt ne mogu”, kako ne bi došlo do incidenta, komandir Nikolić je uvjeravao nadležne na Cetinju da takvo stanje trpjeti više neće, makar znao da će ga zbog toga “crnogorska vlada objesiti”.⁶³

Odlučni da brane svoje živote od nasilja osmanske vojske bili su i stanovnici Donje Ržanice, na koje je “udarilo” u rano jutro 15. avgusta 1912. godine, “oko 200 askera”. Nakon što su “odmah ubili Miloša Čukića, i posjekli ga”, vojska je “osula plotunsku paljbu na žene, đecu i ljude”, što je podržao topovskom vatrom “sa Jasikovca, tvrđave beranske”, koji je gađao kuće u selu. “Na ovakvi pokolj potrčali su seljani koji su imali puške i počeli pucati radi samoodbrane.” No, kako

⁶¹ DACG, MID 1912, PC, f-24, 75, A. Cemović, pop J. Bojović, M. Vuković, M. Babović i T. Joksimović - ministru inostranih djela D. Gregoviću, 14. (27.) april.

⁶² DACG, MID 1912, f-201, 400, oblasni upravitelj, komandir R. Vešović - Ministarstvu inostranih djela, 17. (30) januar.

⁶³ DACG, MID 1912, PC, f-24, 15, Ministarstvo vojno – Ministarstvu inostranih djela, 3. (16.) februar.

su odmah “zatim došli u pomoć askeru i Bijeli Turci”, ubijeni i posječeni bili su: Miloš, Milutin, Vaso i Mijailo Čukić i još jedan njihov rođak, čije se ime usljed oštećenosti dokumenta ne vidi jasno, kao i Milutin Gudović i Novica Dević. Ranjeni su bili Aleksandar i Radosav Čukić, te Novica i Miloš Komatina. Od žena su smrtno stradale Jelka, Velika i Margita Čukić (stradala od topovske paljbe), dok su “ženu Božine Kuča, nožem iskasapili”. Ranjena je bila Milica Čukić. Osmanska vojska i Bijeli Turci također su lišili života i “Marka Jelića, njegovu ženu Milicu, šćer Mariju”, dok su njihovom sinu koji je imao 6 mjeseci odsjekli “gornju ud”, zbog čega je „u mukama drugi dan” umro. Drugome njihovome “sinčiću Arsu, djetetu od 18. mjeseca iznakazili desno jaje i rasjekli mu polni ud kanalom kuda voda teče”. Uhapšen je 31 stanovnik ovog sela, među kojim i učiteljica Darinka Čukić, sa troje maloljetne djece. Uhapšeni su pretrpjeli “najgroznije muke i patnje od samih askera”, koji su “puškama i nožem” nastojali da “zaplaše zarobljene”. Nakon svirepog obračuna sa stanovništvom, “redovna vojska sa Bijelim Turcima” opljačkala je selo i “sve što je pokretno” ponijela sa sobom u Berane, “razumije se i živo”.⁶⁴

Nasilja nad prekograničnim srpskim stanovništvom nije nedostajalo ni u Gusinju, o čemu je 1. septembra 1912. godine izvjestio nadležne na Cetinju oblasni upravitelj u Andrijevići, komandir Jovan N. Plamenac. On je javljao da je izvjesni Zako Božović Srbin došao u Upravu iz Gusinja i izjavio: “Prošle srijede oko ponoći Bijeli Turci iz Gusinja i Vusanja učinili su premetačine u srpskim kućama u Gusinju, tražeći oružje. Svega su našli 2-3 puške i njih ponijeli, dućane i pekarnice koje su naši pravoslavni držali zatvorili su, đevojke naše tražili su. Cio srpski narod okupio se kod popa u školi, mene su iz kuće istjerali sa mojom familijom i oni su u nju ušli. Vlastima onamo još se nijesmo obratili, nego meni je pop Đorđije Šekularac ovamo poslao da dostavim u čemu je stvar a i on će o ovome pisati.”⁶⁵

Kako se bližio rat na Balkanu, osmanska nasilja prilično su učestala i na području zatarskih sela. O tome je vlasti na Cetinju informisao brigadir Joko Adžić

⁶⁴ DACG, MID 1912, PC, f-24, 169, Ministarstvo inostranih djela – crnogorskom poslanstvu u Carigradu, 17. (30) avgust. U noći između 1. i 2. avgusta 1912. godine (st. kalendar) „napili su se rakije neki askeri koji su pili u alugama iznad Ržanice”, pošto su prethodno „pobjegli sa kule Jankove glave”. Kada su odatle „krenuli niz Ržanicu za Berane, otpočeli su pucati puškama”, zbog čega su „čobani i ostali seljani sela Ržanica” krenuli „po neku pušku isturati toliko da se jave jedan drugom i učine glas šta je i s tim se svršilo”, dok je asker pošao za Berane. (Isto.)

⁶⁵ DACG, MID 1912, PC, f-24, 170/3, Ministarstvo inostranih djela – poslanstvu u Carigradu, 20. avgust/2. septembar.

sa Žabljaka. U jednom njegovom izvještaju, kojeg je crnogorsko Ministarstvo inostranih djela prosljedilo svom poslanstvu u Carigradu 5. septembra 1912. godine, Adžić je javljao da se “nad nesretnim Srbima” u zatarskom selima čine nasilja svake vrste. Kao prvi od deset primjera nasilja, Adžić je navodio da su “kordoni s karaule u Vaškovu iskali skorupa bez plate u Koste Kneževića”. Kako on nije udovoljio njihovom zahtjevu, “oni su ga odveli na karaulu i tu ga bili i samo ga živa pustili.” Korduni su “iskali da jedu” i od nekog Rama Moračanina, koji im nije mogao dati ništa za jelo, jer nema ni za sebe, zbog čega su ga korduni povelili na karaulu gdje su ga bili, od čega “boluje i danas”. Zbog batina koje je dobio, sve su prilike bile, da “neće ni ostati živ”. Zbog sličnih potraživanja korduni su isprebijali “višinu” žitelja zatarskih sela, a ugovarali su “da biju i kmetove, zbog toga što se za navedeno žale turskim vlastima”, iako im se “nije bolje žaliti”. Adžić je dalje navodio i da je “jedan turski oficir” dolazio “kod Jovana Markovića u Premćanima i pred svom familijom iskao mu šćer za ženu”. Kako mu Marković nije dao ćerku, “oficir mu je kazao da će mu je na zor uzeti”, zbog čega je djevojka pobjegla “nekud ne zna se kud”. Za razliku od nje, ćerka “Stevana Vukovića” nije se uspjela bjekstvom spasiti od korduna, koji su je silovali “kod ovaca”. Adžić je dalje javljao, da se “na Veliku Gospođu” u “Premćanima kod škole” okupio narod “da po srpskom običaju provedu praznik”. Da im isti pokvari, potrudio se osmanski oficir o kome je bilo riječi, na način što je od nekog Miloša Peruničića tražio da “konja kupi” u pola cijene. Kako mu Peruničić to nije dozvolio, ovaj “da mu se osveti skinuo mu je gajtane s dušanke govoreći mu da raja to ne smije nositi”. Na to je reagovao izvjesni Spasoje Vojinović, zbog čega ga je “pomenuti oficir odmah” smjestio u zatvor, “govoreći mu da ne smije govoriti ni pravo ni krivo”. No, ovo nijesu jedini grijesi ovog oficira, koji je bio “valjda juzbaša”. Po saznanjima brigadira Adžića, on je izdao naređenje “kordonima da uzimaju što god im treba za hranu u kog bilo”. Zbog toga se “kod pomenutog siledžije” žalio “kmet Mašan Knežević” kazavši mu, da narod njegov zulum “trpjeti ne može”, na što mu je oficir zaprijetio “da će mu notnjo doći kući i ubiti ga i kordoni da će ga prebaciti na crnogorsku granicu”.

U nastavku ovog izvještaja Adžić navodi i da je “u selo Krupice došao” nekakav “Turčin Bambur sa društvom kod Jova Peruničića i osjekli su ga za 25 lira turskijeh i odmah ih uzeli, pa popa Peruničića osjekli su 25 lira, Joka Markovića 25 lira, Tijoslava Peruničića 15 lira, Uroša Čavarkapu 25 lira, Josifa Golubovića 25 lira, Đoka Golubovića 10 lira, Tima Terzića 25 lira i suviše istom Timu zapalili su 13 sijena, zato što se žalio na učumatu.” Da se nije žalio, već da je ćutao kao ostali seljani, ne bi mu prijeteći da će “da mu glavu uzmu”.

U selu Maoču “osjekli su Stevana Grbovića 25 lira i turili ga pod batine od kojih je umro”. Kako bi ga zaštitila od batina, “žena ga je počela bila braniti kad su ga bili Turci”, ali “su je ranili iz puške”. Adžić je dalje javljao, da “iz istog sela pobjegle su tri žene”, koje su “pošle agi valjda s darovima”. No, kako ih je “pomenuti Bambur Turčin srio”, poveo ih je sa sobom “u planinu i držao ih 3 dana na svoje raspoloženje”. Zbog ovoga zuluma “Srbi su davijali u turski sud”. Isti ih je “zaštutio”, tako što “im je dao 10 žandarma”, kojima je naređeno “da ne smiju ubiti Bambura ni njegova druga nijednoga”. Štaviše, žandarmi su išli noću “sa zločincima”. Takav odnos osmanskih vlasti samo je podsticao nasilnike da nastave sa starom praksom. To je nastojao iskoristiti “Šele Kaljić, Vejzov sin”, koji je “nema nekoliko dana” došao “u Stožer u kuću Jovana Brajkovića”, od koga je sa svojom družinom zaiskao “osijek”. No, kako ovaj nije imao “gotova novca-oni su ga ubili u sred podne u svojoj kući i kad su pošli Turci naredili su da se ne smije kopati”. U svojoj kući, od osmanske ruke stradao je i “Jovan Mrdak iz sela Lijeske”. Tih se dana hrišćanska krv lila i “na Crvenoj lokvi na proščenskoj planini”, gdje je “bašibozluk” lišio života “Sima Stanića su dva sina”. Po brigadiru Adžiću, razlog stradanja srpskog življa bio je taj, jer su “Turci” naoružani do te mjere, da su se “i njihova djeca” mogla vidjeti “sa puškom martinkom a ima i austrougarskih repetika”. S druge strane, “svi nesretniji i kukali Srbi” u Zatarju bili su “raspasani t. j. bez oružja”, zbog čega su opravdano strahovali, da će biti “još pokolja”, ukoliko “ovako podrži”.⁶⁶

Na svu sreću, da takvo stanje nije duže potrajalo pobrinule su se crnogorske vlasti, koje su sa ostalim članicama balkanskog saveza vršile užurbane pripreme za konačan obračun sa Osmanskim carstvom, koje je odbrojalo svoje posljednje dane na Balkanu.

Summary

Revolutionary change and the introduction of a constitutional state of the Ottoman Empire in 1908. In relation to the status quo ante, have not brought prosperity particular non-Turkish peoples, except for some changes cosmetics type. Robbery, murder, torture, humiliation, school closures, and various other forms of violence became commonplace in cross-border regions of the Ottoman Empire, which the Montenegrin authorities received information almost daily. Since the Montenegrin authorities were vitally interested to expand the area of the Northern Albania, Metohia and the Sanjak of Novi Pazar, the relationship between the Ottoman authorities against non-Turkish peoples, greatly facilitate the realization of the policy objectives of the Montenegrin government 1912-1913.

⁶⁶ DACG, MID 1912, PC, f-24, 173, Ministarsvo inostranih djela – poslanstvu u Carigradu, 23. avgust/5. septembar.

UDK 821.163.4.09-141

Sreten ZEKOVIĆ

ČETIRI NEVALIDNA ZAPISA O POSVETI U LUČI MIKROKOZMA

Sažimак: Riječ je o četiri priloga koji se odnose na (ne)autentičnost Njegoševe Posvete u Luči mikrokozma: E. P. Kovaljevskog, Danila Radojevića, Vladimira Otovića i Ljubomira Durkovića-Jakšića. Cilj ovog rada je ukazivanje na nevjerodostojnost ova četiri priloga.

Кljučне riječi: (Ne)utvrđenost autentičnosti Posvete, Luča mikrokozma.

FOUR INVALID RECORDS IN THE DEDICATION OF „THE RAY OF THE MICROCOSM“

Abstract: It is about four items relating to (non) authenticity of the Njegosh's dedication in The Ray of Microcosm : to E.P.Kovaljevski, Danilo Radojevic, Vladimir Otovic and Ljubomir Durkovic-Jakšić. The goal: to point out the lack of credibility of these four contributions.

Keywords: un-proven authenticity in the Dedication in „The Ray.“

Uvod – opšti kontekst

U korespondenciji Njegoša i Sima Milutinovića o *Luči mikrokozma*, ni u bilo kojem ispisu njihovih savremenika i saradnika (D. Milakovića, M. Medakovića i V. Vrčevića), koji su ostavili trag o istoriji pisanja ovog spjeva, ni u bilo kojem zvaničnom aktu u njenom štampanju, ne samo da nema pomena o neautentičnosti *Posvete u Luči*, nego ni nijedne verifikovane arhivalije o njenoj autentičnosti, jer su uništeni svi primarni bitni izvori kojim bi se dokazivala njena

neautentičnost: za vazda nestali manuskripti *Luče* i *Ogledala*, akti *državne cenzure*, štamparske administracije, plaćanja troškova štampanja i distribucije.

U historiografiji i njegošologiji nije se uopšte postavljalo pitanje autentičnosti Njegoševe *Posvete* Simu Milutinoviću u *Luči mikrokozma*, već se ona jednostavno prihvatala onakvom kakvu je Simo *preinačio*, odnosno *krivotvorio* u prvom (štampanom) izdanju Knjaževstva srpskog knjigopečatnje u Beogradu 1845.

Izvan ili drug(a) čije od toga ne samo da se nije ni pomišljalo ili ne bar izricala neka sumnja, nego nije bilo ni mogućnosti za to, između ostalog, jer nije bilo moguće probiti već potpuno ustanovljeno (ničim ne dovođeno u pitanje, a kamoli utvrđivanje) opšteprihvaćeno gledište na osnovu štampanog izdanja *Luče*.¹ No, svakako, nije Simo to mogao da učini sam, bez podrške i pomoći zvaničnih organa u Knjaževskoj štampariji i u procesu državnog cenzurisanja i *Luče* i *Ogledala*.

Ovo i pored toga što je i ondašnja nekritička historiografija i nauka uopšte pružala primjere zna(ve)noga Simovoga samovoljstva u dodavanju, preimenovanju, preinačavanju i falsifikovanju gotovo svega do česa se dohvatio, počev od sakupljanja epskih narodnih pojki, testamenta Petra I, do književnih djela.²

Tako sve do 2011. i 2013. godine.³

¹ U tom vremenu, i zadugo docnije, nekritička tradicionalna historiografija i njegošologija ne samo da nije uopšte preispitivala i utvrđivala falsifikate (koje je uglavnom sama stvarala i/ili omogućavala i na njima se održavala, sve do danas), nego je prema njihovom preispitivanju i revalorizaciji bila autoritativno odbojna i stvarala "naučnu nepodobnost". Tim prije, što su sklonjene sve arhivalije koje bi mogle biti i indicije za sumnju u autentičnost rečene *Posvete* koja je, uz to, objavljena jedno godište poslije usvajanja Načertanija (1844), zvaničnog trajnog (ali tajnog) spoljno-političkog programa ostvarenja Velike Srbije, za koje je bilo nužno posrbiti Crnu Goru i preko ovog falsifikovanog Njegoševog poetsko-filozofsko-bogoslovskog djela.

² Petar I je sam utvrdio da je Simo Milutinović preinačio njegov koncept pisma upućenog Aleksiju Karađorđeviću, sinu Karađorđa, od 19.8.1818. što je uzrokovalo teži diplomatski spor između njega i Miloša Obrenovića. Odavno je poznato da je Simo "stopio" testament Petra I i da ga je preinačio u smislu posrbičenja Petra I, a uz to je uništio i potvrđenije glavara crnogorskih o Njegoševom izboru za poglavara i tijekom stvorio veliki problem Njegošu za ustoličenje za vladiku-gospodara, jer je to iskoristila Njegoševa opozicija kojoj se priključio i Simo. Vuk St. Karadžić je već utvrdio da je Simo Milutinović dodavao, dopisivao, preinačavao epske narodne pojke, pa i one koje su pripisane Petru I, a takođe je prvi skrenuo pažnju da je preimen(t)ovao *Ogledalo gorsko* u *Ogledalo srpsko*. Puno starijih istoriografa i istoričara knjevnosti konstatovalo je Simovu predispoziciju za dopisivanje, preimenovanje i preinačavanje spisa i narodnih pojki.

³ Sreten Zeković, *Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš*, Crnogorski PEN centar i CKK Cetinje, 2011, u Knjiga druga, *Etnička svijest Petra II Petrovića Njegoša*; Sreten Zeković, *Simo Milutinović, Petar I, Njegoš - krivotvorstvo Sima Milutinovića*, Crnogorski kulturni krug Cetinje, 2013, 102- 143.

Međutim, zagovornici rečenog opšteprihvaćenog, a u stvari pripravljenog prvog (i jedinog) izdanja *Luče* (i *Ogledala*) bili su svjesni da za to nemaju ni jednu historiografsku *tvrdu arhivaliju* kojom bi se eliminisala eventualna sumnja u etablirano mnijenje o *Posveti* S. Milutinoviću u *Luči*. On je *Posvetu* drsko i grubo preinačio, odnosno falsifikovao zloupotrebom Njegoševog povjerenja da mu bude korektor i posrednik za izdavanje njegovog najmilijeg “malog djelca”. Zato su već poodavno počele da se uočavaju “crne rupe” u njihovoj nauci, koje su pokušavali da “pokrivaju” nepouzdanim dokazima i idealnim glorifikacijama Njegoševog nastavnika i njihovog dugog prijateljstva i pjesničke srođenosti, često i na uštrb Njegoševe genijalnosti, ističući čak Simov i *književni* uticaj na njega.⁴

Ispis Jegora Kovaljevskog o Njegoševoj *Posveti* u *Luči*

Prvi i jedini ispis je Njegoševog savremenika E. P. Kovaljevskog, “Život i smrt potonjeg crnogorskog vladike” (1854)⁵, đe piše: “*Luča mikrokozma* (Beograd 1846. god.) posvećena je uspomeni Puškina, njegovog omiljenog pjesnika”. Ovo je sve što je o tom pitanju napisao Kovaljevski, na što niko nije obratio pažnju, a kamo li izazvao nečiju sumnju (osim D. Radojevića tek 2014. g.).

U istraživanju i dokazivanju u navedenim mojim knjigama da je *Posveta* Simu Milutinoviću u *Luči mikrokozma* neautentična, odnosno da je Simovo krivotvorstvo, bio sam upoznat i sa ovim ispisom Kovaljevskog. Nakon razmatranja i analize, nijesam ga mogao prihvatiti ni uvrstiti ni kao indiciju, a još manje, kao dokaz za moju tezu, iako mi je subjektivno, ali bez ičesove objektivnosti, odgovarao, odnosno potvrđivao moju tezu, do koje sam došao sasvim mimo i nezavisno od površnog i nepouzdanog ispisa Kovaljevskoga, a sasvim na drugi način, iznutra iz same *Luče* i sačuvanih i objavljenih arhivalija u vezi s njenim štampanjem. Ipak sam zaključio da se u ispisu Kovaljevskog radi jednostavno o jednoj (neispravljenoj) *grješci* iz sljedećih razloga:

a) i drugi stranci, koji su pisali o Crnoj Gori, često su pravili znatne grješke, pa i sam Kovaljevski, jer u istom ovom njegovom prilogu daje netačne podatke i o Njegoševom *Šćepanu Malom*: i sam naziv i mjesto i godinu izdavanja, jer ga

⁴ Petar I mu je mnogo što praštao riječima: “Simo, ka Simo”. Vuk St. Karadžić: “Simo je više od pola lud”, a Njegoš da je “vrtoglav”, a kada mu je “stopio” testament Petra I i potvrđenije glavara crnogorskijeh o njegovom izboru za vladiku-gospodara, nazvao ga je “ništa čoekom” i “javnijem austrijskim špijunom”. Srpski pisac Jakov Ignjatović ističe opštenito mnijenje da je “čudorednost Čubrina već dotakla granicu ludosti”.

⁵ Zapisi, knj. XIV, sv. 1, 1935, 2.

imentuje *Šćepan Mali, lažni car*, iako se naziva *Lažni car Šćepan Mali*, da je “izdat 1850. u Trstu”, a nije no 1851. u Zagrebu u Štamaparni Franca Župana;⁶

b) na Cetinju, kod Njegoša, bio je samo 4 mjeseca 1838. g. kada uopšte nije moglo biti riječi o *Luči mikrokozma*;

c) Po odlasku iz Crne Gore bio je u prepisci s Njegošem, ali su sačuvana samo dva pisma: jedno od 9.1.1839. iz Beča i drugo od 12. 3. 1839. iz Petrograda;⁷

d) O *Luči* je mogao znati samo na osnovu štampanog prvog njenog izdanja u kojem mu piše da je izdata 1845. i da je u njoj “*Posvećeno g. S. Milutinoviću*”, što znači, da ne odgovara njegovom navodu (ni godina ni kome je posvećena), te i da je nije imao u rukama.⁸;

⁶ U Trstu je Njegoš u prolazu 1850. godine, kad se bolestan vrtao iz Beča, povjerio je rukopis trgovcu iz Trsta Andriji Stojkoviću da mu ga štampa, nad kojim dalje, do smrti, nije imao ničesovu kontrolu. Ovi Andrija Stojković je skroz mutna, da ne kažem, sumnjiva osoba, pripadnik “srpskog agenturnog kružoka” u Istri. Na osnovu njegove nepouzdanje izjave, Trifun Đukić je utemeljio tzv. nauku o pojkmama Petra I, pripisujući mu bez ičesovih jasnih i pouzdanih dokaza 4-5 pojki u kojima je Vladika Sveti tobože srbovao, izuzetno samo u njima. Tada se on zvao, odnosno predstavljao “Tomo Milinović, Bokelj iz Morinja, u Trstu”, a zatijem, na drugom mjestu kao “V. Milinović, a iz Trsta sad od And. (rije) Stojković” (Pjesme Petra I Petrovića Njegoša, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, str. IX (za štampu sredio i predgovor napisao Trifun Đukić). O ovome Kovaljevski nije dobio ničesove podatke na Cetinju od Njegoševih savremenika, kao što se tvrdi za Posvetu u Luči.

Iako rudarski inženjer, neupućeno se upušta čak i u umjetničke, pjesničke, misaone kvalitete Luče i njene tematske i idejne neoriginalnosti, znatno ih obezvređujući, za razliku od Šćepana Malog, lažnog cara i drugih djela.

⁷ Po Dušanu Vuksanu, ova dva pisma su čisto privatnog, prijateljskog karaktera, objavljena, 1935. u Spomeniku Srpske Kr. Akademije. Ova pisma se, takođe, nijesu mogla odnositi na Luču. Naravno, originalni dokumenti su nestajali i iz Njegoševih arhive. Poznato je da su na zahtjev knjaza Danila, a na posredovanje Jeremija Gagića, “vraćena pisma J. Kovaljevskog zajedno sa dokumentima crnogorske arhive koje črez sekretara Milakovića ponešene bjehu” (Srđan Pejović, Prilozi proučavanju istorijata i razvoja arhivske službe u Crnoj Gori (prvi dio – do II svjetskog rata), Arhivski zapisi, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, god. X/2003 br. 1-2, str. 19; Srđan Pejović, Dokumenta o Njegošu u crnogorskim i ruskim arhivima, isto, Cetinje, oktobar 2013, predgovor, 5).

⁸ To može da upućuje i na interesantan podatak da Luče ni tada nije bilo u Njegoševoj biblioteci, što bi dovelo u pitanje neka gledišta u literaturi. Interesantno je da nije naveo godinu koja je na štampanoj Luči, već njenog moguće stvarnog izlaska iz štampe (kako su to konstatovali neki istraživači), iako u poznatim dokumentima nije ni ta godina dovoljno utvrđena, kao što je u biti ostala ćutljiva tajna i vrijeme njenog štampanja, i zašto nije poštovan ni jedan Njegošev zahtjev i postavljeni njegovi uslovi štampanja (od formata, broju stihova na stranici, broju stranica, vrsti papira, “idealne vinjete”, broju primjeraka knjige), ni kada je uopšte Njegoš saznao da je štampana i kada i da li je uopšte dobio). Sve ostalo je samo površno i djelimično ublažavanje i zaturanje osnovne činjenice da je Simo Milutinović grubo krivotvorio Posvetu u Luči.

e) Iako koristi napomene (fusnote), za ovu spornu rečenicu ih nije naveo, niti bilo na što uputio, ako nije grješka, o izvoru takve informacije zbog čega je nepouzdana i neprihvatljiva;

f) da je tu informaciju čuo prilikom ponovnog dolaska u Crnu Goru 1854. g. (kako pretpostavlja D. Radojević) od Njegošu bliskih dostojnika, ne samo da bi takvo usmeno nezvanično obavještenje bilo posve nepouzdana, nego bi zasigurno i o njemu na isti način ostali tragovi i od dugih osoba (kao i u drugim slučajevima), a to nije za ovi slučaj;

g) da je bilo što o tome bliže znao, morao bi to vezati i za *Ogledalo gorsko*, za posvetu u njemu Puškinu i za njegov izmijenjeni naziv u *Ogledalo srpsko*, a on o tome ništa ne izvještava, već navodi naziv *Ogledalo srpsko*, tačan datum izdanja 1846, ali ne pominje *Posvetu* Puškinu, što znači, da ni *Ogledalo* nije imao u rukama, kao ni samu *Luču*.

Na osnovu izloženog, navedeni sporni ispis Kovaljevskog o posveti Puškinu u *Luči* nije ništa drugo no (neispravljena) grješka, nesmotrena omaška, proizvoljna, subjektivna zbrka koja je istoriografski nevjerodostojna i tijekom neprihvatljiva u pouzdanom naučnom rezonovanju.

Ispis Danila Radojevića o Posveti u Luči

Drugo problematizovanje autentičnosti *Posvete* u *Luči* je Danila Radojevića, u “Dva zapisa o Njegošu”⁹. Navodim ga drugog po redu, poslije Kovaljevskog, iz hronološkog razloga, jer je autor naslov svog priloga označio* sljedeću napomenu: “Ova dva teksta nastala su u Beogradu 1964. godine. Ovde se prvi put publikuju”. Ova napomena je interesantna, gotovo čudna, iz sljedećih razloga:

a) kako je i u uvodnom sažimku ovog priloga navedeno, D. Radojević pretenduje da je *prvi*, još 1964, reaktualizovao i izostrio prijetodno navedeni ispis Jegora Kovaljevskog (naveden u ovom radu kao prvi). Također da je *prvi* ukazao na “kontroverze vezane za posvetu *Luče mikrokozma*” i da ga to “upućuje na zaključak da je *Luča* bila posvećena Puškinu, što potvrđuje *sumnju* da je zamjene posveta *Ogledala srpskog* i *Luče mikrokozma* izvršio Simo Milutinović”;

b) Čak i da mu istoriografski prihvatimo ovu “privatnu činjenicu” i da mu “vjerujemo na riječ” (kao i on Kovaljevskom, u stilu “reče mi naki čoek”)¹⁰ da je

⁹ *Lingua montenegrina*, br. 13/2014, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, str. 177-178.

¹⁰ Inače je dr D. Radojević zna(ve)n u svojim objavljenim spisima kao dosljedni kritičar takvog metoda do minucioznih podrobnosti.

taj njegov rad (prilog) zaista nastao davne **1964**, a da ga je, kako sam priznaje, objavio *prvi put tek 2014*, ostaje nejasno:

b-1) kako je u istom ovom radu (iz 1964) koristio treći po redu ispis, odnosno prilog Vladimira Otovića koji je objavljen tek **1996.** g. (32 godine docnije) koji mu je poslužio da ispis Kovaljevskog učini *kontroverzom* u odnosu na Otovića, a s obzirom da prije njega nije bilo nikakvih *kontroverza*, čak ni *sumnji* u vezi sa *Posvetom* u *Luči*, a još manje *zaključka* koji je naveo;¹¹

b-2) zašto se takvim nepriznatim, neuobičajenim i neproverljivim “metodom”, bez ičesovog dokaza, a *protivrječno u sebi*, ne bi mogli koristiti i ostali spisatelji da u svoju korist ospore paternalitet i “pravo prvog” bilo koje i bilo čije tvrdnje, i kako bi se tijekom uopšte moglo utvrditi autorsko pravo za koje se D. Radojević očito bori zaturanjem onih koji su već to pravo zadobili ili, pak, želi da se to ignoriše i/iliti da se i na taj problem stalno vrcemo na početak i da se “vrtimo u kružistu” radi stalnog odlaganja i zagovaranja rješenja tog problema;

b-3) zašto svojim dugo čuvanim (neobjavljivanim) prilogom o ispisu Kovaljevskog nije oponirao prilogu Vladimira Otovića već od 1996. do danas (ako već nije imao prilike prije njegove pojave); ovo tijekom prije, što je, bar mimogred, mogao primijetiti da je posve sumnjiv i neupotrebljiv u historiografiji onaj bitni dio iz priloga kojim V. Otović neosnovano (h)oće da potvrdi autentičnost *Posvete Simu u Luči*; umjesto toga, nekritički ga je reaktivirao zaturajući druge autore koji su, sasvim nezavisno od Kovaljevskog, ubjedljivo i dokazima elaborirali Simovu manipulaciju i krivotvorenje posvete, baš ono što i Radojević naknadno hoće da ukaže preko Kovaljevskoga;¹²

b-4) iz objavljene knjige *Bio-bibliografija Danila Radojevića* od Ljiljane Lipovine-Đorđević vidi se da se do 1974. godine bavio u knjigama samo *Nazivi beogradskih ulica* (1964) i *Beograd i njegove ulice* (1966), a da je ovaj sporni prilog mogao objaviti i u svojoj knjizi *Studije o Njegošu* (1974), a u *Crnogorska literatura i tradicija*, Cetinje, 1993, str. 31 piše o preinačenju naziva *Ogledalo gorsko* u *Ogledalo srpsko* na osnovu jedne opaske Vuka Karadžića i da je to učinio Simo Milutinović,

¹¹ Nakon što je, navodno, otvorio neke nove dileme, svoj prilog D. Radojević završava: “Tako je Njegoševu i Sarajlijinu korespondenciju oko štampanja Luče obradio Vladimir Otović, u tekstu pod naslovom Njegoševa speva Luče Mikrokozma prvo pečatanje, Bibliografski vjesnik,, god. XXV, br. 3, Cetinje, 1996, 7-31; to što je dokazivao V. Otović da je Posveta Simu u Luči autentična nije posigurno to prvi put već su to uporno potvrđivali mnogi autori, naprosto opšte zvanično mnjenje, sve do učilišnih udžbenika.

¹² Videti fusnotu 3 u ovom radu.

ali ni tom prilikom nije ugradio ovaj sporni prilog koji je “čekaо” povoljnu zgotu tek 2014. godine (nakon 50 godina), itd.;

b-5) Radojević naglašava: “Da je *Luča* bila posvećena Puškinu *jedini* je saopštio E. P. Kovaljevski” u već navedenom štivu, iako je mogao samo reći da je Kovaljevski to “*prvi saopštio*” (bez ičesove indicije i dokaza, čak ni najobičnije pretpostavke), a nikako *jedini* i da taj ispis Kovaljevskog eventualno *ide u prilog* ostalim kontroverzama koje poriču inače opšteprihvaćeno mnjenje o autentičnosti Njegoševe *Posvete* Sarajliji u *Luči* (da bi tu *jedinu kontroverzu* rezervisao za sebe punih 50 godina njegovog vrlo plodonosnog rada,¹³ od 1964, i tek ga objavio nakon moje dvije knjige koje u bitnom elaboriraju tu tezu;¹⁴

c) inače, Radojeviću je dobro znano da za pravilan i istinit zaključak (na koji ga je “uputio jedino Kovaljevski”) moraju da postoje istinite premise, zasnovane na utvrđenim činjenicama i njihovim izvorima, koje nije pružio ni Kovaljevski ni on sam;

d) odakle uopšte i čime dokazuje D. Radojević svoju tvrdnju (zaključak) da je Simo izvršio zamjenu njegove posvete u *Ogledalu za Luču*, a Puškinovu iz *Luče* u *Ogledalu*, kada se nigđe u validnim dokumentima ne pominje ičesova posveta Simu Milutinoviću, ni za *Luču* ni za *Ogledalo*?

e) bez ičesovog dokaza D. Radojević tvrdi: “Da bi problem bio jasniji, treba imati na umu da je Sarajlija, u to vrijeme, istovremeno, imao u rukama rukopis *Luče mikrokozma* i Njegoševe antologije epskih pjesama *Ogledalo gorsko* koja je štampana pod izmijenjenim naslovom – *Ogledalo srpsko*”, jer iz Njegoševog pisma iz Cetinja 12.4.1845. Vasiliju Berari, naslovljenog “direktoru Tipografije Knjaževstva srpskog” u Beogradu da je *Ogledalo* preko nosioca tog pisma g-dina Vukovića neposredno predao istom naslovljenom direktoru sa jasno određenim instrukcijama kako da ga štampa i objavi, a da će za štampanje ostalog platiti zemunski trgovac Vasa Vasiljević, kojemu je od istog datuma uputio pismo da on obavi sve potrebne radnje za njegovo štampanje; to je bilo sve potpuno nezavisno od Sima Milutinovića, dok je *Luču* po istom donosiocu pisma i rukopisa Vukovića

¹³ U navedenoj „Bio-bibliografiji D. Radojevića“ stoji da je objavio 18 knjiga, priredio 14 izdanja, 7 separata, 546 priloga u serijskim i monografskim publikacijama i 25 intervjua i izjava, ukupno 610 bibliografskih jedinica, u kojima, zanago, nije mogao naći mjesto da objavi sporni ispis Kovaljevskog o Njegoševoj posveti Puškinu u *Luči mikrokozma*.

¹⁴ Jer mu je bila poznata moja knjiga *Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš* (2011) darivana od autora sa posvetom, u kojoj sam elaborirao tu tezu, a moju knjigu Simo Milutinović, Petar I i Njegoš dao sam mu na recenziranje, ali mi nije dao pismenu, već samo usmenu recenziju, iako je upravo taj problem bitno u njoj elaboriran kao glavna njena teza zajedno sa *Ogledalom gorskim*.

neposredno uručio Simu Milutinoviću s molbom da mu bude korektor i da ubrza štampanje na osnovu jasno postavljenih uzusa za štampanje;

f) kako Radojević može istoriografski da se oslanja na ispis Kovaljevskog kada uopšte nema i ne zna njegov izvor; kada nije utvrdio: je li to njegova puka grješka, a ako nije, u što utemeljuje tu informaciju?;

g) Pri kraju svog priloga D. Radojević neosnovano tvrdi: "Nije do sada postavljeno pitanje, da li je sam Njegoš spriječio objavljivanje 'vinjete' koju je, po Simovoj zamisli, bio prihvatio da izradi pomenuti graver Perlasku" u Pešti, jer je to pitanje vrlo izričito postavljano, a odgovor je negativan; prvo je Njegoš u pismu od 7.10.1845. bio odbojan da se vinjeta potražuje van Štamparije u Beogradu, i da se ta narudžba otkáže, ako je moguća, a ako nije, traži da mu vinjetu unaprijed opiše, pa je na Simovo insistiranje i opisa vinjete po njegovoj zamisli, Vladika mu u pismu od 23.12.1845. s neskrivenom ljutnjom što ga je doveo pred svršen čin, prihvatio s tim da izradu njenu Simo naplati od Njegoševog prijatelja, trgovca iz Zemuna, a docnije 30. maja 1846. zbog rezignacije, a na osnovu toga što je na Simovo traženje ustupio mu 400 primjeraka da on raspoláže, zahtijevao da štampanje preda direktoru Štamparije, i da Simo plati štampanje i vinjetu.

Njegoš je shvatio da je Simu priča o vinjeti samo izgovor za odugovlačenje, pa mu je bilo najvažnije da se *Luča* što prije odštampa; uostalom, nije se ispoštovao ni jedan Njegošev uslov o štampanju *Luče*, pa ni za vinjetu. Sve je u biti u službi Simovog odugovlačenja štampanja *Luče*, zbog teškoće *Simove da se suoči sa krivotvorstvom Posvete*.¹⁵

¹⁵ Iz jednog oglasa Ludviga Vinklera, knjigovesca blizu Varoš-kapije, u Srpskim novinama, br. 53, od 17. jula (preštampan u Zapisima, nov. 1927, str. 315-316), koji je sudeći po stilu, napisao Sima Milutinović, vidi se da je doštampanje 'Luče' ili bar njene naslovne strane i korica, zakasnilo po godine zbog čekanja na vinjetu, koja nije nikako ni došla" (Tom 2 Cjelokupna Njegoševa djela, isto, 549/550). Simo nije postupio po Njegoševom upustvu da se vinjeta realizuje i plati, ako on to ne može, preko trgovca Vasilija Vasiljevića, jer je nije ni naručivao, pa ne bi mogao da dođe do novca za navodni trošak vinjete. Umjesto da obavjesti Njegoša o izlasku *Luče*, njenoj uspješno obećanoj prodaju da bi se namirili troškovi štampanja i da mu *Luču* dostavi na ugovoreni način, Simo istu prodaje u Beogradu "za svoj račun", kamuflirajući se iza knjigoprodavnice knjigovesca Ludviga Vinklera, kao da se njoj trebaju namiriti računi za štampanje. Tijem je Simo i po četvrti put prevario ("zavrnuo") Njegoša za novac: prvi put za navodnu pozajmicu (koju mu je Njegoš dao "na dar" u visini više od tri puta cijene štampanja *Luče*), drugi put za vinjetu (u visini manje za trećinu cijene štampanja djela), treći put od prodaje štampanih 400 primjeraka *Luče* za svoj račun i četvrti put nedostavljanja Njegošu ni ugovorenih 100 primjeraka knjige no je i njih otuđio.

Interesantno je da mojoj tezi o neautentičnosti *Posvete* Simu Milutinoviću u *Luči* nije oponirao niko od onih koji uopšte ne dovode u pitanje autentičnost te posvete, nego su je samo prećutali, ali nađe se “crnogorska agonalna ruka” D. Radojevića da je, u ime njih, relativizuje i marginalizuje bezvrijednim ispisom Kovaljevskog, a ujedno i da joj preotima prvijenstvo, i to prije no što se i oglasio o navedenim mojim knjigama i o tezi u njima.

Ispis Vladimira Otovića o *Posveti u Luči*

Treći neverifikovani i nevjerodostojni prilog je Vladimira Otovića “Njegoševa speva *Luče Mikrokozma* prvo pečatanje”.¹⁶ U ovom prilogu se prvo navode već poznati dokazi, ali dosta različito interpretirani.

Na početku se sasvim netačno i neutemeljeno navodi da je Njegošev i Simov kontakt na relaciji Cetinje–Beograd počeo sasvim nezavisno od *Luče* i njenog štampanja, dok još o njoj Simo nije ništa znao, a to je njegovim pismom u kojem je Njegošu tražio pozajmicu u novcu za održavanje njegove kupljene pivare i teške materijalne porodične situacije. Po V. Otoviću to je nesačuvano pismo Sima Milutinovića iz Beograda 19. juna 1845. Njegošu na Cetinje, ali smatra da se iz Njegoševog odgovora Simu 24. juna 1845. može saznati o sadržini i onog navodno izgubljenog pisma. Kako uopšte zna da je *prvo, i kako ga još zove, prološko pismo* Simovo Njegošu (u kome ište zajam) uopšte tog datuma, kada nema dokumenta. U ovoj interpretaciji je tačno samo to da se iz Njegoševog pisma (odgovora) saznaje da mu je Simo tražio pozajmicu u novcu i Njegoš mu dostojanstveno odgovorio i poslao 200 forinti na dar,¹⁷ ali ni u tom Njegoševom

¹⁶ Bibliografski vjesnik, Cetinje. br. 3/1966, 7-31. Vladimir Otović nije poznat među renomiranim srpskim historiografima i istoriolozima, pa je interesantno da je njemu zapalo da “spašava” ovako ozbiljno i osetljivo pitanje o (ne)autentičnosti *Posvete u Luči*, odnosno da utvrđuje i objavljuje prvi put pronađeno i sačuvano pismo (koncept) Sima Milutinovića u kojem se jedino pomenula posveta Simu u *Luči*. Ovakav metod je poznat i u drugim historiografskim programima koje renomirani istoričari izbjegavaju i povjere drugima (kao npr. objavljivanje anonimnog Kratkog opisa Zete i Crne Gore).

¹⁷ Njegoš ga podseća da on zna kakva je sirotinja u ovom kršu i da i on sam stalno traži zajmove za održavanje ove sirotinje. Kaže mu da je smatrao da je tada riješio dobro svoje probleme i da je na položaju. Ovo je tačno Njegoš uočio, jer je u tom vremenu imao više značajnih zvaničnih funkcija. Nakon što je s proljeća 1831. prisilno napuštio Crnu Goru (pred Njegoševom počerom za njim), “Knjaz Miloš ga postavlja za beogradskog člana policije” (Simo Milutinović Sarajlija, Nolit, Beograd, 1962, str. 101 -priredio Vladan Nedić), odnosno “u Beogradu je bio pomoćnik direktora policije Cvetka Rajovića (1831-1833) i sekretar Popečiteljstva prosvještenija i drugi

pismu, kao ni u drugijema, nema ni spomena o njegovoj *Posveti* Simu ni bilo kome drugom u *Luči* ni u *Ogledalu*.

Već utvrđena i objavljena građa je suprot(iv)na tvrdnji Otovića da je ponovna korespondencija, nakon teškog sukoba zbog Simove manipulacije sa testamentom Petra I,¹⁸ između Njegoša i Sima nastala potpuno nezavisno od *Luče mikrokozma*. Njegoš je Simu Milutinoviću već **12.4.1845.** poslao pismo i uz njega rukopis *Luče*, a istog datuma i *Ogledalo* u Štampariju. To znači da je to pismo znatno prije (navodno) izgubljenog pisma. Njegoš mu se već 24. 6; 10. 7; 9. 8; 7.10 i 23. 12. 1845. obraća pismima radi požurivanja štampanja *Luče*. To znači da nije bila štampana 1845. godine, kako stoji na prvom izdanju, i kako bez osnova tvrdi Dušan Vuksan,¹⁹ no se to oteglu i dalje (bez obzira što formalno stoji na njoj godina izdanja 1845, kako je to Njegoš stavio i očekivao.²⁰ Pozivajući se na Njegoševa pisma, Živko Đurković tvrdi da je Njegoš "stalno insistirao da se *Luča* što prije štampa (*pošto se štampanje oteglu dvije godine*)", a u pismu od 30. maja 1846. Njegoš mu se pravda za taj svoj "potrk", češće požurivanje štampanja *Luče*.²¹

Otović zatijem citira duži i konfuzni Simov koncept iz Beograda od 27. jula 1845.g. koje do *tada nije bilo poznato i objavljeno*, a suština je da se *tek i jedino u njemu pominje* Simovo zahvaljivanje i počastvovanje što mu je Njegoš *posvetio njegovo "novo sočinenije"*. Time Otović smatra da je pokrio ovu prazninu ili "crnu rupu". No, prije svega se ne zna u kakvom su odnosu i vezi ovi Simov koncept i

cenzor štamparije (1833-1836)" (sekretar prosvjete i drugi cenzor Knjaževske srpske štamparije u Beogradu) (Leksikon pisaca Jugoslavije, IV M-Nj, Matica srpska, 1997, 472/3)...Bio je direktor osnovne škole u Beogradu (1843) i ponovo sekretar prosvjete (1843-1846). Sagrađio je kuću i pivaru, a 1846. postaje privremeni član Apelacije (suda) i u ljeto odvodi šestoricu državnih pitomaca u Duhovnu akademiju u Kijevu, nakon čega putuje u Harkov, Moskvu, Petrograd. U odsustvu je vrnut na mjesto sekretara prosvjete.

¹⁸ Njegoš je Sima čak nazvao "ništa čojkom", "javnijem austrijskim špijunom", koji se u izboru za crnogorskoga vladiku opredijelio za Njegoševu opoziciju, šurovao sa guvernadurom V. Radonjićem, smutio problem testamenta Petra I, te ga i proćerao iz Crne Gore.

¹⁹ Dušan Vuksan, *Prepiska Petrovića – Njegoša sa našim književnicima – Vladika Rade i Simo Milutinović*, Zapisi, oktobar 1927, str. 241

²⁰ Pisac štiva „O luči mikrokozma” u tomu 2. Cjelokupnih djela P. P. Njegoša, str. 549 navodi: "Iz prepiske Njegoševe sa Simom Milutinovićem, objavljene u Zapisima (okt.1927. str. 241-246) vidi se da je djelo ušlo u štampu početkom oktobra 1845". U objavljenoj Njegoševim pismima i korespondenciji u tri toma u istim Cjelokupnim djelima Njegoša nijesam mogao pronaći potvrdu za ovakvu tvrdnju.

²¹ Živko Đurković, *Sarajlija i Njegoš*, Unireks, Nikšić, 1992, str., 66, a pismo u navedenim Pisma III, 306.

ono također nepostojeće njegovo prijethodno pismo Njegošu od 19. juna 1845. Takođe, ostaje ne samo nelogično, no i neutvrđeno: zašto i na osnovu česa bi se Sarajlija u svom konceptu zahvaljivao na posveti u *Luči* kada ni u Njegoševom odgovoru na Simovo traženje pozajmice u novcu, ni u čitavoj Njegoševoj i Simovoj korespondenciji uopšte nije to nigđe ni spomenuto, iako je bilo dosta pogodnih prilika za to. Ovđe se po Otoviću radi o Simovom konceptu, kojega nema među sačuvanim i objavljenim pismima. Pobuđuje interesovanje i to da je taj koncept pisma ostao toliko vremena skriven i nepoznat svima priređivačima cjelokupnih Njegoševih djela, historiografima i njegošolozima, a navlaštito onijema u SANU i njenoj Arhivi. Može bit' da se odgovor na to krije u ključnoj Otovićевој fusnoti koja se odnosi na taj zakašnjelo “otkriveni” Simov koncept, a koja umjesto da verifikuje taj koncept kao svojevrsnu arhivaliju, više ga čini sumnjivim, odnosno nevjerođostojnim, neupotrebljivim.

Međutim, evo što na kraju u fusnoti označena iznad potpisa potpisnika tog koncepta Sima Milutinovića stoji, a što tek osporava i dovodi u sumnju, odnosno do eliminacije validnosti ovog koncepta: “Ovaj koncept Milutinovićевог *nepronađеног* pisma Njegošu, *nađен* u ASANU 14161/201, *поменио* je Staniša Vojinović (Staniša Vojinović: *Hronologija života i rada Sime Milutinović Sarajlije – Simo Milutinović Sarajlija, književno djelo i kulturno-istorijska uloga*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 15. i 16. oktobra 1991. godine povodom dvestogodišnjice pesnikovog rođenja – Beograd, 1993, str. 50), ali *on dosada, izgleda, nije objavljen*. I čitak i nečitak tekst koji je u ovom konceptu Milutinović precrtao zagrađen je okruglastim zgradama” (str. 15).

Uočavaju se u ovom, navodnom, “dokazu” ne samo neodređenost, nejasnost, nepotpunost, no i isključive protivrječnosti.

Prvo, čud(n)o je da takav značajni dokument nije objavila SANU, koji joj je bio “pod nosom”, nego neki Staniša.

Drugo, nesigurno navodi čak i ime autora koji je Simov koncept prvi (samo) *поменио*, pa se ne zna: je li mu ime Staništa (koje može biti i ženskog roda, iako ga navodi u muškom rodu) ili kako je stavljeno u zagradi Staniša (ne zna se zašto u zagradi i ime i naslov tobožnjeg referata).

Treće, u istoj rečenici se navodi “koncept” (što nije zvanično pismo, tijekom prije, što ga je navodno Simo precrtavao), a odmah za njim “nepronađeno pismo”, a zatim “nađен u ASANU 14161/201”. Samo V. Otović i Staništa Vojinović ili Staniša Vojinović (ili jedan od oba) mogli su nam razabrati: je li *pismo* ili neposlati

(neuredni) koncept; je li *nepronađen* ili *nađen*; je li *privatni koncept Simov* ili zaista *sahranjen u ASANU pod svojim brojem*.

Četvrto, oboje su nam treba li razjasniti: je li Stanište Vojinović *pomenuo* taj Simov koncept na “naučnom skupu održanog 15. i 16. oktobra 1991.” onako *usmeno* ili je Staniša Vojinović to pomenuo u svom referatu u Zborniku radova Beograd 1993, str. 50.

Peto, što je još nejasnije, treba neko od oboje da nam pojasni: *je li uopšte taj Zbornik objavljen*, jer V. Otović u napomeni o izvoru navodnog Simovog koncepta kaže da “on dosad, izgleda, nije objavljen”.

Šesto, ako koncept nije objavljen, ne zna se odakle V. Otović citira taj Simov koncept: je li iz rukopisnog referata Staništa (Staniše) Vojinovića ili iz pripremljenog Zbornika sa naučnog skupa, koji nije objavljen.

Sedmo, ako nije Zbornik objavljen, onda su i koncept, i Staništa i Staniša, i naučni skup i referent i zbornik i ASANU ne samo navedeni na osnovu “usnoga pričanja” (kao što je zborio S. Milutinović za svoju *Istoriju Crne Gore*), nego su i nepostojeći dok se ne objave (Stani-ništa).

Osmo, ne samo da ovi Staništa ili Staniša Vojinović nije poznati historiograf i istoričar književnosti, nego u njegovoj bibliografiji (na internetu) postoji samo jedan rad, a nema ovog kojeg navodi Otović.

I deveto, kada je Otović u ovom spornom prilogu objavio faksimil naslovne korice prvog izdanja *Luče*, koja nije nepoznata, prije bi bilo opravdano da je objavio faksimil tog “novog otkrića”, do sada još *neobjavljivog Simovog koncepta od 27. julija 1845. goda*.

Ovako predstavljen taj važni dokument, ako uopšte postoji, nije primjeren ozbiljnoj nauci, pa ni onijema koji ga čitaju. I ovi Otovićev ispis, kojemu se ne zna izvor, nalik je onom Kovaljevskog, ali za razliku od njega, V. Otovićev nije grješka, već svjesno, namjerno “pokrivanje” i krijumčarenje Simovog falsifikata *Posvete u Luči*.

Toga radi navedena Otovićeva napomena, Vojinovićev referat u njoj i u njemu tobožnji Sarajlijin koncept, *ne pripadaju vjerodostojnim arhivalijama i ispisima*, već se *odbaćaju kao nevjerodostojni*. To u svom prilogu D. Radojević namjerno (?) ne primjećuje, da bi se njegovim prostim odbaćanjem disjunktivno naknadno potvrdio i priznao njegov, isto takav, neverifikovani prilog.

Ispis Ljubomira Durkovića o Njegoševoj posveti Puškinu

Prilog Ljubomira Durkovića *Prilozi istoriji prvog izdanja „Ogledala srpskog”*²² je ne samo sasvim neverifikovan, nego i:

a) u službi “pokrivanja” krivotvorenja posvete Puškinu u *Ogledalu gorskom* i *Posvete u Luči mikrokozma* od strane Sima Milutinovića i s njim saradničkog agenturnog kružoka zvaničnika u štampanju oba djela u Knjaževskoj srpskoj knjigopečatnji u Beogradu (1845-46) i zvaničnog državnog cenzurisanja oba djela;²³

b) krivotvorenja samog dr Ljubomira Durkovića i

c) Durkovićev prilog jednostavno treba odbačiti u historiografiji kao *neverodostojni prilog*.

Ovi prilog se posredno odnosi na *Posvetu u Luči* i posebno osvjetljava ispise koji jednostavno hoće da potvrde posvete u oba navedena djela onako kako su objavljeni, bez ijednog valjanog dokaza.

Upadljiva je (i) neuporediva nesrazmjernost između Njegoševe objavljene, odnosno krivotvorene posvete A. Puškinu u *Ogledalu* i S. Milutinoviću u *Luči*, i po pjesničkom obimu, značaju i vrijednosti, što je zaista neočekivano s obzirom na takvu neuporedivost Puškina i Milutinovića. *Posveta* Puškinu imala je samo 5 kratkih stihova (sa naznakom da geniju velikoga naroda posvećuje svoje djelo), dok je posveta S. Milutinoviću od 200 stihova, odnosno 20 strofa ili 10 stranica. koja odgovara obimu npr. *Pjesne IV* u štampanom spjevu. Krivotvorstveno agenturni kružok uočio je i ovu formalnu i suštinsku nesrazmjernost, pa da bi je ublažio, naknadno je ispravljena i proširena *Posveta* Puškinu u *Ogledalu* na 14 stihova. Osim ove nesrazmjernosti, i sama posveta Puškinu primjetno više odgovara za *Luču*, a posveta Simu, kao velikom Srbinu, više *Ogledalu srpskom*.

²² Za uvijek su nestali manuskripti oba djela, zajedno sa njihovim posvetama i cenzurom. U korespondenciji Njegoša i Sima Milutinovića o štampanju „Luče”, na jednoj, i u korespondenciju Njegoša sa direktorom štamparije u Beogradu o štampanju „Ogledala” na drugoj strani, nema pomena ni o jednoj posveti .

²³ Kao npr. za Njegošu pripisane stihove tj. navodne posvete u stihu episkopu žičkom Nikiforu Maksimoviću (Vukosavljeviću?) na prvoj strani Vukove Danice iz 1826. Ili drugi ”slučaj” kada je, po potrebi ”režimske (agenturne) nauke”, poricao sopstveno objavljeno gledište da je ”na Balkanu jedino crnogorska crkva bila autokefalna” (O crnogorskoj mitropoliji na maloruskom jeziku, Zeta, br. 47, 18.12.1938, 3), da bi docnije sebe porekao tvrdnjom da ”Crnogorska crkva nije nikada bila autokefalna” (IZ, knj. IX 1953, 88/89, a u novije vrijeme obnove ACPC u njegovoj knjizi Crnogorska pravoslavna crkva nije bila autokefalna, Crnogorsko-primorska mitropolija, Cetinje).

I ovu "crnu rupu" pokušao je da zamagli, "pokrije" i prokrijumčari nesumnuti krijumčar falsifikata i začepljivac "crnih rupa" dr Ljubomir Durković-Jakšić.²⁴ Pokušava da "zakrpi" i problem povezanoga krivotvorenja *Posvete* u *Luči* i u *Ogledalu gorskom* tako što objašnjava kako je došlo do promjene prvobitno namijenjene posvete Puškinu u *Ogledalu*. Pošto je podsetio da je Tipografija Knjaževstva Srbije u Beogradu, nakon što je dobila rukopis Njegoševog *Ogledala*, a prije no što je Ministarstvo prosvjete dalo saglasnost na cenzuru, objavilo oglas za pretplatu njegovog štampanja i u njemu *petostihnu* posvetu Puškinu,²⁵ Durković navodi razlog zbog kojega je štampan drugi tekst posvete Puškinu. Naime, po njemu "Dimitrije Milaković je pisao Vasiliji Berari 7. oktobra 1845. g. inspektoru Tipografije u Beogradu: 'Kad je njegovom visokopreosvještenstvu vladiki i gospodaru crnogorskom iz pera isteklo ono nekoliko stihova za posvetu *Ogledala srpskog* geniju Puškinu on nije mislio oglasavati ih za svoje, pa počem je sad srpskoj publici poznato da će posveta ista biti njegova, zablagozasudio je one prve stihove zamijeniti drugim, koje *po njegovoj naredbi* čest imam u priloženom pri ovom listu vama dostaviti s molbom, da ih u mjesto onih prvih date pečatati u *Ogledalu srpskom*'".

Umjesto da u naznačenoj fusnoti navede arhivsko šedočanstvo za citirano pismo D. Milakovića i Njegošev zahtjev (naredbu) za promjenu i samu promijenjenu posvetu, Lj. Duković navodi "Lovčenski odjek, 7-12, 1925, 139" koji nas vuče na neki autorski tekst, a on bi na drugi i tako u krugu s ciljem da mu se mora "vjerovati na riječ", po istom metodu i modelu kao i za krijumčarenje krivotvorenja tobožnjih Njegoševih stihova na Vukovoj *Danici* iz 1826. episkopu

²⁴ Oglas nosi datum Beograd, 22. avgusta 1845, a objavljen je u "Dodatku Srbskih novina" br. 67 od 22. avgusta, br. 68 od 25. avgusta i br. 69 od 28. avgusta 1845. Lj. Durković-Jakšić zbog ubjedljivosti precizno navodi: "Primerak se nalazi u Drž. Arhivi u Beogradu, in.br.3411, bibliotečki br. 1-e, 1". U oglasu objavljena prvobitna posveta Puškinu u *Ogledalu* glasi: "Blagodjetelnij Genije Slavjanskij/ na pjevanje nebom pomazanij, /koi sjediš na svetoj katedri / u sredini velikog naroda, / tebi ovo djelo posvećujem". Iako ovi stihovi oponašaju one iz *Luče* ("srpskog pjevca nebom osijani"- "na pjevanje nebom pomazanij"), ovi stihovi nijesu Njegoševi ni po stilu, ni po stihovanju, ni po izrazu, ni pravopisno.

²⁵ Videti: Sreten Zeković, *Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš*, Crnogorski PEN centar i CKK Cetinje, 2011, 469-479; takođe: Sreten Zeković, *Simo Milutinović, Petar I, Njegoš*, CKK Cetinje, 2013, naslov u ovoj knjizi Simovo prstostavljanje i u falsifikat navodne Njegoševe posvete u stihovima na Vukovoj *Danici* za 1826. (str 84-95).

Nikiforu Maksimoviću (Vasiljeviću?).²⁶ Ovi navodni Njegošev zahtjev o promjeni i dopuni posvete Puškinu ne postoji do sada otkriven u Njegoševoj korespondenciji, niti je utvrđen u istoriografiji i istoriji književnosti, navlaštito ne kao vjerodostojna arhivalija. Što je najvažnije i najbitnije, ni prva ni druga drugačica izvornika te posvete Puškinu nije sačuvana, nego je nestala za sva vremena, kao i svi izvornici i manuskripti vezani za objavljivanje oba ova Njegoševa djela.

U ovom pismu D. Milakovića prvi i jedini put se pominje davanje *censure* na štampanje Njegoševog djela i njegova prva posveta Puškinu objavljena u oglasu za pretplatu za štampanje i to ”prije no što je Ministarstvo prosvjete dalo saglasnost na cenzuru”, ali ni on ne daje nikakvi podatak o samoj cenzuri, ni o izvorniku te prve posvete Puškinu, ni samom manuskriptu djela, niti pak objašnjava kako se takvi oglas mogao objaviti prije izdavanja censure.

Ne samo da je Milakovićevo citirano štivo (pismo) inspektoru Tipografije besmisleno, suviše naivno i neozbiljno prema čitaocima, jer se tvrdi da poslate stihove za posvetu Puškinu u *Ogledalo Njegoš* ”nije mislio oglašavati ih za svoje” (a zašto ga je onda u manuskriptu pisao i uputio direktoru Tipografije u Beogradu, ako ne da se knjigopečata zajedno sa djelom ?), dok se nijesu u novinama objavili, nego se ne nude nikakvi odnosni dokumenti i dokazi da se potvrdi ova izjava. U Njegoševoj dokumentaciji, koja se čuva u arhivi Državnog muzeja na Cetinju, nema takvog dokumenta za godinu 1845, niti u ”Ishodjajšćem žurnalu” koji se vodio u Njegoševoj arhivi.

Nije isključeno da je pismo D. Milakovića upućeno, ali *nezavisno od Njegoša*, koji o tome ništa nije znao, niti se nalazi traga o tome u njegovoj objavljenoj korespondenciji (pismima). Kao što sam već naveo, Njegoš je rukopis *Ogledalo gorsko* neposredno predao direktoru Tipografije beogradske Vasiliju Berari preko g. Vukovića, a za troškove i izgled (luksuz) direktni posrednik mu je bio zemunski trgovac Vasa Vasiljević. Njegoš je bio neposredno u korespondenciji sa direktorom Tipografije Vasilijem Berarom, tako da začuđuje navod Lj. Durkovića da se Njegoš istom obraćao za promjenu posvete Puškinu preko D. Milakovića, te i da ne postoji trag da je Njegoš išta saznao o rečenoj informaciji u beogradskim novinama o pretplati i toj posveti, a posebno s obzirom na *krucijalnu činjenicu da je tada sekretar Njegošev bio Milorad Medaković od 1844. do 1848.*

²⁶ O D. Milakovićevom odnosu prema cetinjskom arhivu, otimanju i zloupotrebi arhivalija viđi detaljnije u razložnom radu: Srđan Pejović, *Prilozi proučavanju istorijata i razvoja arhivske službe u Crnoj Gori* (prvi dio – do II svetskog rata), Arhivski zapisi, Državni arhiv Crne Gore, br. 1-2, 2003. 7-42.

Znači, Durkovićevo "obrazloženje" za promjenu (izmjenu) prvobitne posvete Puškinu na osnovu tobožnjega Njegoševog zahtjeva za to preko D. Milakovića je posve isključeno, a ostaje samo veza Sima Milutinovića i njegovih pomagača sa D. Milakovićem radi zamagljivanja i prikriivanja Simovoga dvojnog, duplog preinačenja i krivotvorenja.

Umjesto zaključka

Ozbiljna historiografija i istor(iolog)ija: ili ne prihvata nevjerodostojne arhivalije i/li dokaze, ili ih iznova utvrđuje radi njihovog verifikovanja i reaktualizovanja kao kontroverzi, iliti ih odbača kao nepouzidane, što važi za sva ova četiri navedena ispisa koja spisatelji ne bi nudila čitaocima, osim ako ih ne smatraju mentalno nezrelim, što je, inače, učestali slučaj u srpsko-crnogorskoj historiografiji. Ovakvi nevjerodostojni ispisi više su pitanje anatomije morala, intelektualnog poštenja i ideološko-političkog opredjeljenja nego "arhivske anatomije" i historiografije.

UDK 329.15(497.16)”

Mr Jadranka SELHANOVIC

PREIMENOVANJE ULICA U SLUŽBI NOVE IDEOLOGIJE

Sažetak: Članak se bavi preimenovanjem ulica u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata. U skladu sa novom državnom ideologijom dolazi do promjene naziva ulica, ali ne samo njih već i glavni grad Republike mijenja ime u Titograd. Ove promjene dešavale su se prema odlukama i direktivama KPJ komiteta za Crnu Goru. Rad prati genezu propagandnog djelovanja Komunističke partije i njenog odnosa prema prethodnim režimima, posebno onog kralja Nikole.

Ključne riječi: KPJ, propaganda, imena ulica, Titograd, Milovan Đilas, ideologija.

RENAMING THE STREETS IN SERVICE OF NEW IDEOLOGY

Abstract: This article deals with the renaming of streets in Montenegro after the Second World War. In accordance with the new state ideology there is a change of street names, but not only them, even the capital of the Republic changed its name to Titograd. These changes were happening under the decisions and directives of the Committee of Yugoslav Communist Party of Montenegro. The paper traces the genesis of the promotional activities of the Communist Party and its relation to the previous regimes, particularly to those of the King Nicholas.

Keywords: C(ommunist) P(arty) of Y(ugoslavia), propaganda, street names, Titograd, Milovan Djilas, ideology

“Nijesmo se preselili, ali živimo na novoj adresi”, izgovarano je često u prvim godinama nakon uspostavljanja komunističke vlasti u Crnoj Gori. Započinjanje novog života u novom komunističkom poretku obilježeno je i novim adresama, odnosno preimenovanjem gradova, ulica i ustanova imenima značajnih ličnosti i događaja iz NOR-a. Ova primenovanja značila su otklon od predašnjih vremena, ali i isticanje slave novih ideoloških simbola.

Najznačajnijem (najvećem) simbolu nove ideologije, Josipu Brozu Titu, crnogorski komunisti su iskazali posebnu odanost 13. jula 1946. godine. Na svečanosti povodom proslave petogodišnjice Trinaestojulskog ustanka crnogorskog naroda, Podgorica je, nakon viševjekovnog postojanja pod tim imenom, preimenovana u Titograd. Bio je to jedini republički centar u jugoslovenskoj zajednici koji je dobio novo ime. Istini za volju i jedini jugoslovenski grad koji je tokom rata bombardovan 76 puta. Tako se od promjene njegovog imena, pored priznanja za ideološku odanost, očekivala i materijalna pomoć za njegovu izgradnju. Jer grad koji je nosio Titovo ime morao je što prije "procvjetati kao novi grad i biti dostojan imena velikog vođe".¹

Raskid sa "nenarodnim" sistemima prošlosti, odnosno uklanjanje imena njihovih poznatih ličnosti kao zvaničnih naziva, pokrenuo je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru direktivnim dopisom od 7. novembra 1947. godine, upućenim svim sreskim i mjesnim komitetima partije u Crnoj Gori. Partijskom direktivom se zahtijevalo da se Pokrajinskom komitetu dostave prijedlozi za izmjenu imena gradova, značajnih mjesta, ulica, kulturnih ustanova i preduzeća. Partija je insistirala na izmjeni svih imena i naziva koji nijesu bili politički podobni datom trenutku. Nova imena trebalo je da ukažu na "revolucionarno-istorijski značaj NOB-a, koja je iz temelja izmijenila društveno-politički odnos ljudi i koja je istakla nove ljude - prekaljene borce i zaslužne revolucionare koji su se u njoj žrtvovali ili dalje služe primjerima rada i požrtvovanja na učvršćivanju njenih tekovina".²

Odgovor na partijsku direktivu Pokrajinskom komitetu KP Crne Gore uputio je 24. novembra 1947. godine Mjesni komitet partije Cetinja. U prijedlogu cetinjskih komunista se navodi:

"U gradu što se tiče naziva pojedinih ulica, ona u glavnom nose imena pojedinih znamenitih ljudi iz naše istorije ili su pak vezana za pojedine istorijske događaje koji su imali karakter borbe za narodno oslobođenje. Radi bolje preglednosti dostavljamo Vam imena i nazive pojedinih ulica:

Njegoševa, Moskovska, Baja Pivljanina, Peka Pavlovića, Pavla Rovinskog, Lovćenska, Dubrovačka, Hercegovačka, Brankova, Obilićeva, Vojvode Plamenca, Jovana Tomaševića, Skadarska, Grahovska, Balšića pazar, Novice Cerovića, Zmajeva, Dečanska, Ivan Begova, Vuka Mićunovića, Vojvode Batrića, Alekse Šantića, Vojvode Boža, Zetska (Vilsonova), Trg Maršala Tita.

¹ *Na ruševinama Podgorice procvjetaće novi Titograd*, „Pobjeda“, 28. 06. 1946, br, 30,1.

² Direktiva PK KP Crne Gore upućena Mjesnom komitetu KPJ Cetinje 7. 11. 1947. godine, DACG, AOIRP-PG, SKCT, k.4/47.

Od ovih ulica smatramo da treba izmijeniti naziv samo sledećih:

Zetskoj odnosno Vilsonovoj i dati joj ime Ivana Milutinovića.

Skadarskoj, koja je ovaj naziv dobila u vezi borbe za osvajanje Skadra 1912. godine, obzirom da je ovo bio odraz osvajačke politike, i dati joj naziv ulica Blaža Jovanovića.

Dubrovačkoj, dati joj naziv ulica Peka Dapčevića.

Vojvode Plamenca, dati joj naziv Đura Strugara.

Vojvode Boža, dati joj naziv ulica Svetozara Vukmanovića Tempa.

Što se tiče kulturnih ustanova, domova i ostalog smatramo da u obzir mogu doći sledeće:

Osnovna škola koja sada nema nikakav naziv, da se nazove Osnovna škola "Krstopopivoda", Narodno lječilište, koje takođe nema naziv da se nazove Narodno lječilište "Stanko Martinović".

Gimnazija, da joj se da naziv "Vladimira Popovića".

Dom sindikata, da mu se da naziv "Nikola Lekić".

Dom učenika u privredi, da mu se da naziv "Nika Rolovića".

Dječje obdanište, da mu se da naziv "Voja Ražnatovića".

Vojni stan, da mu se da naziv "Pera Četkovića".

Srednja medicinska škola, da joj se da naziv "Sima Miloševića".

Električna centrala, dati joj naziv "Đura Petrovića".³

Prijedlog cetinjskih komunista ukazao je da svaki period iz bliže i dalje crnogorske prošlosti partija nije istovjetno doživljavala. Iako se radilo o skoro identičnim političkim i društvenim sistemima, ideološka upotreba njihovih prvaka bila je opredjeljujuća. Njegoševa ličnost, a time i ličnosti iz njegovog "Gorskog vijenca" tumačene su kao odraz revolucionarne borbe i jugoslovenstva. I Grahovac knjaza Danila služio je kao simbol junaštva i slobodarske misli. Zato su nazivi ulica Grahovska i Hercegovačka išli u prilog aktuelnoj ideologiji. Ideološki ispravnim se smatralo zadržavanje imena ulica: Brankova, Zmajeva, Alekse Šantića, Jovana Tomaševića. Ove ličnosti su za partiju predstavljale oličenje jugoslovenstva. Oko imena Moskovske ulice nije moglo biti nikakavih dilema. Ime prijestonice prve zemlje socijalizma moglo se smatrati ideološki najpoželjnijim.

Imena ulica čije nazive je trebalo promijeniti, bila su povezana sa ličnostima i događajima iz epohe vladavine kralja Nikole. Ličnost kralja Nikole se nije uklapala u komunističku ideologiju, pa time ni imena ličnosti koje su obavljale visoke

³ Odgovor Mjesnog komiteta KPJ Cetinje upućen PK KPJ Crne Gore 24. 11. 1947. godine, isto.

državne funkcije i bili njegovi bliski saradnici. Tako je ime ulice vojvode Plamenca (Ilije), senatora i ministra vojnog bilo nepoželjno, jer je Plamenac bio jedan od najbližih saradnika knjaza/kralja Nikole. Bliskost sa kraljem Nikolom činilo je nepoželjnim i ime vojvode Boža (Petrovića), predsjednika Senata i dugogodišnjeg predsjednika crnogorske vlade. Iako je, takođe, pripadao epohi Nikole I Petrovića, ime vojvode Peka Pavlovića nije bilo predloženo za promjenu. Za razliku od prethode dvojice, vojvoda Pavlović je bio poznat kao Nikolin protivnik.

Ovakav prijedlog Mjesnog komiteta partije Cetinje ne može a da nas ne vrati dvije godine unazad. Upravo u to vrijeme, tačnije novembra 1945. godine, održan je narodni zbor u Podgorici povodom predstojećih izbora za Narodni front Crne Gore. Glavni govornik na zboru bio je Milovan Đilas, ministar za Crnu Goru u saveznoj vladi. Dio svog govora Đilas je upravo posvetio rasvjetljavanju ličnosti i djela kralja Nikole. Tom prilikom o Nikolinoj vladavini Đilas je rekao: "Osvrnuću se malo na prošle pokušaje da se Crna Gora odvoji od Srbije i Rusije. Kralj Nikola je probao da podvoji Crnogorce i Srbijance, a događalo se da se povremeno udaljavao i od Rusije. Naš narod, jedno zbog tog odvajanja od Srbije, a drugo zbog njegovog diktatorskog režima, kad je već jednom neslavno otišao, nije htio da ga ponovo primi. Politika kralja Nikole i njegove partije-pretrpjela je potpuni neuspjeh. Narod mu, iako je ranije imao nekih zasluga, nikada neće oprostiti ni zaboraviti vladavinu mokrih konopaca, jusovača, krilaša, korupcije i samovolje. On je osobito u drugoj polovini vladavine, smetao Crnoj Gori da ide naprijed. On je bio brana, koja se morala probiti, oboriti. I ona je probijena i oborena..."⁴

Đilasov stav o kralju Nikoli zasigurno je morao sloвити kao zvaničan. Da li je bilo potrebno da kreator partijske ideologije 1947. godine, u svom poznatom maniru, putem direktivnih listića potpisanih *Đido*, podsjeća crnogorske komuniste na svoj govor iz 1945. godine, ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Bliži smo razmišljanju da je Đilasov stav o kralju Nikoli bio opšte ili makar većinski prihvatljiv u crnogorskim partijskim krugovima. A, kada je Đilas tvrdio da je kralj Nikola i njegovo vrijeme bilo diktatorsko i vrijeme mokrih konopaca, jusovača i krilaša, onda je bilo nepoželjno da se i jedno ime blisko Nikolinom režimu nađe na uličnim tablama. Možda su neki crnogorski komunisti, a zasigurno bar neki iz Mjesnog komiteta partije Cetinja, mislili i drugačije. Ali, protivurječiti Đilasu i dovoditi njegovu poznatu "tolerantnost" u pitanje, nije bilo preporučljivo.

⁴ *Niko nije uspio da odvoji crnogorski narod od Srbije i od Rusije*, „Pobjeda“ 04. 11. 1945. br. 50,1.

UDK 94(497.2)“1912/1913”

Др Маријана СТАМОВА

Институт за балканистику, Бугарска академија наука

СЛИКА САВЕЗНИКА У БАЛКАНСКОМ РАТУ У БУГАРСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ И ШТАМПИ

Сажетак: Чланак није усмјерен на војне операције и резултате Балканских ратова, већ је у фокусу бугарска штампа тог времена, која је стварала слику о непријатељу -Отоманском царству, и слику савезника - Србије, Грчке, Црне Горе, која је била део политичке пропаганде Бугарске, у зависности од националне идеологије. Ова слика се уклапала са пропагандом свих балканских земаља. Чланак представља преглед главних истраживања у бугарској историографији по питању Балканских ратова. О догађајима у Балканским ратовима су у Бугарској написане бројне студије и појединачне монографије. Оне истражују различите аспекте ових ратова, као што су дипломатски, војни, политички и други.

Кључне речи: Балкански ратови, Османско царство, савезници, Бугарска, Србија, Црна Гора, Грчка, политичка пропаганда, бугарска историографија и штампа.

THE IMAGE OF THE ALLIES IN THE BALKAN WARS IN BULGARIAN HISTORIOGRAPHY AND PRESS

Abstract: This main focus in this article is not on the military operations themselves and the results of the Balkan wars, but rather on the Bulgarian press of that time, which outlines both the image of the enemy - the Ottoman Empire, and the image of the Allies - Serbia, Greece, Montenegro as part of the political propaganda of Bulgaria which is subject to the national ideology and fits into the propaganda model common for all Balkan countries. It presents an overview of the major research in Bulgarian historiography on the issue of the Balkan wars in the last century. On the events that took place during the Balkan wars, in Bulgaria have been written numerous studies and monographs dealing with various aspects of the topic, such as diplomatic, military, political and other issues.

Key words: *The Balkan Wars, The Ottoman Empire, The Allies, Bulgaria, Serbia, Montenegro, Greece, Political propaganda, Bulgarian historiography and press.*

Историјски предуслови за избијање рата су постављени у неправедним одлукама Берлинског конгреса 1878. године, који је оставио велике области насељене бугарским, грчким, српским и албанским живљем у Отоманском царству. Према Берлинском уговору Бугарска је подељена на неколико делова, а Македонија и Источна Тракија су враћене под директну власт султана. Године 1912., балканске земље су се подигле ради ослобођења својих сународника, а Бугарска је имала за циљ уједињење територија са претежно бугарским становништвом. Према статистичким подацима из различитих средина, у Македонији живело је око 1,2 милиона Бугара или више од 53,6% од укупног становништва¹. У међувремену је, у Источној Тракији, било око 350 000 Бугара, што представља 35% укупног броја становника на том подручју. Након пораза Илинденског устанка 1903. године, ослобођење бугарског становништва је постало хитна потреба, а рат је изгледао као једини могући исход.

Војна и политичка реалност у региону захтијевале су савез између хришћанских балканских држава - Бугарске, Србије, Грчке и Црне Горе. Ниједна од ових земаља сама није могла водити успјешан рат против, још увијек војно јаког, Отоманског царства. Дана 29. фебруара 1912. године (сви датуми су према старом календару) потписан је „Уговор о пријатељству и савезништву између Царевине Бугарске и Краљевине Србије“, уз додатак „тајног анекса“ који одређује подјелу Македоније и „војне конвенције“. Дана 16. маја исте године, Бугарска и Грчка потписале су споразум који је пратила „војна конвенција“. У августу, Бугарска и Црна Гора склапају „усмени договор“ за свеобухватну помоћ у случају рата. Иако је постојала тврђа да је Румунија жељела очување „равнотеже Балкана“, она је остала неутрална. Прихваћени принципи, предложени од стране Бугарске, о подјели Македоније су били политички и дипломатски погрешни, а споразуми о савезу између Бугарске и других балканских земаља сувише широки, без јасно назначеног учешћа сваке земље у рату и подјеле ослобођених територија. Без обзира на не-

¹ * Статистике о становништву Македоније могу се наћи код различитих бугарских научника и истраживача још од краја 19. и почетка 20. вијека. На примјер, прва свеобухватна статистика бугарске популације у географском региону Македоније представља књига: Кънчов, Васил. „Македония. Етнография и статистика“. Софија, 1900.

достатке, који су дефинисали будући распад балканске уније, у каснијем Другом балканском, или како се још назива, „међусавезничком рату“, савез између хришћанских балканских држава је постао одлучујући фактор за вођење побједоносног рата против Отоманског царства.

У овом раду смо хтјели да скренемо пажњу, не само на развој ратних борби и на резултат Балканских ратова, већ првенствено на бугарску штампу тог времена, подвлачећи формирану слику о непријатељу - Османском царству, и слику савезника - Србије, Грчке и Црне Горе као дио политичке пропаганде Бугарске и националне идеологије, која је, као таква, била типична за пропаганде свих балканских земаља.

На почетку ћемо дати кратак преглед значајних научних истраживања бугарске историографије о Балканским ратовима током прошлог вијека. О догађајима током ових ратова су написана бројна бугарска истраживања и посебне монографије о различитим аспектима ове теме, као што су дипломатски, војни, политички и други. Свеобухватна историја и анализа војних акција, објављена је још 30-их година XX вијека у седмотомном издању Министарства рата, под називом „Рат између Бугарске и Турске од 1912. до 1913. Т. 1–7. С., 1928–1938“. Међу многим студијама несумњиво се истичу двије монографије: Георги Маркова, „Бугарска у балканском савезу против Отоманског царства од 1912 до 1913“ (С., 1989) и „Бугарски бродолом“. (С., 1991). Војној кореспонденцији је посвећен рад Ивана Шипчанова „Гласници војне славе (ратни дописници током балканског рата 1912-1913)“ (С., 1983). Посебну пажњу треба посветити зборнику Параскеве Кишкилове „Балкански ратови у бугарској штампи 1912–1913“ (С., 1999), који садржи изводе из бугарске штампе и који сликовито илуструју ток ратних догађаја. Међу истраживања балканских ратова, убрајају се и најновији наслови као што су: Румјан Конев „Велики сусрет бугарског народа. Култура и изазови рата 1912–1918“ (С., 1995) и Светлозар Елдаров – „Православље у рату. Бугарска Православна Црква и рат Бугарској од 1877 до 1945.“ (С., 2004).

Различити аспекти на тему политичке пропаганде и начина на који се граде слике о „другима“, заједно са успостављањем и јачањем националне митологије су предмет проучавања у: Диана Мишкова – „Савезници – разбојници: историја националних стереотипа Бугара и њихових сусједа“, *Bulgarian Quarterly*, 1992, 3–4, 89–114; Надја Данова, Весела Димова и Марија Калицин (ур.) - „Појам „други“ на Балкану“. С., 1995; Николај Аретов (ур.) – „Да мислимо о другима - слике, стереотипи, криза XVIII–XX века (С., 2001) и многи други.

Бугарска периодика, посебно новине из владајуће коалиционе владе Народне и Прогресивно-Либералне странке, „Мир“ и „Бугарска“, током балканских ратова је посвећена главном циљу, да се оправда пропагирање рата, уједињење нације и њене мотивације да оствари јединство у достизању праведног, моралног и општенационалног циља. Пропаганди владине штампе највише је помагала националистичка штампа, оличена углавном у листовима „Вечерна пошта Софије“ и, у мањој мери, новине Либералне странке „Народни права“ и независним новинама - „Јутро“, „Дневник“ и „Звон“. Након избијања непријатељстава 4. новембра 1912. године, владине новине „Мир“, оцијениле су да је прави разлог бугарских побједа „дубоко патриотско расположење у цијелој војсци и код цијеле нације“. Треба напоменути да су, ради рјешавања бугарског националног питања и прихватајући рат као најпогодније средство за то, уочи Балканских ратова, парламентарне снаге у Бугарској постигле политички консензус и прогласиле општу сагласност са политиком владе, одбијајући да критикују владину акцију. У том смислу, још од 18. септембра 1912. године, уводи се ратна цензура и ограничење слободе говора. Тако, на примјер, забрањене су информације о кретању и операцијама војске, броју погинулих, рањеника и болесника, као и објављивање текстова антиратног садржаја који могу утицати „негативно на морал војске и народа“.

Осим цензуре коју је влада наметнула током рата, слобода говора је била ограничена и низом објективних разлога – проблеми у комуникацији, недостатак средстава, одласком већине писмених мушкараца на фронтове, итд. Привремено је обустављено постојање листова који су традиционално били присутни у бугарској политици, као „Прјапорец“ (орган Демократске странке), „Нова доба“ (орган Народне партије), „Демократа“ (орган радикалне странке), „Дан“ (независни) и други. Такође, за неко вријеме је забрањено штампање страначких новина као „Пољопривредна застава“ (Аграрна странка), „Народ“ (Социјалдемократска странка - уједињени) и „Работничка новина“ (Социјалдемократска странка - уски социјалисти) због својих антиратних акција и антивладине пропаганде.

Ако су теме „Македонија“ и „Европа“ константа бугарске периодике из XIX вијека, Балкански ратови доносе нови и потпуно нетипичан за бугарску јавност, пропагандни аргумент - вјерски. Он се први пут чуо у манифесту цара Фердинанда којим је објавио рат, и који је био под називом „Борба крста против полумјесеца“ и завршава позивом: „Напријед! Бог је с нама!“. Заправо, вјерски симболи и идеје присутни су не само у бугарској и

отоманској пропаганди као оправдање за рат. Идеја светог рата, је присутна у манифесту српског краља Петра и грчког краља Ђорђа. Она је повезана са немогућношћу хришћана у Отоманском царству да остваре своја људска права мирним путем.

Нема сумње, послје Берлинског конгреса, у Бугарској се свим средствима државне машине - школе, војска, црква, политичка и научна пропаганда, градио „култ националног јединства у свим елементима „националног тијела“. Иста идеја се провлачи кроз идеолошке доктрине савезника Бугарске у Првом балканском рату - Србије, Грчке и Црне Горе. На прагматичном нивоу, ова идеја је повезана са потребом за економским, политичким и културним јединством нације, како би се обезбиједила виталност и просперитет за њу. Да оправдају своје право на уједињење, младе балканске националне државе користе различите разлоге - географски, језички, културни, итд. Међу њима, посебно мјесто заузимају историјски митови за афирмацију националног идентитета и јачање националног самопоштовања, а који су затим постављени чврсто у главама балканских народа. Чак и под претпоставком да се у периоду који је претходио ратовима на Балкану, бугарски национални концепт није заснивао на православљу и историји, ситуација се потпуно промијенила у ратном периоду. Заједно са идејом православља и хришћанских симбола, историјски аргументи су од суштинске важности да се оправда правичност бугарског циља.

Уз посвећеност војном циљу, бугарска пропаганда заузима веома активну улогу у изградњи слике „непријатеља“ у лицу бруталних невјерника - угњетача. Међутим, много више је занимљивија слика савезника, коју заступа бугарска штампа, у зависности од тока Балканских ратова - од савезника до непријатеља у Другом балканском рату.

У бугарској штампи, заједно са свијетлом сликом Балканског савеза, иако спорадично, постоје и позитивне информације за савезника Бугарској. „Најмањи словенски брат“ - Црногорци постали су „орлови најхрабрији од свих“, а њихова борба је проглашена за „епску, достојну великих пјесника“. Срби, представљени као „братски словенски народ“, су постављени поред Бугара у патриотском ентузијазму, у новинама „Бугарска“ поводом почетка ратних операција. Иако у умјеренијем стилу, штампа напомиње да је грчки премијер Елефтериос Венизелос „велики грчки патриота“ са „државничким способностима“, а Константинос „са правим војним способностима“. Србија и Грчка никада нису доживљаване у Бугарској као велики војни противници, већ су повезане са ривалством за Македонију.

Само неколико мјесеци касније, штампа већ пише о заједничким интересима Турске и Бугарске, које намећу своје пријатељске односе. У том тренутку су Турци постали пријатељ, а у антитезу „добро – зло“ њихово место заузимају „нови Турци - Срби и Грци, наши непријатељи, старији од самих Турака“. Наравно, истовремено се мијења слика Балканске уније која је од „чуда 1912. године“ постала „Монструм“.

Иако су Срби и Грци замијенили Турке у дихотомији „добро – зло“ и почела је бугарска пропаганда против њих, они никада нијесу постали непријатељ који се може поредити са Турцима. Они остају „мачке“ и не могу се упоредити са Турском, која, иако поражена, задржава своје мјесто „лава“, односно достојног противника, а када је потребно и савезника Бугара. Често, нарочито у карикатурама, Србија је приказана као свиња са српском војном капом на глави, а Грчка - као лисица са традиционалном грчком народном ношњом. Ове слике имају за циљ да истакну главне негативне карактеристике два народа, изграђене у претходном периоду. Срби, су чија је основна дјелатност узгој свиња, традиционално су представљани, у бугарским карикатурама, овим симболом. Током рата, на то су, вјероватно, додали и главни мотив жељу да одузму бугарске земље. Грци, још од времена бугарско-грчког црквеног спора, традиционално се оптужују као „лукави“ Византинци и лопови, у које не може бити било каквог повјерења. Црногорци нијесу били познати Бугарима, па чак и да подрже Србе и Грке у Другом балканском рату, нијесу могли бити директна пријетња бугарским интересима, па самим тим, против њих се практично и није водила никаква пропаганда.

Промјена, како у домаћој, тако и иностраној пропаганди, јавља се већ у априлу 1913. године. Бугарска штампа осјетно мијења свој став да „преступници“ Срби и Грци, такозвани „савезници - бандити“, раде против бугарских интереса у Македонији. Након политичких дешавања, постепено ескалирају страсти. На почетку, у бугарској штампи доминирају духовити описи Срба, у којима се исмијавају њихови превисоки захтјеви. Постепено, тон пропаганде још више се поострио, да би крајем априла, Срби били проглашени „братоубицама“. У мају, штампа већ карактерише поступке Срба као „коло демона“, што уочи Другог балканског рата доводи до промјене дефиниције Србије, као „непотребног племена“, које сије немир и стога мора бити „уклоњено“ као политички ентитет са карте Балкана.

Бугарско-грчки односи, такође имају дугу историју која датира од обликовања националне свијести оба народа. Негативни стереотипи су

још више укоријењени у годинама које су претходиле бугарско-грчком црквеном спору и афирмишу се у крвавим сукобима у Македонији у првој деценији двадесетог вијека. Уочи Балканских ратова бугарска штампа жели да пронађе неке позитивне карактеристике Грка и истиче „комерцијални и предузимљиви ум“ којим су надарени и „њихове успјехе у дипломатији“. Бугарска штампа се уздржавала од антигрчких коментара до почетка Другог балканског рата. Наравно, дешавања подижу страсти до максимума и више није било могуће очување пристојног тона у односима. У пропаганди и Бугари и Грци користили су све најбруталније епитете да изграде слику непријатеља, још страшнијег него Турчина, слику која никада није требало да буде превазиђена. Бугарска штампа почиње да пише о Грцима као кукавицама, лажовима, убицама, преварантима и подмуклим провокаторима. Грцизам је симбол за „највеће издаје и неистинитост“.

Из онога што је речено може се извући дефинитиван закључак да су бугарске новине, биле оне владине или опозиционе, изградиле сличне слике наших балканских сусједа - Турака, Срба, Грка, па чак и Црногораца који немају границе са Бугарском. У зависности од политичке ситуације ове слике варирају од увјеравања у братска осјећања до емоционалног злостављања, од умјерене до веома емотивне. Генерално, бугарска штампа прати општу линију понашања према свим нашим сусједима.

Једини изузетак је однос према Албанцима, који током рата није монолитан и варира је у зависности од преференције странака. Непосредно прије почетка Балканских ратова у првим мјесецима након избијања сукоба, однос владине новине против Албанаца у потпуности се поклапао са политичким интересима савеза, а посебно Србије. Српска неспремност да успостави албанску државу која би лишила Београд излаза на море, добија неопходну подршку у Бугарској гдје се тврди да су Албанци лопови који „не заслужују да имају своју државу“ и који „ће изазвати нове ратове и спријечити да Балкан постане мјесто гдје цвјета култура“. Албанци су представљени као сирови, необразовани, осјетљиви, ратоборни, уопште као добри војници, али лоши фармери. Ти стереотипи понављани од стране бугарске штампе, представљајући Албанце као некултурне, уназађене и претјерано ратоборне, доводе до оправданог мишљења и вјеровања да ако буде албанске државе, она ће бити „мјесто анархије и извор сукоба“. Занимљиво да се ово мишљење поклапало са социјалистичком штампом која у принципу позива на једнакост међу балканским народима и њихово учешће у балканској федерацији. Идеје

о заосталости и недостатаку културе код Албанаца су испреплијетани у штампи и са вјерским аргументима. Ово доводи до потпуног игнорисања суштине албанских захтјева за аутономијом и ставља знак једнакости између Албанаца и Турака на основу заједничке религије.

Управни органи Унутрашње Македоноодринске револуционарне организације (УМОРО), касније УМРО^{2*}, међутим, имају категорички различит став од става владе и стереотипа јавног мњења. Заиста, први покушаји сарадње између Бугара и Албанаца под турском влашћу датирају из 80-их година XIX-ог века. Током наредних деценија, а посебно од 1903. године, иако званично нерегулисано, постоји реална сарадња албанских и бугарских четника против грчких и српских јединица у македонским епархијама Отоманског царства. Можда је то разлог прећутне сарадње у доба Балканских ратова. УМОРО је категорички изјавио да „несебично и традиционално подржава национални развој албанског народа“ и да ће наставити да га помаже и даље.

У прољеће 1913. године, бугарска штампа се осјећа уморна од рата и покушава да докаже не само војну надмоћ Бугара, него и своју моралну снагу. Нико се није усудио да преузме одговорност за покретање Другог балканског рата и нико није отворено признао да је дух „Велике Бугарске“ у ваздуху. Дакле, кривица за Други балкански рат бачена је на „срамотну завјеру подмуклих и сурових непријатеља“ Бугара који су ратовали „пет против једног“ са циљем да „доведе бугарски народ до Голготе“. Испоставило се да је други рат или још „рат мученика“, „братоубилачки рат“, „рат за истребљење“ наметнут од стране „црне зависти и злобе“ од јучерашњих савезника.

Наравно, кривица за поновљеним ратним сукобима није једино на бугарским политичарима. Други балкански рат је логична посљедица националних хришћанских доктрина балканских земаља које су фокусиране око идеје уједињења свих сународника (реалних и имагинарних) унутар националне државе.

^{2*} Према бугарском историографији, Унутрашња македоноодринска револуционарна организација је национална ослободилачка организација Бугара у Отоманском царству. Бугарски став је да је УМОРО/УМРО покрет бугарског народа у Македонији и Источној Тракији. Оцјењују је као патриотску организацију. У програмским документима организације се наглашава да ће се на револуционаран начин борити за спровођење члана 23. Берлинског уговора, да се добије политичка аутономија за Македонију и део Тракије, гдје живи бугарско становништво и касније да се придруже бугарској држави.

Испоставило се да су бугарски политичари довели земљу до стања које нијесу у стању да контролишу, јер су дозволили да идеолошке формулације и лични интереси замијене њихову трезвену процјену ситуације. Њихова неспремност да признају грешке и преузму одговорност за своје поступке их је довело до тезе „нож у леђа“, која је постала основа освете и која је постала најважнији објекат бугарске идеологије и политике у наредним деценијама. Мир у Букурешту је одмах проглашен „примирјем“, јер „фрагментирана и опљачкана“, Бугарска „ће увјек настојати да разбије окове којима је била везана“. Освета је главна идеја манифеста Фердинанда о демобилизацији. Из њега можемо схватити да су Бугари ратовали „несебично за слободу“, „васкрснули славу Крума, Симеона, Самуила“ и нијесу поражени, али приморани су да „скупе заставе за боље дане“ када ће њихови синови завршити посао.

Наравно, чули су се и гласови који су позивали Бугаре да тражи кривицу у својој земљи. Новине „Звон“ примећују да су Тракија и Македонија пуни бугарских гробова и „страна нога их гази“, јер Бугарска није успјела да „побиједи зло које их уништава“.

ЛИТЕРАТУРА

1. Konstantinova, Yura. Political Propaganda in Bulgaria during the Balkan Wars. – *ETUDES BALKANIQUES*, XLVII, 2011, No 2-3, 79–116.
2. Konstantinova, Y. Allies and Enemies: The Balkan Peoples in the Bulgarian Political Propaganda during the Balkan Wars. – *ETUDES BALKANIQUES*, 2011, No 1, 109–148.
Пеева, Калина. „Войната за информация“. *Военните кореспонденти срещу цензурата по време на балканската война*, 16 листа (ръкопис).
3. Ginio, Eyal. Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913): Awakening from the Ottoman Dream. – *War in History* 2005 12 (2) 156–177.
4. Пиленко, Александър. Около българската война. – *Военноисторически сборник*, 4/2007, 54–92.
5. Сис, Владимир. „Критичните дни на България“, *Дневник на военния кореспондент – 1913 г. С.* 2005 г.
6. Иванов, Н. Главното командване през първия период на Балканската война в 1912 г. – *Българска военна мисъл*, 1942, № 3–4, 1392–1397.
7. Лефтеров, Христо. *Балканската война. По дневника на цензурната секция при щаба на действащата армия.* С., 1938.
8. Лейтенант Херменгийлд Вагнер. *Към победа с българските войски.* С., 1913.
9. Фичев, Иван. *Балканската война 1912-1913, Преживелици. Бележки и документи.* С., 1940.
10. Фичев, Ив. *Висшето командване през Балканската война.* С., 1927.
11. Фичев, Ив. *История на Балканската война 1912 г. Мемоари за първия период на войната.* С., 1923.
12. Даскалов, П. *Дневникът ми от освободителната война.* – *Военни издания на Вечерна поща*, Брой 24, 17 октомври 1912.
13. Божинов, Ал. *Минали дни, Спомени.* С., 1958.
14. Маджаров, М. *Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади.* С., 1932.
15. Чирков, Е. *Поездка на Балкань. Заметки военнго кореспондента.* Москва, 1913.

16. Мамонов, Н. П. *С болгарскими войсками от Балкан до Чаталджи. Записки военного корреспондента*. Москва, 1913.
17. Пиленко, Ал. Из дневника на кореспондента, Сцени от бойното поле. – *Утро*, No. 646, 16 ноември 1912 г.
18. Златева, Ани. Чешкият журналист Вл. Сис и неговата фотопопея за Балканските войни от 1912–1913. – В: *Чехи в България: Ролята на чешкото присъствие в българското национално възрождение*. С., 2009, 137–173.
19. Готовска-Хенце, Теодоричка. Репоражите на Вл. Сис от навечерието на Балканската война 1912 г. – В: *Историята – професия и съдба*. С., 2008, 205–225.
20. Готовска-Хенце, Т. Младочешката преса за балканската война 1912 г. – В: *Клио. Юбилеен сборник в чест на ст. 1 ст. Милен Куманов*, С., 2008, 517–533.
21. Готовска-Хенце, Т. Неославизмът в Чешко българските връзки от началото на 20 в.: две лични съдби. – *Ролята на чешката интелигенция в обществения живот на следосвобожденска България*. Прага, 2008.
22. Готовска-Хенце, Т. Нови сведения за мисията на Вл. Сис при обявяването на Балканската война. – *Архивен преглед*, 2008, брой 1–2, 2008, 106–112.
23. Голц, К. фон дер. *Погромът на млада Турция и възможността за нейното повдигане*. С., 1913.
24. Дорошкевич, А. *Война на Балканском полуострове. От открытия военных действий до перемирения*. С. Петербург, 1913.
25. *Война на Балканском полуострове. Второй период. Военные действия от ноябрьского перемирия до падения Скутари включительно*. Елисаветград, 1913.
26. Имануел, Фр. *Балканската война 1913–1913*, т. 1–2, София-Солун, 1913–1914.
27. Махров, П. *Балканская война 1912–1913 годов. Общий очерк от начала войны до перерыва мирных переговоров*. Севастополь, 1913.
28. Пененрюн, Ал. *Балканската война 1912. Походът в Тракия*. София-Солун, 1913.
29. Сазонов, С. *Воспоминания*. Париж, 1927.
30. Сухомлинов, Вл. *Воспоминания*. Берлин, 1924.
31. Хохвехтер, Г. *В огъня с турците*. София-Солун, 1913.

32. Шевалье, Н. *Правда о войне на Балканах. Записки военного корреспондента*. С. Петербург, 1913.
33. Buxton, N. *With the bulgarian Staff*. London, 1913.
34. Kokovtsov, VI. *Out of my Past*. London, 1935.

UDK 94"05/11:050(497.16)"1918/1941"

Vasilj JOVOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić

SREDNJOVJEKOVNE ISTORIJSKE TEME U CRNOGORSKOJ PERIODICI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)

Sažetak: U periodu između dva svjetska rata od 1918. do 1941. godine, na prostoru današnje Crne Gore izlazio je veliki broj časopisa, ali je mali broj njih donosio tekstove sa problematikom srednjeg vijeka. Najviše tekstova iz mediavistike objavljivano je u časopisima: Zetski glasnik, Zapisi, Zeta, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske i Slobodna misao. Obradene teme pripadaju širokom spektru iz političke, kulturne i privredne istorije, a veliki je broj onih koje su predmet proučavanja pomoćnih istorijskih nauka: paleografije, epigrafike, diplomatike, heraldike, svragistike, genealogije, hronologije, arhivistike i dr. Pisci srednjovjekovnih tema većinom nijesu po vokaciji bili istoričari; najveći broj autora bili su učitelji i sveštenici.

Ključne riječi: srednjovjekovne istorijske teme, crnogorska periodika, pomoćne istorijske nauke, pisci srednjovjekovnih tema.

MEDIEVAL HISTORICAL THEMES IN THE MONTENEGRIN MAGAZINES BETWEEN THE TWO WORLD WARS (1918-1941)

Abstract: In the period between the two world wars from 1918. up to 1941., on the area of present-day Montenegro published a big number of magazines, but few of them were issue to the texts of the Middle Ages. Most articles from medieval period publicized in magazines: Zetski glasnik (Zeta Gazette), Zapisi (Records), Zeta (Zeta), Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske (Journal of the National University of Kotor) and Slobodna misao (Free thought). The topics cover a wide range of political, cultural and economic history, and a large number of those which are the subject for study secondary historical sciences: paleography, epigraphy, diplomatics, heraldry, science of

stamps, genealogy, chronology, archival and others. Writers of medieval themes in most cases were not historians, but the most of the authors were teachers and priests.

Keywords: *medieval historical themes, the Montenegrin magazines, secondary sciences of history, writers of medieval themes.*

Period od 1918. do 1941. godine na prostoru današnje Crne Gore karakteriše veliki broj periodičnih izdanja: časopisa, kalendara, almanaha, godišnjaka, šematizama. Od publicističke štampe, srednjovjekove istorijske teme objavljivane su u listu: *Zeta* (Podgorica, 1930-1941), *Zetskom glasniku* (Cetinje, 1931-1941), *Slobodnoj misli* (Nikšić, 1922-1941), *Glasu Boke* (Kotor, 1932-1941), *Lovčenskom odjeku* (Cetinje, 1934-1935), *Narodnoj riječi* (Cetinje, 1920-1929), *Crnoj Gori* (Cetinje, 1920-1929), *Mladog Zeti* (Podgorica, 1929), *Novom dobu* (Cetinje, 1918-1919), *Crnogorskom radikal* (Cetinje, 1925), *Glasu Zete* (Podgorica, 1928-1930), *Cetinjskom odjeku* (Cetinje, 1932-1933), *Epohi* (Cetinje, 1930-1931). Od književnih listova srednjovjekovne istorijske teme objavljivane su u: *Zapisima* (Cetinje, 1927-1933, 1935-1941), *Glasniku Narodnog Univerziteta Boke Kotorske* (Kotor, 1934-1940), *Lovčenskom odjeku* (Cetinje, 1925). Od kalendara, almanaha i godišnjaka, srednjovjekovne istorijske teme objavljivane su u: *Crnogorcu* (kalendar za 1929. godinu - Podgorica), *Južnjaku* (almanahu za 1926. godinu - Cetinje), *Godišnjaku nastavnika podgoričke gimnazije* (Podgorica, 1930-1934), *Pastiru* (Cetinje, 1936-1939).¹

Članaka na srednjovjekovne teme je skroman broj, no ipak i one čine značajan doprinos crnogorskoj periodici. Obradene teme pripadaju širokom spektru i kreću se od strogo istorijsko-političkih, arheoloških, heraldičkih, genealoških, toponomastičkih, kratkih monografskih prikaza uglavnom crkvenih ličnosti. Tu su etnološki i etnografski radovi, a veliki broj tekstova odnosi se na crkvenu arhitekturu, proučavanje zona i lokaliteta, opise starih gradova. U periodici je publikovan i određen broj istorijskih izvora, brojne su biografije, veliki je broj članaka iz epigrafike i paleografike, kulturne istorije, tekstova o hrišćanskoj crkvi i crkvenim organizacijama, teme iz istorije evropskih država, zemalja i naroda, opisi starih rukopisa, tekstovi o rijetkim i značajnim djelima, opisi relikvija, tekstovi o svecima i poštovanju svetaca, tekstovi iz onomastike, toponomastike, iz arhivistike i dr.

Zetski glasnik (Cetinje, 1931-1941) bio je zvanični organ Zetske banovine. Shodno proklamovanim principima novog političkog kursa, ovim časopisom

¹ Miroslav Luketić, Olga Vukmirović, Crnogorska bibliografija, serijske publikacije 1835-1984, tom II- knj.1, Cetinje 1985.

se nastojala podmiriti potreba uvođenja jugoslovenske ideologije u unutrašnji prostor Zetske banovine. Urednik *Zetskog glasnika* bio je Vuko Mitrović. U njemu je redovno objavljivana građa Državnog arhiva na Cetinju, kao i prilozi iz istorije i etnografije. Andrija Jovićević je u periodu 1933-1939. godine objavio seriju priloga „Manastiri u Crnoj Gori”. *Zetski glasnik* je bio dobro uređivan list i imao je prepoznatljivu jugoslovensku koncepciju koju je zadržao do kraja 1941. godine. U njemu je objavljeno najviše tekstova iz srednjovjekovne istorije južnoslovenskih naroda (preko stotinu), koji su se najvećim dijelom odnosili na crkvenu arhitekturu, a potom slijede tekstovi koji su se bavili proučavanjem zona i lokaliteta, starih gradova, istorijskih ličnosti. Opisani su Cetinjski manastir (više tekstova), manastir Tvrdoš, Kosijerevo, Dobrićevo, Župa nikšićka, Vranjinski manastir, manastir Kom, Studenica, Đurđevi stupovi kod Novog Pazara, manastir Praskvica, Dečani, Mileševa, Morača, manastir sv. Trojice Dobrilovina, Devič, Vlaška crkva, Banja, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Đurđevi stupovi kod Berana, Žiča i dr. Najveći broj opisanih crkvenih objekata nalazi se na prostoru današnje Crne Gore, a većinu tekstova o njima napisao je Andrija Jovićević. U *Zetskom glasniku* opisan je veliki broj zona, područja, arheoloških lokaliteta i starih gradova: Ulcinj, poluostrvo Pelješac, Medun, Duklja, Herceg-Novi, Kukanj-zamak hercega Stjepana, zamak Jelene Anžuijske, Bjelopavlići, Dubrovnik, Brskovo, manastirske ruševine na Skadarskom jezeru, Stari Ras-Budimlje, Doževa, rodno mjesto sv. Save, Kopaonički kraj-Nemanjićka Raška, Budimlje, Bar, Brodarevo, Pljevlja i dr. Nekoliko tekstova odnosi se na arheološke nalaze: mač Muse kapetana, grob jednog humskog velmože u selu Humskom kod Foče, srednjovjekovni krst iz Visokih Dečana. Dva teksta Ilije Radulovića su iz istorijske demogeografije: “Ranije stanovništvo Skadra i njegove okoline” i “Starija naselja u okolini Podgorice”. Ljubomir Bulatović napisao je istorijski tekst o hiljadugodišnjici Časlavove države, Andrija Luburić pisao je o plemenu Nikšići. Jedan nepotpisani tekst govori o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore. Tomo Oraovac je pisao o imovini Cetinjskog manastira, a Antun Bartulović o tome kako je živjelo i propalo kotorsko plemstvo. Petar Rafajlović napisao je tekst iz istorije crkve o srpsko-pravoslavnoj bokokotorskoj eparhiji od svog postanka. Nikola Dorimedov pisao je o tome kada je sagrađena Vlaška crkva. Nekoliko tekstova odnosilo se na Rastka Nemanjića - Svetog Savu, zetskog kneza sv. Vladimira, Mihaila Vojislavljevića, kralja Bodina.²

² *Zetski glasnik*: informativni i službeni list Kraljevske uprave Zetske banovine, Cetinje, komplet godišta 1931-1941.

Časopis *Zapisi* pokrenut je 1927. godine i do 1933. godine izlazio je kao časopis za nauku i književnost, a glavni urednik bio je Dušan Vuksan. On je, po svom kvalitetu prevazilazilo nivo lokalne publikacije. Posebnu ozbiljnost časopisu davalo je objavljivanje članaka, memoara i drugih tekstova u vezi sa crnogorskom kulturom i političkom istorijom. Redovno je uređivana rubrika *Građa za istoriju*, koja je bila izuzetno značajna, jer je pred čitaoce iznosila mnoga dokumenta iz Cetinjskog arhiva, koja su preko *Zapisa* prvi put javno publikovana, a mnoga i sačuvana do danas. U ovoj rubrici objavljivana je građa iz političke istorije Crne Gore. Od 1935-1941. godine, časopis izlazi kao organ Cetinjskog istorijskog društva., čiji je glavni urednik bio Dušan Vuksan, a odgovorni urednik Risto Dragičević. U periodu 1935-1941. godine, *Zapisi* su na 4864 strane objavili oko 3000 novih arhivskih dokumenata u 76 svezaka. U njima su, osim istorijske građe, našli svoje mjesto i tekstovi o rijetkim i starim knjigama, genealogije, tekstovi iz kulturne istorije, istorijske rasprave, kao i prikazi knjiga koje obrađuju srednjovjekovnu tematiku. Na južnoslovensko srednjovjekovlje se odnosi oko pedesetak tekstova. Objavljena je jedna povelja Balše II (priređivač Andrija Armenko), dokumenti iz epohe Crnojevića, arhivska građa za istoriju Crne Gore sa kr. XV vijeka. Branislav Đurđev je napisao tekst o dva deftera crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića. Opisane su srbulje cetinjskog manastira, a dat je i jedan neobjavljeni cetinjski ljetopis. Veliki broj tekstova odnosi se na kulturnu istoriju. Lazar Tomanović je pisao o Obodskoj štampariji, a Savić Marković Štedimlja o crnogorskim štamparijama u XV vijeku. Vlajko Vlahović pisao je o *Oktoihu* iz štamparije Crnojevića, a Đorđe Sp. Radojičić o tobožnjem novom zborniku Vićenca Vukovića. Pero Šoć je dao priloge za kulturnu istoriju Crne Gore, a Risto Dragičević i J. N. Đonović nekoliko vrijednih podataka iz kulturne prošlosti Crne Gore. Tekstova iz genealogije ima više. Đuro Mrvaljević pisao je o rodoslovu Kotromanića, anonim je pisao o jednom nepoznatom rodoslovu Crnojevića, Dušan D. Vuksan izradio je katalog zetskih i crnogorsko-primorskih episkopa i mitropolita, kao i prikaz knjige Alekse Ivića "Rodoslovne tablice srpskih dinastija i vlastele". Andrija Jovičević pisao je o dukljanskom knezu sv. Vladimiru i Prapatni, prijestonici zetskog kneza Stefana Vojislava. Petar Šobajić pisao je o Vlastelinovićima, a Andrija Luburić o Kričima. Interesantne su rasprave: "Da li je u prošlosti Crna Gora bila politički samostalna zemlja?" i rasprava Nikole Radojičića "Ilarion Ruvarac i Crvena Hrvatska". Henrik Batovski je pisao o teritorijalnom razvoju Crne Gore, a anonim o vezama Zete

i Crne Gore sa jadranskim primorjem. Važni su tekstovi o filurdžiji, kaznama i globama u Crnoj Gori u vremenu Skender-bega Crnojevića.³

Časopis *Zeta* je izlazio od 1930-1941. godine u Podgorici, pod uredništvom Jovana P. Vukčevića. Njegove stranice su bile otvorene za sve pripadnike bivših političkih stranaka koje su ukinute Šestojanuarskom diktaturom od 1929. godine. U *Zeti* je objavljeno više od trideset tekstova sa srednjovjekovnom tematikom južnoslovenskih prostora. Tekstovi sa istorijsko-političkom tematikom su brojni. Fran Milobar je napisao tekst "Značaj kneza Vojislava za dukljansku državu" i "Zašto se prvi crnogorski (dukljanski) kralj Mihajlo dao krunisati od rimskog pape oko 1080. godine"; Milivoje Matović - "Duklja-Zeta-Crna Gora-istorijski razvitak i formiranje"; "Zeta je postala prva srpska kraljevina"; "Dukljansko kraljevstvo i Dušanovo carstvo"; Savić Marković Štedimlija - "Istorija Crne Gore"; Milivoje Matović - "Porijeklo Crnogoraca"; D. Trajković - "O prvoj seljačkoj državi svih balkanskih Slovena"; "Kralj Vukašin, despot Uglješa i vojvoda Gojko Mrnjavčević vode porijeklo iz Bjelopavlića"; Zvonimir Bjelovučić - "Crvena Hrvatska". Iz privredne istorije su tekstovi Savića Markovića Štedimlije o crnogorskom feudalizmu i o privredi i društvenim odnosima u srednjovjekovnoj Srbiji, zatim tekst Mirka Barjaktarovića o položaju seljaka u srednjem vijeku. Iz historiografije je tekst Pera Šoća - "Istoričari i istorija Crne Gore". Iz istorije crkve i crkvene arhitekture su tekstovi Radula Ivanovića o mjestu Zetske mitropolije i manastiru Visoki Dečani; Ilije Brakovića o manastiru Ljubostinji. Tekstovi koji se odnose na proučavanje zona i lokaliteta su: Sava Đ. Bakočevića - "Kotor u prošlosti"; "Prošlost Duklje i Podgorice"; Emilia Čelinija - "Sredozemno more kroz istoriju i danas"; Ilije Brakovića - "Pljevlja u prošlosti i sadašnjosti"; Vasilija P. Lukića - "Skadarska Krajina". Iz kulturne istorije je tekst o crnogorskim štamparijama u XV vijeku. Iz istorijske geografije je tekst L. D. - "Konstantin Jireček o glavnim putevima sa zapada na istok preko Balkanskog poluostrva i o srpskoj zemlji".⁴

Na prostoru Boke Kotorske izlazio je od 1932-1941. godine časopis *Glas Boke*, u vlasništvu Antuna Bartulovića. List je zastupao šestojanuarski program i donosio tekstove u duhu integralnog jugoslovenstva i unitarizma. U njemu je objavljeno oko četrdeset tekstova iz mediavistike na južnoslovenskom području. Najviše je tekstova koji se odnose na proučavanje istorijskih zona i lokaliteta, kao i crkvene arhitekture. Antun Dabinović je pisao o porijeklu Kotora, Ivo Stjepčević

³ Zapisi: časopis za nauku i književnost, Cetinje, komplet godišta od 1927-1933.; Zapisi: Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, Cetinje, komplet godišta od 1935-1941.

⁴ Zeta: nedeljni list, Podgorica, komplet godišta od 1930-1941.

o Lastvi, Petar D. Šerović o dvoru Ivana Crnojevića u Kotoru, Maksim Zloković estetsko-istorijski prikaz o Bijeloj, don Niko Luković je pisao istorijsko-estetski prikaz o Prčnju, Pavao Butorac o brdu i kaštelu sv. Ivana, Sigismund Sbutega pisao je o nazivima starih kotorskih trgova, o Perastu je pisao D. J. Sekulović, a Dionisije Miković o Midžorima. Jovan Lipovac pisao je o manastiru Hilandaru, Grbljanin o obnovi grbaljskog manastira sv. Bogorodice, opisane su stare crkve na Prčanju, P. D. Šerović je pisao o gradačkoj crkvi, a napisan je i tekst o istorijatu manastira Praskvice. Iz pravne istorije su tekstovi: Antuna Miloševića, Antuna S. Dabinovića i Aleksandra Solovjeva o Grbaljskom zakoniku (statutu). Iz crkvene istorije je tekst don Nika Lukovića o Jugoslovenskoj (bokeškoj) bratovštini i crkvi sv. Đorđa i Tripuna u Mlecima. Iz istorije umjetnosti su tekstovi: don Nika Lukovića o jednoj nepoznatoj slici sv. Tripuna, tekst o peraškim zvoncima, tekst o prčanjском храму-riznici dijela naših narodnih umjetnika. Iz kulturne istorije je tekst don Nika Lukovića o Kotoru u doba humanizma i renesanse. Interesantni su tekstovi o arhivima i bibliotekama u Prčanju, kao i tekst Antuna Miloševića o kotorskom pečatu, grbu i zastavi. Jovan Lipovac, B. Zec i Ignjatije Zloković pisali su o sv. Savi i njegovom kultu u Boki Kotorskoj. Risto Kovijanić napisao je tekst o Milošu Belmuževiću, slavnom bokeškom vojvodi.⁵

Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske izlazio je u Kotoru od 1934-1941. godine. U njemu su najčešće objavljivani radovi iz političke, privredne i kulturne istorije Boke Kotorske. Među tridesetak tekstova iz područja mediavistike, najviše je onih koji se odnose na crkvenu arhitekturu, epigrafiku i paleografiku, kao i tekstovi iz kulturne istorije i istorije crkve. Pisano je o crkvi sv. Đorđa u Donjem Orahovcu, nekadašnjim crkvama u Budvi; Đurđe Bošković pisao je o crkvi sv. Antuna u Tivtu i sv. Petra u Bogdašiću, a don Niko Luković pisao je o razvalinama crkve sv. Tome Apostola na Prčanju. O zapisima i natpisima pisao je don Niko Luković - "Dva klasična natpisa u Prčanju", Petar D. Šerović - "Stari zapisi i natpisi", kao i "Natpis sa imenom kralja Tvrtka na starinskoj crkvi sv. Antuna u Tivtu". Iz istorije umjetnosti su tekstovi: o umivaoniku porodice Grubonja iz 1449. iz Prčanja, o starinskom epitrahilju i narukvici iz manastira Banja pisao je P. D. Šerović, a Đorđe Orlov je pisao o krstu istočnog obreda u crkvi sv. Eustahije u Dobroti. O crkvenim relikvijama, poštovanju svetaca i crkvenim ličnostima su tekstovi: "Sveti Sava-život i rad", "O spaljenju mošti sv. Save"; Ivo Sljepčević je napisao tekst - "Glava sv. Tripuna", Dionisije Miković - "Čestice mošti sv. Đorđa u manastiru Banji u Risnu". Petar D. Šerović napisao je

⁵ Glas Boke: list za privredna i društvena pitanja, Kotor, komplet godišta od 1932-1941.

istorijsko-politički tekst - "Nemanjići i Boka"; Antun Milošević i Pavao Butorac pisali su o brdu sv. Ivana - simbolu grada Kotora i istoimenom kaštelu. Antun Milošević pisao je o starom kotorskom arhivu u Zadru i katastiku Grblja iz 1430. godine.⁶

Slobodna misao (1922-1941) je bio nezavisni nedjeljni list, mada je urednik Stojan Cerović, pripadao zemljoradničkoj stranci. Izlazio je u Nikšiću na tradicijama Crnogorskog omladinskog pokreta. Cijelo vrijeme svog izlaženja list je ostao na pozicijama jugoslovenske unitarne zajednice, zbog čega je na njegovim stranicama vođena bespoštedna polemika sa onim snagama koje su bile za drugačije političke opcije, a čije stavove je uglavnom prenosio podgorički list *Zeta*. Bivši predsjednik vlade Kraljevine Crne Gore i ministar spoljnih poslova dokazivao je istorijsku opravdanost rasprostiranja jugoslovenske ideje. *Slobodna misao* sadrži oko tridesetak tekstova koji se odnose na južnoslovenski srednji vijek. Od istorijsko-političkih tekstova ističu se oni o Nikšiću u prošlosti, tekst Lazara Tomanovića o Srbima i Hrvatima u prošlosti, Borivoja N. Nikolića o Kosovskim bitkama, Mirka M. Dragovića o Zetskom primorju u prošlosti. Iz kulturne istorije su tekstovi: Borivoja N. Nikolića o dvorcu kralja Dragutina u Nikšiću, Rajka Radovića o gradu vojvode Momčila, tekst o postanku Pirlitora, tekst Mil. Đ. Malikovića o pronalasku nadgrobne ploče cara Dušana, Jova Radovića o istorijskim spomenicima u zemlji hercega Stjepana, Čedomira Mitrinovića o Zeti u srednjovjekovnoj kulturi srpskoj, tekstovi A. P. o ruševinama manastira Kosijerevo i o ulozi naših zadužbina u prošlosti, tekst anonima o našim spomenicima u okolini Skadra, tekst Mila P. Ivaniševića o tome kada je sagrađena Vlaška crkva, tekst Anta Tomovića o starinama u Budvi, tekst Jovana Erdeljanovića o imenu Crne Gore. Andrija Luburić je pisao tekstove iz istorijske demogeografije o porijeklu i prošlosti stanovništva u Drobnojaku. Nikica Jovović je pisao o sv. Savi i sv. Arseniju, a M. o tome da sv. Sava nije spaljen već se nalazi u manastiru Ždrebaonik.⁷

U ostalim časopisima objavljivano je po nekoliko tekstova koja se odnose na južnoslovensko srednjovjekovlje. U *Crnoj Gori* Marko Bošković je pisao o Cetinjskom manastiru, Lazar Tomanović o primasu Srbije. U *Narodnoj riječi* su tekstovi o Svetom Savi i primasu Srbije, kao i tekstovi A. K. Matanovića i P. Novakovića o Vidov-danu. U *Lovčenskom odjeku* je tekst Ljubomira Bulatovića

⁶ Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, Kotor, komplet godišta od 1934-1940.

⁷ *Slobodna misao*: nezavisni nedjeljni list za Crnu Goru, Nikšić, komplet godišta od 1922-1941.

o Ulcinju i prikaz Milana Vukićevića o knjizi Vladimira Ćorovića “Bosna i Hercegovina”. U *Mladog Zeti* je tekst Nikole Škerovića o starim srpskim središtima, kao i tekst Antuna Majera o istorijskom tlu Duklje. U *Godišnjaku nastavnika Podgoričke gimnazije* su tekstovi Ilije Radulovića o trgovima starijih naselja u zetskoj kotlini i Podgorici - položaj i postanak. U *Novom dobu* je tekst don Nika Lukovića – “Vid Kotoranin”. U *Pastiru* tekst Mihaila Vijusića – “Sveti Sava kao simbol srpskog naroda”. U *Južnjaku* je tekst o postanku crnogorskih plemena. U *Epozi* Lazar Tomanović piše o Lastovu. U *Crnogorskom radikal* A. G. O. piše o majci cara Dušana. U *Crnogorcu, kalendaru za 1929. godinu*, Ljubomir Bulatović Ibrijski piše o Barskoj arhibiskupiji. U *Cetinjskom odjeku* N. S. M. piše o otkopavanju Ivan-begovog manastira.

U periodici koja je izlazila u periodu od 1918-1941. godine, objavljavani su tekstovi čiji sadržaj proučavaju pomoćne istorijske nauke: arhivska građa, stare povelje i pisma, opisi starih i rijetkih knjiga, monogobrojni zapisi i natpisi, rodoslovi, stari grbovi i pečati, stari novac, istorija štampe i dr. Objavljena je povelja kojom kraljica Jelena, žena srpskog kralja Uroša I, utvrđuje međe i povlastice sela Zatora (između 1278-1308).⁸ Povelja Balše II iz 1389. godine, u kojoj se Balša naziva gospodarem “*ot trećega dijela*” od Valone do Kotora, i od sve Crne Gore do Despotovine i Hercegovine i primorja, kojom daruje selo Građane mužu njegove sestrične Dabajku Tomiću.⁹ Povelja kojom Đurađ Crnojević ograničava zemlje Šišovića od 26. novembra 1494. godine.¹⁰ Dokumenti iz epohe Crnojevića: Međe Grudske i Podgoričke (1456-1471); Manastirske zemlje na Dobrom (1471-1490); Granice države Ivana Crnojevića (1482); Međe Crnojevića i Kotorana (1490-1499); Međe Mataguške, Orahovačke, Cucke i Riđanske (1490-1499); Dioba Stojka Holadinovića i Branisava Dančulovića (1490-1499); Bajičke, Bjeličke i Poborske Granice (1490-1499); Međe između Očinića i Bjeloša (1490-1499); podjela planine Bostur (1490-1499); Spisak nekih dugovanja; Crkvene baštine u Zagori; Međa crkve Komske; Sinačke granice; Parnica vladike Romila oko neke zemlje (1530-1551); Ograničavanje manastirskog imanja Gropeze.¹¹ Radič i Stefan Crnojević Dubrovčanima, prije 1396.; Alojzije Bafo,

⁸ Povelja kraljice Jelene, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br.1-3, Kotor 1935, 17; Hristovulj kraljice Jelene (1245-1276), Zapisi, god. XI, knj. XIX, Cetinje 1938, 111.

⁹ Andrija Armenko, Jedna povelja Balše II, Zapisi, VIII-2, Cetinje 1931, 106-108.

¹⁰ Đurađ Crnojević ograničava zemlje Crnojevića 26 novembra 1494., Zapisi, god. XI, knj. XIX, Cetinje 1938, 179-180.

¹¹ Nekoliko dokumenata mahom iz epohe Crnojevića, Zapisi, god. XI, knj. XIX, Cetinje 1938, 176-183.

provider kotorski, dosuđuje mlin u Orahovu Vranjinskom manastiru 4. aprila 1454.; Nikola ćefalija i dr. prilažu zemlju Manastiru vranjinskom 23. novembra 1468.; Prilog Ivana Crnojevića Manastiru vranjinskom 1469.; Ivan Crnojević osniva Manastir cetinjski 4. januara 1485.¹² Staroslovenski rukopisi nađeni u biblioteci Mitropolije Crnogorske u Cetonjskom manastiru: Tipik, rukopis na pergamentu, stariji od 1378. godine; Zakonik, rukopis na papiru, stariji od 1478. godine; Diploma Ivana Crnojevića, kojom dariva Cetinjski manastir, od godine 1485. godine; Prvi list Osmoglasnika iz 1493/4. godine; Službenik izdan od Božidara Vukovića koga je sastavio jeromonah Pahomije od Crne Gore od Rijeke, u Veneciji 1519. godine; Izborno jevanđelje pisano u doba kralja Stefana Uroša i Sintagma Matije Vlastara, pisana 1387. godine.¹³ Pismo iz 1493. godine, koje se odnosi na prćiju Anđuše, žene nekog kneza Stevana iz Paštrovića, za koga se tvrdi da je to ustvari paštrovski knez Stevan Štiljanović.¹⁴ Pećarski psaltir iz XIII ili XIV vijeka iz manastira Pećarske kod Bijelog Polja, djelo Polimske škole, rukopis nije potpun, nema ni početka ni svršetka, danas ima 87 listova, pisan je na pergamentu, poluustavom.¹⁵ Među starim dokumentima koji se nalaze u starom kotorskom arhivu u Zadru, koji je bio prenesen iz Kotora u Zadar 1883. godine, je i vrlo važan rukopis na latinskom jeziku *Catasticum Coppe Superioris et Inferioris Anno 1430* - Katastik Župe Gornje i Donje godine 1430, koji se odnosi na Grbaljsku župu,¹⁶ u 86 listova velikog formata. Natpis sa imenom kralja Tvrtka na crkvi sv. Antuna Padovanskog u Tivtu iz 1373. godine, koji se prema autorovom mišljenju odnosi na Tvrtkovo krunisanje u manastiru Mileševi.¹⁷ Natpis iz crkve sv. Luke u Kotoru, koji govori da je sagrađene 1195. godine za vrijeme srpskog velikog župana Stefana Nemanje, to je najstariji natpis na crnogorskom Primorju u kojem se spominje Nemanja.¹⁸ Defteri crnogorskog sandžaka iz vremena

¹² Arhivska građa za istoriju Crne Gore (s kraja XIV do kraja XVII vijeka), Zapisi, god. XIV, knj. XXV, Cetinje 1941, 239-245.

¹³ Dušan D. Vuksan, *Istorija srbulja manastira cetinjskog*, Zapisi, god. XI, knj. XIX, Cetinje 1938, 93-100.

¹⁴ Dionisije Miković, *Jedan stari dokumenat iz Paštrovića*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 2-3, Kotor 1937, 8-9.

¹⁵ Dim. Đurović, *Pećarski psaltir i Polimska škola*, Zapisi, XIII-5, Cetinje 1935, 317-318.

¹⁶ Antun Milošević, *Katastik Grblja od godine 1430*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 1-4, Kotor 1939, 20-23.

¹⁷ Petar D. Šerović, *Natpis sa imenom kralja Tvrtka na starinskoj crkvi sv. Antuna u Tivtu*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 1-4, Kotor 1939, 31-34.

¹⁸ Petar D. Šerović, *Stari zapisi i natpisi iz crkve sv. Luke i kapele sv. Spiridona u Kotoru*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 1-4, Kotor 1940, 47-49.

Skender bega Crnojevića koji se nalaze u Arhivi Predsjedništva turske vlade u Istanbulu, jedan je iz 1521, a drugi iz 1523. godine.¹⁹ Rodoslov bosanskih vladara Kotromanića, koga je sastavio ruski diplomata N. A. Ilarionov 1889. godine.²⁰ Rodoslov Crnojevića koji se čuva u Cetinjskom manastiru, nalazi se u Hrisovulji Ivan-bega Crnojevića, rukopis je pisao ili prepisao Sava Petrović u pr. pol. XVIII vijeka.²¹ Katalog zetskih i crnogorsko-primorskih episkopa i mitropolita.²² Pregled arhivske građe bokokotorskih arhiva: Kotorski arhiv u Zadru, Arhiv okružnog suda u Kotoru, Arhiv katoličke Kotorske episkopije.²³ Dat je istorijat starog kotorskog arhiva u Zadru,²⁴ a opisani su i arhivi i biblioteke u Prčanju.²⁵ Interesantan je tekst koji donosi istorijat i opise starih kotorskih pečata, grbova i zastava.²⁶

Pisci srednjovjekovnih istorijskih tema, koji su objavljivali u navedenoj periodici, u najvećem broju nijesu bili školovani istoričari, a oni koji su imali istorijsko obrazovanje bili su sa strane, iz drugih sredina. Među njima je najviše bilo učitelja i sveštenika. Autori koji su objavljivali u navedenim publikacijama u periodu od 1918-1941. godine

u *Zetskom glasniku* su: Andrija Jovićević, Gligorije Samardžić, Dušan D. Vuksan, Ilija Radulović, Dušan Sekulović, Voj. Vuković, Ljubomir Bulatović, Jovan Vulević, Vojin Vuković, Miladin Mijović, Dušan Živković, Andrija Luburić, Radomir Radović, Dušan Mustur, Vas. Đelević, Sav. Delević, Tomo Oraovac, Antun Bartulović, Petar Rafajlović, Nikola Dorimedov, Milorad Milošević, Pero Šoć, Petar D. Šerović, Savić Marković Štedimlija, Maksim. M. Zloković, kao i autori sa inicijalima: X, N. R. L, Š., I. R., P. U., ANONIM, M. M., R;

u *Zapisima*: Dušan D. Vuksan, J. Vešović, Andrija Jovićević, R. Vešović, Đuro Mrvaljević, Petar Šobajić, Andrija Luburić, Andrija Armenko, Lazar

¹⁹ Branislav Đurđev, Dva deftera crnogorskog sandžaka iz vremena Skender bega Crnojevića, Zapisi, god. XIII, knj. XXIII, Cetinje 1940, 26-29.

²⁰ Đuro Mrvaljević, Jedan nepoznati rodoslov, Zapisi, god. II, knj. II, sv. 1-6, Cetinje 1928, 107-112.

²¹ Dušan D. Vuksan, Jedan nepoznati rodoslov Crnojevića, Zapisi, knj. VIII, sv. 2, Cetinje 1931, 108-111.

²² Dušan D. Vuksan, Katalog zetskih i crnogorsko-primorskih episkopa i mitropolita, Zapisi, knj. XIV, sv. 2, Cetinje 1935, 71-73.

²³ Dušan D. Vuksan, Boko-kotorski arhivi, Zapisi, knj. VI, sv. 6, Cetinje 1930, 321-324.

²⁴ Antun Milošević, Stari kotorski Arhiv u Zadru, Glasnik Narodnog univerziteta Boke kotorske, god. III, br. 1, Kotor 1936, 1-3.

²⁵ Arhivi i biblioteke u Prčanju, Glas Boke, 6/1937, 1, 1-3.

²⁶ Antun Milošević, Pečat, grb i barjak (zastava) Kotorski, Glas Boke, 3/1934, 73, 2; 74, 2.

Tomanović, Nikola Radojčić, Henrik Batovski, Risto Dragičević, Pero Šoć, Vlako Vlahović, Đorđe Sp. Radojčić, Risto Dragičević, Branislav Đurđev, kao i autori sa inicijalima: D. V., ANONIM;

u *Zeti*: Jovan Bošković, Antun Majer, Savo Đ. Bakočević, Radule Ivanović, D. Trajković, Ilija Braković, Savić Marković Štedimlija, Zvonimir Bjelovučić, Emilio Čelini, Fran Molnar, Pero Šoć, Milivoje Matović, Fran Milobar, Vasilije S. Lukić, Mirko Barjaktarović, kao i autori sa inicijalima: L. D., ANONIM;

u *Glasi Boke*: Niko Luković, D. J. Sekulović, Antun Dabinović, Antun Milošević, Ivo Stjepčević, Aleksandar Solovjev, Jovan Lipovac, Maksim Zloković, Pavao Butorac, Sigismund Sbutega, B. Zec, Risto Kovijanić, Dionisije Miković, Petar D. Šerović, Ignjatije Zloković, kao i autori sa inicijalima i pseudonimom: Š., P. D. Š., GRBLJANIN;

u *Glasniku Narodnog univerziteta Boke Kotorske*: Antun Milošević, Pavao Butorac, Niko Luković, Petar D. Šerović, Ivo Stjepčević, Dionisije Miković, Đorđe Orlov, Đurđe Bošković, kao i autori sa inicijalima: P. D. Š.;

u *Slobodnoj misli*: Borivoje N. Nikolić, Lazar Tomanović, Rajko Radović, Nikica Jovović, Mil. Đ. Maliković, Mirko M. Dragović, Jovo Radović, Čedomir Mitrinović, Milo P. Ivanišević, Anto Tomović, kao i autori sa inicijalima i pseudonimom: M., S. S., A. P., ANONIM;

u *Narodnoj riječi*: A. K. Matanović, P. Novaković, A., J. I. B.;

u *Crnoj Gori*: Marko Bošković, Lazar Tomanović, L. T. P.;

u ostalim časopisima objavljivali su: Antun Majer i Nikola Škerović (*Mlada Zeta*), Ljubomir Bulatović i Milan Vukićević (*Lovčenski odjek*), Ljubomir Bulatović Ibrijski (*Crnogorac*), Lazar Tomanović (*Epoha*), Mihailo Vujisić (*Pastir*), Niko Luković (*Novo doba*), Radulović Ilija (*Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*), Prof. A. G. O. (*Crnogorski radikal*).

UDK 94(497.16)“1689”

Jovan ĐURANOVIĆ

NIJESU KNEZ VUK BANDIĆ I DRUGI CRNOGORSKI GLAVARI 1689. GODINE BILI TAOCI KOD SKADARSKOG PAŠE BUŠATLIJE

Sažetak: Crna Gora je u XVII vijeku bila samostalna država, što potvrđuju stalne borbe sa Osmanskom imperijom za odbranu slobode, kao i ugovori i sporazumi između crnogorske i mletačke vlasti. Knez Vuk Bandić, kao crnogorski glavar u XVII vijeku, koji se pominje sa i bez titule kneza, imao je značajnu ulogu u borbi za crnogorsku slobodu i samostalnost, kako na diplomatskom tako i na bojnopolju, o čemu govore brojna arhivska dokumenta. U istorografiji ima pokušaja da se ospori samostalnost Crne Gore u XVI i XVII vijeku, pa se u tom cilju falsifikuju činjenice, što je slučaj i sa ulogom kneza Vuka Bandića i drugih crnogorskih glavara, „dokazujući“ da su 1689. godine bili taoci kod skadarskog paše Bušatlije. Cilj ovog rada je da objektivno prikaže ulogu i značaj kneza Vuka Bandića u okviru istorijskih događaja u Crnoj Gori u XVII vijeku.

Ključne riječi: Crna Gora u XVI i XVII vijeku, knez Vuk Bandić, falsifikovanje, arhivska dokumenta, Osmansko carstvo, Mletačka Republika.

VUK BANDIĆ AND OTHER TRIBE LEADERS WERE NOT HELD HOSTAGES BY MAHMUT PASHA BUSHATLIA IN SCUTARI

Abstract: In the seventeenth century Montenegro was an independent country, as evidenced by the constant struggle with the Ottoman Empire to defend freedom, as well as contracts and agreements stipulated between Montenegrin and the Venetian authorities. Prince Vuk Bandić as Montenegrin ruler in the XVIIth century, referred to with or without the title of prince, played an important role in the struggle for freedom and Montenegrin independence, both on the diplomatic and on the battlefield, that a number of archival documents talk about.

The historiography has attempted to question or even deny the independence of Montenegro in the XVI and XVII century, and to reach that aim false documents were produced,

as is the case with the role of Prince Vuk Bandić and other Montenegrin leaders, "proving" that in 1689 they were held hostage at Scutari by Pasha Bushatlija.

The aim of this study was to describe objectively the role and importance of Prince Vuk Bandić within the historical events in Montenegro in the XVIIth century.

Keywords: Montenegro in the XVIth and XVIIth century, prince Vuk Bandić, forgery, deffers, archival documents, the Ottoman Empire, the Venetian Republic, Morea war.

Knez Vuk Bandić je poznata istorijska ličnost XVII vijeka. Prvi put se njegovo ime spominje 1661. godine na jednom ugovoru između crnogorskih glavara i mletačke vlasti. Naime, crnogorski glavari su se na Opštem zboru od 4.XII.1660. godine, svečano obavezali pisanom zakletvom koju su uputili vanrednom providuru Kotora i Albanije, da neće dozvoliti da bilo kakva četa Turaka iz Podgorice ili iz okoline prodre na područje Kotora, Budve i Paštrovića. Na osnovu postignutog dogovora na opštem zboru, sklopljen je ugovor 30. maja 1661. godine između crnogorskih glavara i predstavnika mletačke vlasti u Kotoru.¹ Sa crnogorske strane ugovor je potpisalo 29 glavara, deset crnogorskih knezova koji se nijesu imenovali i iguman iz Vranjine koji je, kako smatraju istoričari, vršio dužnost vladike, poslije smrti vladike Mardarija 1659. do dolaska vladike Ruvina Boljevića 1662. godine.² Među 29 glavara, potpisnicima ugovora sa crnogorske strane, nalazi se i **knez Vuk Bandić**. Na osnovu navedenog ugovora crnogorski glavari su se obavezali da će sprovesti odluku Opšteg zbora od 4. XII. 1660. godine. Granica Crne Gore, kako stoji u Ugovoru „određuje se rijekom Moračom tako da cijelo područje koje se nalazi sa ove strane rijeke Morače prema Crnoj Gori, treba da bude nadzirano od spomenutih Crnogoraca”. Ovaj Ugovor govori o samostalnosti Crne Gore u drugoj polovini XVII vijeka, jer su ga potpisali predstavnici dvije države. Treba napomenuti da se u ovom periodu cio Balkan nalazio pod osmanskom vlašću, osim Crne Gore koja je održavala svoju samostalnost stalnom borbom za svoju slobodu.

Među potpisnicima ovog Ugovora sa crnogorske strane, u kojem su hrišćani predstavljali većinu (25), bili su i četiri crnogorska plemenska glavara muslimanske vjeroispovijesti.

U drugoj polovini XVI vijeka i prvoj polovini XVII vijeka došlo je do pojedinačnog naseljavanja muslimanskog živilja iz Podgorice i Žabljaka na

¹ Istorijski arhiv Kotor, SN CII, 499/t, 500, 500/t, 501.

² Ivo Stjepčević, Risto Kovijanić, *Dokaz o autonomiji Crne Gore u XVII vijeku*, u: Istorijski zapisi, Titograd, 1953.

prostoru Crne Gore, a i neke su porodice primile islam. Broj porodica islamske vjeroispovijesti u XVI vijeku u Crnoj Gori bio je u apsolutnoj manjini. U defteru iz 1570. godine, popisane su muslimanske porodice koje su imale kuću ili baštinu u Crnoj Gori. Najviše ih je bilo u jugoistočnom dijelu Crne Gore koji gravitira Podgorici i Žabljaku. Primjera radi, u mahali Ponare upisane su tri muslimanske kuće (svega ima 10 kuća), u selu Lješnjani Stanjevići dvije baštine nalaze se u posjedu muslimana (prema popisu 1523. godine, Stanjevići su imali 40 kuća), a u selu Lješnjani Stanisaljići jedna baština nalazi se u muslimanskom pošedu (prema popisu 1523. godine, Stanisaljići su imali 43 kuća). U selu Komani Donji upisana je jedna baština na Aliju sina Ahmedova iz Žabljaka, a jedna kuća na Aliju sina Abdulahovog (prema istom popisu, Komani Donji imali su 81 kuću i predstavljali su najveće selo u Nahiji Lješkopolje). U selo Komani Gornji dvije baštine su se nalazile u posjedu dvojice muslimana iz Žabljaka (prema popisu 1523. godine, Komani Gornji su imali 66 kuća). Interesantno je napomenuti da su, po popisu iz 1570. godine, Gorni Komani imali 17 baština koje su upisane: tri na hrišćane iz Žabljaka, dvije na hrišćane iz Podgorice, tri na hrišćane iz ostalih mjesta i dvije kao što je rečeno na muslimanske porodice, dok su ostalih 7 baština³ držali stanovnici sela. U Nahiji Malonšića po popisu iz iste godine. upisan je na hodžu Aliju iz Podgorice čifluk i drži jednu baštinu. Jednu šumu u Malonšićima drži dizdar Nurlah, a još tri baštine su upisane na muslimanske porodice. Treba napomenuti da je u to vrijeme nahija Malonšića imala 175 kuća i 12 baština. Od sjevernozapadnih krajeva Crne Gore, upisana je jedna kuća u Humcima kod Cetinja (po popisu iz 1570. Humci su imali 23 kuća) i u selu Bokovo upisana je jedna kuća na muslimansku porodicu (po popisu iz 1523. Bokovo je imalo 8 kuća)⁴.

Na osnovu dostupnih dokumenata može se zaključiti da je muslimanski živalj u Crnoj Gori imao isti društveni status kao i ostali Crnogorci. Na primjer, kao poreski obveznici imali su isti status sa ostalim hrišćanima, a iz njihovih redova birani su glavari. Najvjerovatnije je da je smanjene islamskog življa u Crnoj Gori već u XVIII vijeku, koji je kao što je rečeno bio u apsolutnoj manjini, predstavljao višegodišnji i višedecenijski proces. On se uglavnom sprovodio iseljavanjem u obližnje gradove Podgoricu, Žabljak, Skadar i Bar koji su bili pod Osmanskom

³ Pod baštinama u to doba smatralo se imanje za koje ne postoji vlasnik, jer je umro, poginuo ili se iselio, a imanje koristi drugi vlasnik.

⁴ Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, str. 67 i 86 i Defter iz 1523.

vlašću⁵. No, ima osnova za pretpostavku da se neki manji broj ponovno vratio u hrišćanstvo.

Od 1500. do 1649. godine Crna Gora je vodila odbrambeni rat protiv Osmanskog carstva, braneći svoja prava koja su imali u doba Crnojevića. Za vrijeme Kandijskog rata⁶, crnogorska plemena su 1649. godine sklopila savez sa Mletačkom Republikom o zajedničkoj borbi protiv Osmanskog carstva.

Kontinuitet spoljne politike koju je sprovodila Crna Gora prema Mletačkoj Republici, nastavio se i za vrijeme Morejskog rata između Osmanske imperije i Mletačke Republike, koji je trajao 14 godina od 1684- 1699. godine. Nesporno je da se Crna Gora našla u vrlo teškoj situaciji, jer je u tim ratnim uslovima trebalo sačuvati nezavisnost u odnosu na veliko Osmansko carstvo. Iz tog razloga se stavila na stranu Mlečana, o čemu govore brojna dokumenta iz ovog perioda. Međutim, Jovan N. Tomić⁷ „dokazuje” da je Crna Gora bila potčinjena osmanskoj vlasti, pa u tom svom dokazivanju manipuliše, bolje reći falsifikuje dokumenta iz 1689. godine o prihvatanju crnogorskih plemena i Kuča⁸ da pošalju svoje glavare u Kotor kao garanciju da će se boriti na stranu Mletačke Republike. Umjesto da pravilno prevede naziv navedenog dokumenta čiju suštinu, uzgred rečeno, nije bilo teško protumačiti, J. Tomić mu daje sasvim drugi značaj. Tako na dokumentu o spisku crnogorskih glavara koji su prihvatili da budu garancija mletačkoj vlasti da će se Crna Gora boriti zajedno sa njima protiv osmanskog carstva, J. Tomić piše: „Spisak talaca datih Sulejmanu Bušatliji od strane Crnogoraca i Kuča“, prilažući originalni dokument od 7. septembra 1689. godine. Na ovaj način J. Tomić htio je da „dokaže“ zavisnost Crne Gore od osmanskog carstva, ne osvrćući se na istorijske činjenice. Na ovom spisku nalazi se Vuk Bandić sa još 11 glavara iz raznih plemena Crne Gore i četiri iz Kuča.

Pored J. Tomića, tezu o potčinjenosti Crne Gore Osmanskoj imperiji u XVI i XVII vijeku od srpskih istoričara dokazivao je i Branislav Đurđev⁹, prenebregavajući istorijske činjenice koje se ogledaju u uspostavljenoj granici Crne Gore prema Otomanskoj imperiji, stalne borbe sa njom u XVI i XVII vijeku radi odbrane nezavisnosti i slobode, izgradnjom Cetinja kao duhovnog i administrativnog centra Crne Gore. Crnogorske vladike i glavare u tom periodu

⁵ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, str. 91.

⁶ Kandijski rat (1645. do 1669.)

⁷ Jovan N. Tomić, *Crna Gora za Morejskog rata 1684-1699*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1907. str 144

⁸ U to doba Kuči nijesu bili u sastavu Crne Gore.

⁹ Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, str. 56 i 57.

postavljao je Opšti crnogorski zbor, a ne osmanski car kao kod drugih naroda na Balkanu. Nesporno je da je Osmansko carstvo imalo vjekovne aspiracije da pokori Crnu Goru i da je dovede u ravan sa ostalim zemljama na Balkanu koje su bile pod njihovom vlašću. To im, nažalost, nije polazilo za rukom zbog žestokog otpora i neprestanih borbi za odbranu slobode.

Crna Gora se u XVI i XVII vijeku nalazila u sljedećim granicama: na istoku desna obala od ušća rijeke Morače do ušća Zete i granica na Zeti kod Pješivaca, na sjeveru plemenska granica Pješivaca, Čeva i Cuca, na zapadu granice Katunske nahije sa Poborima, Brajčićima i Mainama, jugozapadno i jugoistočno granice sadašnje Crmničke i Riječke nahije. Grbalj je administrativno bio u sastavu Crne Gore ali sa posebnim statusom. O napadima, bojevima i borbama između Crnogoraca i osmanskog carstva u XVI i XVII vijeku napisane su brojne studije i istorijski radovi. Ipak, moramo istaći da je osnovni cilj nekih srpskih istoričara bio da Crnu Goru u XVI i XVII vijeku poistovjete sa ostalim porobljenim narodima Balkana, negirajući vjerodostojnost napisanih istorija o Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku, od strane Vladike Vasilije Petrovića (1754), Vladike Petra I Njegoša, Milorada Medakovića, Dimitrije Milakovića, Đorđa Popovića, Pavla Rovinskog¹⁰ i drugih.

No, treba istaći da crnogorska historiografija druge polovine XX i početkom XXI vijeka, po našem skromnom sudu, nije posvetila dužnu pažnju proučavanju istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku, pa je ostavila mogućnost nekim istoričarima koji negiraju crnogorsku naciju i državu, da mogu slobodno djelovati, negirajući očite činjenice u cilju ostvarivanja političkih ciljeva.

* *
*

Dakle, na osnovu uvida u original dokumenta od 7. septembra 1689. godine, može se steći prava slika o netačnom i tendencioznom tumačenju istorijskih činjenica. Stoga smo odlučili da u ovom radu objavimo pomenuti dokument, kako bi najšira javnost mogla da se uvjeri u opravdanost naših navoda.

¹⁰ Pavle Rovinski, poznati ruski naučnik proveo oko 27 godina u Crnoj Gori (od 1879. do 1906.) proučavajući istoriju Crne Gore i napisao kapitalno djelo „Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti“ (2480 strane).

Nota degl'ostaggi degl'abitanti de Monti per occasione della
mossa di Soliman Bassa dell' Albania.

Vuco Bandich	}	da Comani
Vuco Jankovich		
Milos Filippov	}	da Cechline
Vuchmir Vouiev		
Voia Martinov		
Todor Vuchcev		
Secula Stieпов	}	da Zaogir
Nicoz Calugerov		
Vucota Filippov	}	da Dobro
Stanissa Peiov		
Milos Cernoevich	}	da Glubotin
Martin Voiuov		

Ostaggi Cuzzi:

Prete Rade, nipote di voivoda Ivan Illicovich.

Nica Martinov, di detta famiglia.

Marco Millin, Ivan Noco (!) et il fratello del sudetto Ivan
Illicovich che fù già nella Dominante.

Белешка приложена дечени которског изванреднога прови-
дура Петра Дуода од 7 септембра 1689.

Sen. secr., Disp. dei proved. estraord. à Cattaro,
filza an. 1689.

Kao što se vidi, naslov ovog dokumenta u prevodu J. Tomića glasi: „Spisak talaca datih Sulejmanu Bušatliji od strane Crnogoraca i Kuča“ što je sasvim pogrešno. Tačan naziv glasi: „Bilješka o taocima iz Crne Gore prilikom pokreta Sulejman paše Bušatlije iz Albanije“. Prevod naslova ovog dokumenta J. Tomića trebalo je da proizvede negativan efekat s ciljem da se dokaže potčinjenost Crne

Gore od strane Osmanskog carstva, i pored toga što je u donjem dijelu dokumenta korektno prevedeno: "Beleška priložena depeši kotorskog izvanrednog providura Petra Duoda od 7. septembra 1689."

Pored ovog dokumenta-bilješke, pod istim datumom 7. septembar 1689. godine, poslato je pismo od strane Vanrednog providura Pietra Duoda Senatu, u kojem opisuje napad Sulejman paše na Crnu Gotu i organizovanje zajednički odbrane Crne Gore od strane crnogorskih plemena i mletačke vlasti¹¹. U ovom pismu, između ostalog, stoji: „Pregovarajući sa stanovnicima Brda, uspio sam da ih odvratim od stupanja u neprijateljsku vojsku. One iz Crne Gore nagovorio sam da ostanu sa nama. Osigurao sam se taocima, koje su mi jedva dali iz sela nabrojanih u priloženoj bilješci ... A Kući su odmah jasno pokazali da pamte dobročinstva koja im je učinila naša država, i poslali su u znak njihove odanosti Vašim Ekselencijama, svoje glavare, popisane u pomenutoj bilješci“. Prema tome potpuno je jasno da su crnogorski glavari bili poslani kao taoci u **Kotor, a ne u Skadar**, kako je to prikazao J. Tomić.

Nakon samo dvije godine od prvog pokušaja, Sulejman paša je odlučio da maja 1691. godine proдре u Crnu Goru sa namjerom da pokori njene istočne oblasti. Osmanska vojska jačine od 1.500 vojnika je u zoru 23. maja 1691. godine napala Komane i Bandiće, najizloženije knežine Crne Gore. U prvom naletu je osmanska vojska uspjela da zaplijeni nešto stoke i zarobi nekoliko ljudi. Zapaljene su tri napuštene kuće, kao i četvrta u čijem plamenu je stradao, hrabro se boreći Vukosav Sjeverušić sa još 8 članova svoje porodice. Stanovnici Bandića i Komana, pod vođstvom kneza Vuka Bandića, nijesu se uplašili jer su bili spremni za borbu. Razvila se žestoka bitka, u kojoj su im pritekli u pomoć tri mletačke stražare i ratnici plemena Ozrinića i Zagarača. Crnogorci su u ovoj bici izvojevali veliku pobjedu¹², a Osmanlije su se povukli u Podgoricu. Imali su više od 60 mrtvih, trojicu zarobljenih i oko 40 ranjenih. O ovom značajnom istorijskom događaju postoji nekoliko dokumenata, od kojih se dva čuvaju u Kotorskom arhivu¹³, a u arhivu u Veneciji se čuvaju tri dokumenta¹⁴.

Knez Vuk Bandić poginuo je 1712. godine u borbi protiv bosanskog vezira Ahmet- paše Šapčalije. Naime, 1712. godine, Sultan je izdao ferman da se

¹¹ Izvještaji Mletačkih providura, str. 50.

¹² Pismo vladike Visariona i guvernera Zana Bolice Grbičića o pobjedi Komana nad Turcima 1691. godine, Istorijski zapisi, 1953.

¹³ Državni arhivu Kotor DAK-PU 42/VIII.

¹⁴ Izvještaji Mletačkih providura, str. 74 i 75.

Crnogorci i Brđani strogo kazne zbog neprihvatanja osmanske vlasti. Nemilosrdna kazna predviđala je da se sruši Manastir na Cetinju, da se uhvate kolovođe pokreta, vladika Danilo i ruski izaslanik Miloradovič. Osmanska vojska pod komandom Ahmet-paše Šapčalije, koja je brojala 20.000 ljudi, 1712. godine napala je Crnu Goru. Katunjani su, potpomognuti borcima iz ostalih oblasti crnogorskih nahija i Grblja, pružili snažan otpor osmanskoj vojsci na Carevom Lazu i nanijeli joj velike gubitke. U izvještaju dubrovačkog zapovjednika u Konavlima Mihajila Bunića, koji je pratio turski napad na Crnu Goru, kaže se da je dobio glas od samog Miloradoviča (ruskog izaslanika koji se nalazo u Crnoj Gori) da je u ovoj bici poginulo i ranjeno oko 2.000 turskih boraca, kao i dobar broj Crnogoraca, a među njima 12 glavara i Vuk Bandić, jedan od glavnih ljudi Crne Gore.¹⁵

Ime kneza Vuka Bandića koje se nalazi u istorijskim dokumentima, duboko je urezano u pamćenje svoga kraja, a pominje se i u narodnoj pjesmi „Grinčević Osman i braća Vukčevići“ koju je zapisao Vuk Karadžić.¹⁶

¹⁵ Vladimir Ćorović, *Oдношaji Crne Gore sa Dubrovnikom od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, Glas Srpske kraljevske akademije, 1941, str. 53-69; Petar Pejović, *Ozrinići pleme Stare Crne Gore*, str. 43-i 143.

¹⁶ *Srpske narodne pjesme*, skupio ih Vuk Stef. Karadžić, knj. VIII, Biograd, Štamparija Kraljevine Srbije, 1900.

UDK 930.25(4)

Из архивске теорије и праксе

Dr Miroslav NOVAK, arhivski savjetnik
Pokrajinski arhiv Maribor

ARHIVSKI POTRAL EVROPE – PRILIKA ZA ARHIVSKI PROFESIONALNI RAZVOJ NA LOKALNOM, NACIONALNOM I GLOBALNOM NIVOU

Sažetak: U radu je predstavljen Arhivski portal Europe u kome se krajem 2014. godine nalazi skoro 60 miliona zapisa. Oni su iz različitih arhiva u Evropi, sa različitom arhivskom stručnom tradicijom. Sa stajališta korisnika, različita rješenja opisa arhivske građe mogu stvarati probleme prilikom upotrebe već sakupljenih podataka. Zbog toga standardizacija zapisa arhivskih jedinica i izgradnja uzajamnog sistema normativnih vrijednosti postaju jako aktuelni i značajni. Trenutna verzija portala sa novim mogućnostima otvara mnoga nova stručna pitanja u vezi sa dosadašnjom praksom, posebno u segmentu popisivanja i korištenja arhivske građe.

Ključne riječi: Arhivski portal Europe, arhivski standardi, arhivski opisi, nacionalni arhivski informacijski sistemi, nacionalni agregatori.

ARCHIVES PORTAL EUROPE - OPPORTUNITY FOR ARCHIVAL PROFESSIONAL DEVELOPMENT AT LOCAL, NATIONAL AND GLOBAL LEVEL

Abstract: The article presents the Archives Portal Europe. At the end of the year 2014 there were nearly 60 million descriptive units in his database. They are from different archives in Europe, with different archival professional tradition. From the user's point of view the diversities of solutions of description of archival materials could cause problems using already collected data. Because of that the standardization of description of archival units and building of cooperative system of authority values become very actual and important. Today's version of the portal with implemented new possibilities opens up many new archival professional questions in relation to the previous practice, especially in the segment of description and use of archival material.

Keywords: The Archives portal Europe, archival standards, archival descriptions, national archival information systems, national aggregators.

Uvod

Poznato je da arhivske službe u Evropi imaju relativno dugu tradiciju. Poznata je, takođe, činjenica da su na evropskom nivou u prošlosti profesionalne arhivske procedure bile samo sporadično i djelimično koordinirane. Zbog toga su se u evropskoj arhivskoj teoriji i praksi kroz povijest razvile mnoge nacionalne i lokalne specifičnosti. One se mogu pratiti u oblasti upravljanja dokumentima kod stvaralaca, kao i na nivou stručnih rješenja profesionalnih arhivskih institucija. Pod uticajem političkih i drugih interesa, razvile su se različite politike za vrednovanje arhivske građe, pristupa do arhivskih sadržaja, materijalne zaštite i drugih arhivskih djelatnosti kako na lokalnim, tako i nacionalnim nivoima.

Uz uvođenje modernih metoda za upravljanje dokumentima u društvu, poklapaju se i mnoga nova stručna rješenja u arhivskoj zajednici. U tom kontekstu treba spomenuti samo uvođenje međunarodnih arhivskih profesionalnih standarda i probleme koji su se pojavili kod njihove praktične implementacije (vidi: Novak, 2013).

S pojavom Interneta mnogi arhivi se na široko otvaraju prema javnosti, najprije sa prezentacijama popisa arhivske građe, preko web stranica, a onda i uz pomoć baza podataka različitih obima i kvaliteta o arhivskoj građi i iz nje. Otvaranja arhiva, uz pomoć moderne tehnologije, izazvalo je mnoge stručne probleme uključujući razna prava, koja proizilaze iz karaktera arhivske građe kao oblika kulturne baštine u najširem smislu te riječi (vidi: Gilliland, McKemmish, 2011). Stoga se najprije pojavila potreba da se uspostavi i razvije neophodno povjerenje u informacije o arhivskoj građi u elektronskom okruženju, s jedne strane (vidi: Semlič-Rajh, 2014), a sa druge opšte, da se izgradi arhivsko-stručno povjerenje na evropskom ili međunarodnom nivou. Naravno, to ne bi bilo moguće da nije, prije ili paralelno s tim, došlo do tektonskih promjena u političkim, ekonomskim, socijalnim, tehnološkim, tehničkim i u mnogim drugim oblastima modernog društva, koje su se reflektovale u početku kao profesionalna arhivska tolerancija, onda razmjenjivanje arhivskih profesionalnih iskustava, a u novije vrijeme u izradi zajedničkog arhivskog evropskog portala na osnovu evropskog projekta APE i APEX (vidi: Arnold, 2014. godine). U tom kontekstu, desetina miliona zapisa u obliku popisa dostupnih arhivskih jedinica, ilustruju u najmanju ruku jedan aspekt moderne evropske arhivske teorije i prakse u skladu sa zahtjevima modernog društva. Na ovaj način je moguće dobiti odgovore pojedinih nacionalnih arhivskih sistema na vrlo specifične zahtjeve za pristup

različitim sadržajima iz arhivske građe koju čuvaju u svojim depoima (vidi: Bredenberg, Jagodzinski, 2014).

Sa arhivsko-tehničkog stanovišta, portal pruža svim učesnicima jednake mogućnosti, koristeći vrlo napredne tehnologije u svrhu omogućavanja pristupa do arhivske građe (vidi: Menne-Haritz, 2014). U tom smislu takođe nije beznačajno, da sistem pruža informacije na nacionalnim jezicima i pismima. Korisnički interfejs je preveden ili se prevodi na više od 20 evropskih jezika.

Čini se, ipak, da ideja izgradnje zajedničkog evropskog portala, između ostalog, ponajviše razbija tabue koji su bili uspostavljeni na međunarodnom planu u prošlosti. Stoga je danas moguće otkrivati i definisati različite pojedinosti, posebno između arhivskih ustanova “velikih” i “malih” naroda, “starih” i “mladih” arhivskih struka ili na nacionalnom nivou između centralnih i lokalnih arhivskih institucija. U tom kontekstu javlja se još jedno vrlo važno pitanje. Ono se odnosi na neposredne posljedice “digitalne podjele”, koja je u Evropi prisutna kako na opštem društvenom nivou, tako i u oblasti arhivske djelatnosti. Upravo ta podjela predstavlja značajan rizik za ukupni razvoj arhivske struke u Evropi. Naime, portal kao tehnološka platforma omogućava prethodno vrlo različitim nacionalnim arhivskim praksama ili praksama unutar arhivskih ustanova, standardizovanje makar osnovnog nivoa obaveznih elemenata popisa po međunarodnim standardima za opis arhivske građe (dalje: ISAD(g)2)¹ i takvu ponuditi najširoj javnosti. Istovremeno sa standardizacijom popisa, mogu pojedinci-arhivisti aktivno ili pasivno razmjenjivati dobre prakse specifičnih problema na nivou pojedinačnih arhivskih profesionalnih rješenja. U slučaju, da neke evropske arhivske službe nijesu u mogućnosti da implementiraju procese standardizacije svojih »proizvoda« ili, da se ovaj proces kod njih i ne odvija, onda možemo pretpostaviti, da će se u Evropi vrlo brzo razvijati arhivske teorije i prakse “prve” i “druge klase”. To svakako ne bi bilo dobro za struku kao cjelinu. Naime, ova “stručna podjela” u kombinaciji sa “digitalnom podjelom”, u perspektivi će dovesti do velikih raskoraka na području arhivske struke, kao što je bio slučaj u ne tako davnoj prošlosti.

Gdje su, dakle, arhivske profesionalne mogućnosti, ili arhivski izazovi i profesionalni potencijali integracije mnoštva stručnog znanja i podataka o arhivskoj građi u Arhivskom portalu Evrope? Odgovore na ova pitanja arhivski stručni radnici moraju tražiti, ne samo u portalu, već i kroz odgovore na pitanja, kao što su: Kakve konsekvence će donijeti u perspektivi tehnološka izolacije

¹ ISAD(g)2: General International Standard Archival Description - Second edition. Dostupno na: <http://www.ica.org/?lid=10207> [13. 11. 2014].

pojedinih arhivskih institucija? Što to znači ignorisanje arhivskih profesionalnih standarda u narednom srednjoročnom i dugoročnom periodu? Što zahtijeva moderno informacijsko društvo od svake arhivske ustanove, posebno nove generacije istraživača? Koliko će se apsolutno povećati troškovi izrade mnoštva zapisa jedinica arhivskih popisa zbog naknadne izmjene i adaptacije u standardne formate?...

Metode i ograničenja

Objavljeni radovi na temu Evropskog arhivskog portala pokazuju da su se autori, prije svega, do sada bavili promocijom projekata i izgradnjom sistema. Veliku pažnju su usmjeravali na tehnološka rješenja, implementiranje standarda, a posredno i na postignute rezultate u analitičkim pregledima (vidi: Matijević, 2012; Pfajfer, 2014). O arhivsko-stručnim problema na tu temu ne može se naći puno radova. Kao izuzetak možemo navesti rad o rješavanju dizajniranja naslova popisa jedinice arhivske građe (vidi: Put, 2014). Tema sama po sebi nije problem portala, već je u portalu postala veoma istaknuta. Problem je zapravo mnogo širi i arhivska struka treba ga rješavati prije svega na lokalnom nivou (vidi: Zajšek, 2012).

Razlozi za takvo stanje na području izgradnje baze portala proizlaze iz potreba stabilizacije samog sistema, koji je zasnovan na nacionalnim i lokalnim koordinatorima. Istovremeno treba spomenuti nedostatak neposredne prakse prenošenja složenih struktura podataka iz lokalnih arhivskih sistema u Evropski arhivski portal. (vidi: Aas, 2014). Veliki problem predstavlja opšta implementacija različitih savremenih arhivskih metoda rada, posebno metoda analize stvorenih podataka na lokalnom nivou (vidi: Novak, Semlič Rajh, 2013). Bez sumnje, u projektu postoje i problemi stvaranja i širenja mreže arhivskih ustanova i time arhivskih informacionih sistema, koji bi dugoročno podržavali Evropski arhivski portal. Sve to pokazuje da do nedavno nije bilo ni moguće sprovesti ozbiljne arhivske stručne analize takvih sadržaja i rješenja.

Dizajneri i programeri su, u jesen 2014. godine, ugradili u Evropski arhivski portal rješenja za upravljanje normativnim zapisima imena osoba, porodica i korporativnih tijela (vidi: Urién Lafuente, 2014). Osnova te aplikacije je Međunarodni standard za popis korporativnih tijela, pojedinaca i porodica (ISAAR (CPF)²). Time su se počela otvarati neka nova arhivska stručna pitanja,

² ISAAR (CPF): International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families, 2nd Edition - Second edition. Dostupno na: <http://www.ica.org/?lid=10203> [13. 11. 2014].

koja se ne odnose na samu primjenu standarda na lokalnom ili nacionalnom nivou (vidi: Semlič Rajh, Šauperl, 2011), već se iniciraju i pitanja u vezi međunarodne (virtuelne) normativne kontrole sadržaja. S time su povezana i pitanja u vezi s primjenom standardnog ISAD(g) opisa u svakodnevnom radu arhivista širom Evrope. U tom kontekstu, najmanji problem predstavlja sprovođenje međunarodnoga standarda za opis arhivskih ustanova (u daljnjem tekstu: ISDIAH³), koja se pojavljuje kao "bonus" za sve sudionike na portalu.

Početkom decembra 2014. godine preko portala je bilo dostupno gotovo 60 miliona zapisa o popisanim jedinicama arhivske građe i oko 20.000 normativnih zapisa o osobama, porodicama i korporativnim tijelima. Te zapise je u relativno kratkom periodu postavilo više stotina arhiva iz različitih kulturnih i povijesnih sredina⁴. Zapisu su na raspolaganju na raznim nacionalnim evropskim jezicima i pismima (npr. popisi arhivske građe iz arhiva u Bugarskoj⁵ su na bugarskoj ćirilici, popisi iz arhiva u Grčkoj⁶ su na grčkom alfabetu, itd).

Portal već na sadašnjem nivou predstavlja vrlo zanimljivu cjelinu, koja se generalizovala, prije svega, sa stanovišta nacionalnih i lokalnih arhivskih stručnih rješenja u oblasti razmjene podataka i pružanja pristupa do pojedinih oblika arhivske građe. Dostupni podaci preko portala lijepo ilustriraju različite arhivske metodološke, semantičke i pragmatičke probleme sistema. A ti problemi proizilaze iz zapisa lokalnih sistema, što znači da se kao takvi nalaze direktno u pojedinim arhivskim ustanovama, ili tačnije kod arhivskih stručnih radnika koji nijesu bili u mogućnosti da shvate razlike između „pripreme“ opisa za informaciona pomagala na papiru i pripreme opisa za velike zbirke podataka.

U nastavku rada ćemo analizirati nekoliko odabranih arhivskih stručnih problema iz baze podataka portala, koji se mogu posmatrati i u lokalnim arhivskim informacionim sistemima, odnosno predstavljaju uopšteno percepciju problema koji se ne može riješiti samo na nivou pojedinačnih zapisa popisnih jedinica, već na nivou normativnih vrijednosti.

³ ISDIAH: International Standard for Describing Institutions with Archival Holdings. Dostupno na: <http://www.ica.org/?lid=10198> [13. 11. 2014].

⁴ Dana 14. 12. 2014 je bilo na portalu dostupnih 58.060.529 zapisa popisnih jedinica, 18.602 normativnih zapisa osoba i drugih entiteta te 853 zapisa o arhivskim ustanovama. Dostupno na: <http://www.archivesportaleurope.net/sl/home> [13. 11. 2014].

⁵ Usporedi: Архивни фондове, съхранявани в Държавен архив - София Dostupno na: http://www.archivesportaleurope.net/sl/ead-display/-/ead/pl/aicode/BG-0000021357/type/hg/id/HG_141225408 [13. 11. 2014].

⁶ Usporedi: Αρχιτεία. Dostupno na: <http://www.archivesportaleurope.net/sl/ead-display/-/ead/pl/aicode/GR-1/type/fa/id/482244> [13. 11. 2014].

Primjeri implementiranih arhivskih stručnih rješenja i rasprava

U arhivskoj teoriji i praksi, analize sadržaja još nijesu široko prihvaćene kao sredstvo i metoda za određivanje količine i kvaliteta povezanih opisa popisnih jedinica arhivske građe ili normativnih kontekstualnih sadržaja. To se posljedično odražava u bazi podataka portala, gdje se često opisuje arhivska građa u nominativnom, a ne u verbalnom obliku. U tom slučaju, tzv. naslovi opisa arhivske građe od jedne riječi koji se odnose na određena geografska imena⁷ ili naslovi od dvije riječi, koji se odnosi na primjer na lična imena⁸ za korisnika su relativno, a ponekad apsolutno informaciono ograničena rješenja. Naime, takva rješenja izrade naslova teško će postati informacija za krajnjeg korisnika. Da bi krajnji korisnik shvatio kontekst on treba da se posluži podacima iz strukture u konkretnim slučajevima, ponekad iz čak i sa dijelom iz URL naslova zapisa.

Nedavno izrađena analiza baze podataka slovenskih regionalnih arhiva SIRAnet ukazala je na određena pravila koja se odnose na direktnu vezu između količine i kvaliteta zapisa u sistemu, te u odnosu na iznos od znakova s razmacima, odnosno na broj riječi u naslovima popisnih jedinica i nivoa popisa. Analiza je sprovedena na uzorku od nekoliko stotina hiljada zapisa, koje su izrađeni u 6 slovenskih regionalnih arhiva. Teza te analize bila je da korisnik može potencijalno shvatiti sadržaj opisa arhivske građe i da on može postati informacija i za neiskusne istraživače ukoliko se sastoji u prosjeku od niza odgovarajućeg broja znakova u zapisu, koji čine određeni broj riječi, a svaka riječ mora imati u prosjeku određeni broj znakova. Kao orijentacione vrijednosti poslužiće nam prosječne vrijednosti za cijeli sistem SIRAnet. Prema tim podacima, prosječan zapis u naslovu popisne jedinice ima 11,7 riječi od 78,5 znakova. Prosječna riječ se sastoji od 6,7 znakova s praznim mjestima (vidi: Novak, Semlič Rajh, 2013). Iz toga možemo izvući nekoliko zaključaka. Pojedine naslove je potrebno zapisati u linearnom obliku, a ne samo kao demonstraciju pojedinih entiteta u hijerarhijskom obliku. Ako ovu polaznu tačku pokušamo da primijenimo na zapise u Evropskom arhivskom portalu, možemo utvrditi da u njemu ima zapisa vrlo visokog kvaliteta koje idu daleko izvan naših „graničnih vrijednosti“. Ali, na portalu se takođe mogu

⁷ Usporedi: naslov popisne jedinice »Dubrovnik«. Dostupno na: <http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/NL-ZIHCO/type/fa/id/1376.2/unitid/1376.2+-+1026/search/0/dubrovnik> [7. 12. 2014].

⁸ Usporedi: naslov popisne jedinice »John, Pisani«. Dostupno na: http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/MT-NAM/type/fa/id/Passport_1915_1920/unitid/2519/search/0/john [7. 12. 2014].

naći zapisi, koji su "pothranjeni podacima". Oni ne dostižu očekivane granične parametre, što smanjuje njihovu dugoročnu praktičnu vrijednost, pogotovo kada se radi o velikim količinama dobijenih rezultata pretraživanja. U tom kontekstu, nužno je uzeti u obzir činjenicu, da će korisnik mnogo brže čitati i razumjeti sadržaj koji je predstavljen kao linearni niz alfanumeričkih zakova, nego kada je sadržaj prikazan na temelju kombinacije hijerarhijskih i linearnih alfanumeričkih nizova.

Iz portala se vidi, da neke od arhivskih službi sa kombinacijom naslova kao hijerarhijskih i linearnih alfanumeričkih nizova, žele nadoknaditi podacima „pothranjene“ naslove pojedinih popisnih jedinica. To može u praksi dovesti do toga da je dio podataka iz jednog alfanumeričkog sistema, a drugi iz drugog. Kao primjer, možemo spomenuti zanimljivo rješenje estonskih arhivista. Kod njih možemo naći zapise u kojima je dio strukture podataka arhivskog zapisa na latinskom pismu, a sam naslov arhivske jedinice je na ćirilici⁹. Link na izvornu - nacionalnu bazu podataka - pokazuje strukturu zapisa u „linearizovanom“ obliku i to dijelom i na latinici, a dijelom na ćirilici. Prema tome, takođe se koristi adekvatan jezik u zapisu¹⁰.

Portal pokazuje na još jedan veliki arhivski stručni problem, koji se ne može riješiti samo na nivou odgovarajućeg dizajna naslova popisnih jedinica. On se odnosi na oznake jedinstvenih entiteta, kod kojih sistem u ovoj fazi može detektovati samo pojedinačne naslove ili imena osoba kao "alfanumeričke nizove znakova", a ne kao precizno definirane normativne vrijednosti entiteta u različitim jezicima. Tu prilično složenu formulaciju možemo jednostavnije prezentirati na slučaju pojma "Wien", koja definiše na njemačkom jeziku glavni grad Austrije. Poznato je da se sam niz znakova „Wien“ upotrebljava na njemačkom jeziku za opisivanje entiteta različitih značenja, osobito zemljopisnih imena i prezimena porodica¹¹.

Također je opšte poznato, da je ovaj entitet definisan u različitim evropskim jezicima na različite načine. Ponekad taj niz znakova u različitim jezicima ima vrlo malo razlika. Tako na poljskom, češkom i slovačkom jeziku (poljski: *Wiedeń*, češki:

⁹ Usporedi: zapis popisne jedinice: Анна Аги in s signaturo EAA.325.2.23 u Arhivskom portalu Europe. Dostupno na: <http://www.archivesportaleurope.net/sl/ead-display/-/ead/pl/aicode/EE-RA/type/fa/id/EAA.325/unitid/EAA.325.2.23> [13. 11. 2014].

¹⁰ Usporedi: zapis popisne jedinice: Анна Аги in s signaturo EAA.325.2.23 v izvornom arhivskom informacijskom sistemu estonske arhivske službe. Dostupno na: <http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=4&tyyp=2&id=200251248136> [13. 11. 2014].

¹¹ Usporedi: Wien (Begriffsklärung). Dostupno na: [http://de.wikipedia.org/wiki/Wien_\(Begriffskl%C3%A4rung\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Wien_(Begriffskl%C3%A4rung)) [7. 12. 2014].

Videň, Slovački: *Viedeň*) može zvučati gotovo isto, ali razlikuje se u nizu znakova. Nešto slično možemo naći u slučaju mađarskog, srpskog, hrvatskog ili bosanskog oblika imena (mađarski: *Bécs*, srpski, hrvatski, bosanski: *Beč* oz. *Беч*). Isto vrijedi i za francusku, englesku, italijansku, rumunsku, špansku, portugalsku i bugarsku verziju imena tog grada (engleski, italijanski: *Vienna*, francuski: *Vienne*, španski, portugalski, rumunski: *Viena*, bugarski: *Виена*). Međutim, u ovom konkretnom slučaju, sve se uveliko komplikuje, jer niz znakova “*Beč*” u Sloveniji pokazuje selo u opštini Cerknica, a takođe upućuje i na hrvatsko selo u opštini Bosiljevo. I na kraju, slovenska verzija oznake za glavni grad Austrije, to je „*Dunaj*“, kod Slovaka ukazuju na rijeku Dunav. Osim toga, u Sloveniji niz znakova „*Dunaj*“ upotrebljava se i kao prezime. U bazi podataka bilo je krajem 2014. godine 66.067 pogodaka za entitet „*Wien*“ na raznim evropskim jezicima.

Tabela 1: Entitet »Wien« u bazi podataka Evropskog arhivskog portala¹²

<i>Varijanta »Wien«</i>	<i>imena</i>	<i>Broj pogodaka</i>
<i>Wiedeň</i>		144
<i>Videň</i>		595
<i>Viedeň</i>		45
<i>Bécs</i>		21.502
<i>Beč</i>		1
<i>Dunaj</i>		116
<i>Wien</i>		34.355
<i>Vienna</i>		948
<i>Vienne</i>		8.007
<i>Viena</i>		344
<i>Виена</i>		19
<i>Беч</i>		0
ZAJEDNO		66.076

Dakle, ovaj rezultat je samo informativan. Iz analize pogodaka vidimo da se ne može precizno odrediti koliko ima zapisa za entitet „*Wien* - glavni grad

¹² Usporedi: Rezultati pretraživanja za: *Wiedeň*, *Videň*, *Viedeň*, *Bécs*, *Beč*, *Dunaj*, *Wien*, *Vienna*, *Vienne*, *Viena*, *Виена*, *Беч*. Dostupno na: <http://www.archivesportaleurope.net/> [7. 12. 2014].

Austrije“. Takođe ima problema oko toga kako da znamo na koji je način zapisano ime traženog entiteta, kako ograničiti pretraživanja u semantičkom smislu kod velikog broja pogodaka iz baze, kako raspoznati dva ili više entiteta sa isti imenom i kako definisati jedan entitet sa više normativnih imena, itd.

Kao jedno od rješenja ovog i sličnih problema može nam poslužiti primjer mađarskih arhivista, koji su uz mađarski „*Bécs*“ zapisali i pseudo normirani zapis na njemačkom jeziku „*Wien*“. Slična rešenje možemo naći u nekim popisima grčkih arhivista, u kojima se pored grčkih oblika imena pojavljuju i njihovi engleski ekvivalenti, odnosno u popisima arhivske građe iz mađarskog-slovenskog dvojezičnog područja se, kod mađarskih imenovanja geografskih entiteta, koriste njihovi oblici na slovenskom jeziku.

Iz predstavljenih primjera proizlazi, da je teoretski potrebno istražiti načine za imenovanja različitih entiteta u različitim jezicima i pismima. Rezultate ovih istraživanja potrebno je implementirati u lokalnim i nacionalnim arhivskim informacionim sistemima kao normativne vrijednosti. Posebno bi analitički trebalo istražiti zapise korporacija i osoba, koje su već u bazi portala i imaju uspostavljene relacije sa zapisima o popisnim jedinicama. Rezultate istraživanja potrebno bi bilo prezentirati kao preporuke i usmjerenja kod budućeg arhivskog stručnog rada. Do tada je svrha Evropskog arhivskog portala u trenutnoj verziji za korisnike više u tome da generiše takozvane signalne informacije o arhivskoj građi u Evropi. Da bi čitav sistem postao „evidencija javne arhivske građe u Evropi“ potrebno ga je nadgraditi u smjeru koji crta SNAC¹³ i drugi komplementarni projekti na internacionalnom nivou¹⁴, kao što je inicijativa VIAF¹⁵, i sinhrono implementirati na lokalnom i nacionalnom arhivskom nivou.

Jedinstvena identifikacija subjekata u lokalnim/nacionalnim arhivskim informacionim sistemima koja se odnosi na arhivsku građu i njegove kontekste ne odnosi se samo na dostupnost arhivske građe i njene široke primjene u kontekstu Evropskog arhivskog portala. Ovaj sistem u određenim segmentima djelovanja već radi kao transnacionalni agregator, a u isto vrijeme kao specijalizovani podsystem široko zasnovanog portala kulturne baštine, koji je poznat kao Europeana¹⁶.

¹³ Usporedi: SNAC. Social Networks and Archiva Context. Dostupno na: <http://socialarchive.iath.virginia.edu/> [8. 12. 2014.].

¹⁴ Usporedi: SNAC Related Initiatives. Dostupno na: http://socialarchive.iath.virginia.edu/related_initiatives.html [8. 12. 2014.].

¹⁵ Usporedi: VIAF: The Virtual International Authority File. Dostupno na: <http://viaf.org/>. [7. 12. 2014.].

¹⁶ Usporedi: Power of Development. Dostupno na: <http://www.archivesportaleurope.net/developments>. [7. 12. 2014.].

Stoga Evropski arhivski portal pruža signalne podatke koji se odnose na sačuvan arhivski materijal. To je, naravno, samo jedan od projekata¹⁷ koji zahtijeva vlastitu specijalizovanu strukturu podataka u skladu sa zacrtanim ciljevima. Drugi, po logici rada različiti projekat poznat kao CENDARI¹⁸, namijenjen je u osnovi za integraciju digitalnih baza u vezi sa srednjevjekovnoj i modernoj Evropskoj istoriji u svrhu naučnog istraživanja i vaspitno-obrazovnog rada. U tom pravcu je pokrenuta inicijativa da se standardni podaci iz Evropskog arhivskoga portala transformišu u oblik koji će biti prikladan neposredno za potrebe različitih profila istraživača ili studenata.

Ideja što dalje sa prikupljenim podacima o arhivskoj građi ima puno i sa razvojem tehnike i tehnologije, posebno WEB 2.0, doći će do novih zahtjeva (vidi: Cvetković, 2014), dok podaci o arhivskoj građi ostaju onakvi kakvi su inicijalno zapisani u lokalnim ili nacionalnim arhivskim informacionim sistemima. Njihovo eventualno dopunjavanje i korigovanje biće u budućnosti svakako mukotrпно i potrajaće decenijama. Na kraju, biće skuplji nego njihova inicijalna kvalitetna izrada.

Zaključak

Arhivski portal Evrope, bez sumnje, ima već sada značajnu ulogu u transferu podataka iz različitih arhivskih informacionih sistema do krajnjeg korisnika. U tom kontekstu treba naglasiti njegove hijerarhijske relacije, što daje veliki značaj implementaciji standardizacije arhivskih popisa prema međunarodnom standardu za popisivanje arhivske građe. Evropska arhivska zajednica ima prvi put zadatak da usaglasi različite tradicije stručne obrade arhivske građe s ovim projektom, na jasno definisanom minimumu strukture podataka. Time se otvaraju i zahtjevi za bolju i kvalitetniju izradu zapisa u semantičkom smislu.

Istaknuti primjeri i predložena moguća rješenja arhivskih stručnih problema ukazuju na raspon razmišljanja pojedinih arhivskih stručnih radnika, koji se izražava neposredno u zapisima koji su nastajali u lokalnim arhivskim informacionim sistemima i kasnije su direktno ili indirektno preslikani u bazu Evropskog arhiv-

¹⁷ Usporedi: Related projects. Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/about-apex/related-projects> [7. 12. 2014.].

¹⁸ Usporedi: Reaching out – CENDARI and the Archives Portal Europe network of excellence. Dostupno na: <http://www.cendari.eu/reaching-out-cendari-and-the-archives-portal-europe-network-of-excellence/> [7. 12. 2014.].

skog portala. Naravno, ne može se prenijeti arhivska profesionalna odgovornost na arhitekta i programera portala kod pojedinih rezultata pretraživanja. Ta odgovornost se odnosi na nacionalne ili lokalne koordinate sistema. Kvalitet zapisa zavisi od arhivista kreatora ili odgovornog za zapis. To znači da kvalitet podataka Evropskog arhivskog portala direktno zavisi od dosljednosti, znanja i profesionalnih vještina arhivskih stručnjaka, kao i svijesti o tome da kada se izgrađuju lokalne baze podataka, mora se voditi računa o posljedicama globalnih, transnacionalnih rješenja kao što je Evropski arhivski portal.

Izvori i literatura

1. Aas, K. (2014). So, there is data – what can we do with it? - (Re)using data on Archives Portal Europe. Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/articles/183-so-there-is-data-what-can-we-do-with-it> [7. 12. 2014.].

2. Arnold, K. (2014). EAD3 and the consequences of the new version. Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/articles/149-ead3-and-the-consequences-of-the-new-version> [7. 12. 2014.].

3. Bredenberg, K., Jagodzinski, S. (2014). Archives Portal Europe – A Challenge of Harmonisation and Outreach. Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/articles/200-karin-bredenberg-silke-jagodzinski-archives-portal-europe-a-challenge-of-harmonisation-and-outreach> [7. 12. 2014.].

4. Cvetković, S. (2014). WEB 2.0 alati – nove mogućnosti za arhive. V: Arhivska praksa, št. 16/2013. Tuzla : Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Arhiv Tuzlanskog kantona, str. 196-209.

5. Gilliland, A. J., McKemmish, S. (2011). Pluralising the Archives in the Multiverse: A Report on Work in Progress. V: Atlanti. Maribor, Trst : International Institute for Archival Science. Vol. 21, str. 177-185.

6. Lafuente Urién, A. (2014). Archival authority control: an introduction to Encoded Archival Context for Corporate Bodies, Persons and Families (EAC-CPF). Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/articles/184-archival-authority-control-an-introduction-to-encoded-archival-context-corporate-bodies-persons-and-families> [7. 12. 2014.].

7. Matijevič, A. (2012). Evropski arhivski portal APEnet. V: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. [Elektronski vir] str. 451-458. Maribor : Pokrajinski arhiv. Dostupno na: <http://www.pokarh->

mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/ Radenci2012/47_Matijevic_2012.pdf [13. 11. 2014.].

8. Menne-Haritz, A. (2014). Cross-border Discoveries in the Archives Portal Europe. Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/articles/189-cross-border-discoveries-in-the-archives-portal-europe> [7. 12. 2014.].

9. Novak, M. (2013). Od popisovanja arhivskega gradiva do arhivske vede. V: Atlanti. Maribor, Trst : International Institute for Archival Science. Posebna izdaja, str. 141-148.

10. Novak, M., Semlič Rajh, Z., (2013). Merjenje rezultatov uspešnosti izgradnje arhivskih podatkovnih zbirk s kvantitativno-kvalitativno metodo na primeru podatkovne zbirke SIRAnet. V: Standardizacija (p)opisov arhivskega gradiva in uskladitev strokovnih praks v slovenskih javnih in cerkvenih arhivih. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, str. 19-39.

11. Pfajfar, V. (2014). Arhivski Portal Evrope - okno v arhivski digitalni svet. V: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Arhivi v globalni informacijski družbi [Elektronski vir], str. 461-470. Maribor : Pokrajinski arhiv. Dostupno na: http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/radenci2014/38_pfajfar_2014.pdf [13. 11. 2014.].

12. Put, E. (2014). What's in a Title? — Aboutness versus Intellectual Form in Archival Description. Dostupno na: <http://www.apex-project.eu/index.php/en/articles/193-eddy-put-what-s-in-a-title-aboutness-versus-intellectual-form-in-archival-description> [7. 12. 2014.].

13. Semlič Rajh, Z. (2014). Copyright in archives: an instrument for the safeguarding of cultural identity?. V: Atlanti. Maribor, Trst : International Institute for Archival Science. Vol. 24, str. 129-237.

14. Semlič Rajh, Z., Šauperl, A. (2011). Problematika gesljenja in oblikovanja deskriptorjev. V: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja : zbornik referatov dopolnilnega izobraževanja s področij arhivistike, dokumentalistike in informatike [Elektronski vir], str. 187-213. Maribor : Pokrajinski arhiv. Dostupno na: http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci_2011_mala.pdf [13. 11. 2014.].

15. Zajšek, B. (2012). Oblikovanje naslovov popisnih enot glede na mednarodne arhivske standarde, nove informacijske sisteme slovenskih javnih arhivov ter njihove uporabnike. V: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Maribor : Pokrajinski arhiv, str. 581-604.

UDK 930.25:004.738.5.

Dr. sc. Izet ŠABOTIĆ, vanr. prof.
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

„HIBRIDNO ARHIVIRANJE“ I KORISNIČKA FUNKCIJA ARHIVSKE GRAĐE

Sažetak: U radu je ukazano na potrebu savremene zaštite arhivske građe kao važnoga kulturnoga pisanog naslijeđa, putem „hibridnog arhiviranja“- digitalizacije i mikrofilmiranja i stavljanje iste u funkciju istraživanja za potrebe nauke i kulture, te ostvarivanje ljudskih i građanskih prava korisnika. U Arhivu Tuzlanskoga kantona ovom načinu zaštite i korištenja arhivske građe već izvjesno vrijeme poklanja se značajna pažnja. Od 2007. do 2014. godine, u skladu sa utvrđenim i prihvatljivim standardima i normama, izvršeno je „hibridno arhiviranje“ desetak važnih fondova i zbirki. Na taj način, omogućena je efikasnija zaštita arhivske građe, te je ista učinjena znatno pristupačnijom u procesu korištenja u naučne i kulturne svrhe, a posebno u procesu ostvarivanja ljudskih i građanskih prava korisnika.

Ključne riječi: Hibridno arhiviranje, digitalizacija, mikrofilmiranje, arhivska građa, Arhiv Tuzlanskog kantona, kulturno naslijeđe, korisnici, naučne i kulturne potrebe, ostvarivanje ljudskih i građanskih prava, serveri, CD, DVD, USB i dr.

„HYBRID ARCHIVING „AND ARCHIVAL MATERIAL IN THE FUNCTION OF USERS

Abstract: The paper points out the need for modern protection of archives as an important written cultural heritage by use of the “hybrid archiving” - digitizing and microfilming and placing the same in function to the needs of science and culture, also the realization of human and civil rights of the users.

In the Archives of Tuzla Canton this way of protection and use of the archives for some time now is paid considerable attention to. In the period 2007 - 2014, in accordance with established and acceptable standards and norms, “hybrid archiving” has been applied to ten important archival funds and collections. In this way, it allows more effective protection of archival material, and the same is

made much more accessible for the scientific and cultural purposes, but especially in the realization of human and civil rights of the users.

Keywords: *Hybrid archiving, digitization, microfilming, archives, Archives of Tuzla Canton, cultural heritage, people, scientific and cultural needs, the realization of human and civil rights, servers, CD, DVD, USB and others.*

Uvodne naznake

Arhivska građa je pisano kulturno naslijeđe, koje predstavlja važan izvor podataka i dokaza, neophodnih za potrebe društva i zajednice, a posebno nauke i kulture, te brojnih korisnika u ostvarivanju njihovih ljudskih i građanskih prava. Funkcionalnost i upotrebljivost arhivske građe, značajno je uticala na provedbu brojnih društvenih procesa, što je posebno izraženo u vremenu tranzicije, sa kojim se već dvadesetak godina suočava bosanskohercegovačko društvo. Dokazi iz arhivske građe pratili su najsloženije procese, poput: privatizacije, stečaja i likvidacije brojnih privrednih subjekata, reformske procese u oblasti uprave, pravosuđa, obrazovanja i zdravstva. Arhivska građa je u značajnoj mjeri korištena za naučne i kulturne potrebe, te posebno u procesu ostvarivanja brojnih ljudskih i građanskih prava i sloboda.

Za navedene potrebe, arhivska građa je u ranijim periodima korištena uglavnom na klasičan način u arhivu, bez mogućnosti obimnog, brzog i jedinstvenog pristupa traženim informacijama. Razvojem informacijskih tehnologija (informacijskih sistema, interneta i drugih) stvoreni su uslovi bržeg, sveobuhvatnijeg i efikasnijeg upravljanja, korištenja i predstavljanja arhivske građe kao vrijednog kulturnog i dokaznog naslijeđa za potrebe pojedinaca i društva u cjelini.

Da bi arhivska građa imala svoju pravnu i korisničku funkciju, istu je neophodno pored klasičnih nosača (papira) imati na novim tzv. nekonvencionalnim digitalnim i mikrofilmskim nosačima informacija.

Problem pohranjivanja, zaštite i upravljanja arhivskom građom na novim nosačima posmatra se sa dva važana aspekta: onoga koji se odnosi na razvoj novih tehnologija i nastanka velikog broja informacija na novim nosačima, čime je data mogućnost jednostavnijeg praćenja, korištenja i upravljanja istim, i drugog, vezanog za potrebu očuvanja digitalne informacije u izvornom autentičnom obliku u kojem je nastala, što zahtjeva praćenje i razvoj informacijskih tehnologija i prilagođavanje istih potrebama arhivske struke. Navedena pitanja su od suštinske važnosti za očuvanje i opstojnost, te posebno za stavljanje arhivske građe u funkciju za potrebe brojnih i raznovrsnih korisnika. U tom kontekstu za

ahivsku građu i archive, kao najprihvatljivija metoda zaštite, upravljanja i korištenja arhivske građe preporučuje se tzv. „hibridno arhiviranje“.

„Hibridno arhiviranje“

Riječ je o procesu koji podrazumijeva dva tehničko-tehnološka procesa: digitalizaciju i mikrofilmiranje zapisa, odnosno njihov prenos sa papira na mikrofilm i digitalni nosač, s ciljem spašavanja, zaštite, produžavanja vijeka trajanja i jednostavnijeg korištenja arhivske informacije. To je proces, koji je sa aspekta arhivistike posve prihvatljiv i već duži niz godina nalazi svoje mjesto i u arhivskoj praksi u nekoliko arhiva u Bosni i Hercegovini. Postupak mikrofilmiranja više je namijenjen sistemu sigurnog očuvanja arhivske informacije, a proces digitalizacije arhivske građe stvaranju povoljnijih uslova za njeno korištenje. Ta dva procesa stopljena u jedan, nazvan „hibridno arhiviranje“, na najbolji mogući način zadovoljila su najveći broj potreba arhivske struke, vezanih za zaštitu, upravljanje i korištenje arhivske građe.

„Hibridno arhiviranje“ je našlo primjenu u arhivističkoj praksi, posebno razvijenih zemalja, ali i zemalja u tranziciji. Oba ova procesa pojedinačno imaju svoje prednosti i nedostatke, stoga se u praksu koriste kombinovano kao „hibridno arhiviranje“, kako bi se izbjegli postojeći nedostaci.

Mikrofilmiranje arhivske građe

U prošlosti je najčešći oblik zaštitnog snimanja arhivske građe bilo mikrofilmiranje. Riječ je o postupku koji se uz upotrebu optičkih sredstava na foto osjetljivu filmsku podlogu bilježi slika nekog predloška uz redukciju njegove veličine. Mikrofilmska tehnologija je jako stara tehnologija čuvanja arhivske građe i u upotrebi je više od 180 godina. Njegovi najstariji oblici su još uvijek čitljivi. Primjena mikrofilma je u poslednjih 50 godina prisutna i na prostorima Bosne i Hercegovine. Ta primjena je nešto više zastupljena u sektoru bankarstva, ali i u arhivskoj djelatnosti, gdje je služila kao „Back up“ memorije za sigurnosno čuvanje arhivskih dokumenata. Mikrofilmiranje predstavlja postupnu standardiziranu tehnologiju čuvanja podataka. Standardiziran je medij, njegova obrada i uređaji za snimanje i reprodukciju.¹

¹ Izet Šabotić, *Prednosti i nedostaci procesa digitalizacije arhivske građe kao pisanog kulturnog naslijeđa*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija „Digitalizacija kulturne baštine Bosne i Hercegovine“, Sarajevo 2008, str. 77.

Mikrofilmska tehnologija je prihvatljiva zbog velike gustoće pohranjenih informacija, prihvatljive cijena upotrebe mikrofilma, a posebno zbog mikrofilmske provjerene dugotrajnosti. Uz adekvatne uslove čuvanja predviđeno trajanje mikrofilma je do 600 godina.²

Proces mikrofilmiranja arhivske građe ima svoje dobre i loše strane, svoje nedostatke i prednosti. Među prednostima najbitniji su slijedeći:

- postojanost nosača, čiji je vijek trajanja u uslovima propisane mikroklimе nekoliko stoljeća,

- standardizirani uvjeti za snimanje, obradu i čuvanje, koji olakšavaju postupak snimanja i reprodukcije, te dalje kopiranje predložaka,

- ekonomičnost postupka snimanja i dupliranja,

- mogućnost kvalitetnog prelaska u digitalni oblik, uz uslov da su filmovi snimljeni po važećim standardima,

- mogućnost očitavanja zapisa uz primjenu najjednostavnih pomagala,

- visoka razlučnost snimaka koja omogućava očitavanje najsitnijih detalja,

- vjerodostojnost presnimaka koji se lako prihvataju kao vjerodostojni.³

Iz gore navedenih razloga, mikrofilm se smatra tehnologijom niskog rizika i predstavlja prihvatljivu tehniku za reprodukciju arhivske građe. No, i pored navedenih prednosti mikrofilma kao nosača, isti ima određene nedostatke, poput slijedećih:

- isključivo ručni pristup traženim snimcima koji se može odvijati samo na mjestu na kojem se film nalazi,

- očekivani gubitak čitljivosti od oko 10 %, kod svake slijedeće generacije kopiranog mikrofilma,

- osjetljivost na mehanička i hemijska oštećenja,

- kontrola kvalitete snimaka, omogućava se tek nakon završene hemijske obrade, što otežava naknadne intervencije i montažu ispravka,

- konačno, jednom postignuta kvaliteta snimka se ne može poboljšati.⁴

Navedeni nedostaci upućuju na potrebu iznalaženja jednostavnijih i prihvatljivijih rješenja u procesu zaštite, upravljanja i korištenja arhivske građe, koja podrazumijeva kombiniranje mikrofilma i digitalnog zapisa.

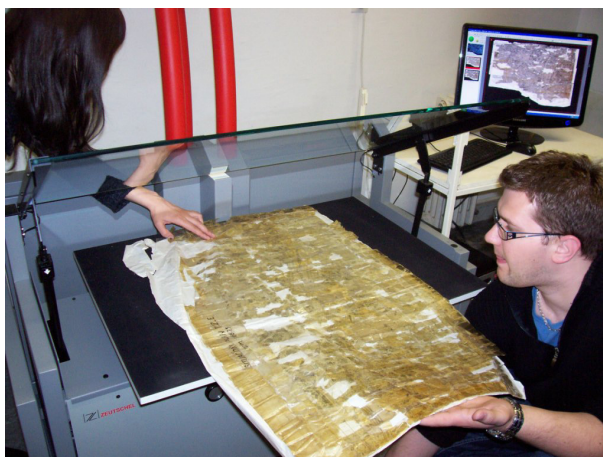
² Branko Bubenik, *Primjena hibridnih tehnologija u Hrvatskoj radio televiziji*, Arhivska praksa, br. 6, Tuzla 2003, str. 142.

³ Zvonimir Baričević, *Prikaz sustava hibridne reprografije-stanje i mogućnosti*, Arhivski vjesnik, br. 45, Zagreb 2001, str. 145.

⁴ Z. Baričević, *Prikaz sustava hibridne reprografije- stanje i mogućnosti*, Arhivski vjesnik, br. 45, str. 146.

Proces digitalizacije

Proces digitalizacije arhivske građe predstavlja prenošenje arhivske građe iz analognog u digitalni oblik prepoznatljiv računaru. Riječ je o savremenoj metodi pohranjivanja arhivske građe, gdje se putem savremenih skener aparata arhivski dokumenti pretvaraju u elektronski oblik, koji se potom prenosi na servere, CD, DVD ili USB stick, te pomoću kompjutera daje na korištenje korisnicima usluga.⁵ Digitalizacijom arhivske građe omogućen je jednostavan pristup jedinicama arhivske građe koje predstavljaju vrijedne i jedinstvene primjerke, ne samo za naučne, kulturne, već i za potrebe ostvarivanja brojnih građanskih i ljudskih prava pojedinaca. Digitalizacija arhivske građe ima nekoliko svojih ciljeva i funkcija. Provođi se i zbog zaštite izvornika, povećanja dostupnosti i mogućnosti korištenja građe, radi stvaranja nove ponude, odnosno usluga korisnicima, ili pak radi upotpunjavanja postojećeg fonda.⁶ Svaki od postavljenih ciljeva u procesu digitalizacije postavlja striktno zahtjeve koje treba imati u vidu prilikom provođenja ovoga procesa. Naime, posebno je važno da se u procesu digitalizacije uoče određeni zahtjevi, procjeni njihova važnost za pojedine projekte, kako i u kojoj mjeri će njihov krajnji proizvod odgovarati na pojedine zahtjeve i potrebe struke.

Proces digitalizacije u Arhivu Tuzlanskog kantona

⁵ H. Fetahagić, *Značaj digitalnih arhivskih i bibliotečkih fondova i izbirki*, Arhivska praksa br. 13, Tuzla 2010. str. 267.

⁶ Narcis Behilović i dr. *Različiti aspekti zaštite digitalne kulturne baštine*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija „Digitalizacija kulturne baštine Bosne i Hercegovine”, Sarajevo 2008, str. 27.

Proces provođenja digitalizacije radi zaštite izvornika potrebno je da ima dva osnovna oblika, ponajviše iz razloga da se umjesto samih izvornika na korištenje mogu davati digitalne kopije, čime se izvornici čuvaju od mogućih oštećenja tokom korištenja, a efekat korištenja bude znatno bolji nego prilikom upotrebe arhivske građe u klasičnom obliku. Osim toga, digitalne kopije se mogu koristiti kao sigurnosne kopije u slučaju gubitka ili značajnijeg oštećenja izvornika. Kako bi digitalizacija arhivske građe radi zaštite postigla svoju svrhu, potrebno je da proizvedeni digitalni oblik dobro i kvalitetno predstavlja izvornik, da ga može u dovoljnoj mjeri nadomjestiti, te da je na primjeren način dostupan za korištenje.

U procesu digitalizacije arhivske građe od posebne važnosti jeste to da se jasno utvrde i označe digitalne preslike koje moraju biti identične arhivskoj građi u klasičnom obliku. Ovo iz razloga što digitalne kopije po pravilu čine dio određene arhivske serije, zbirke ili fonda, koji se nalazi u informacionom sistemu, koji omogućava jednostavno upravljanje i dostupnost arhivskoj informaciji. Stoga se u procesu digitalizacije posebno mora voditi računa da se digitalna forma arhivske građe treba prepoznatljivo označiti u skladu sa arhivskom metodologijom, standardima i ustaljenom arhivističkom praksom.

Proces digitalizacije arhivske građe važniji je sa aspekta i potrebe poboljšanja njene dostupnosti. Digitalizacijom arhivske građe i uspostavom informacionog sistema stvara se mogućnost jednostavnijeg pristupa arhivskoj građi, posebno na daljinu, bez razlike gdje se korisnik nalazi i koje je vrijeme. Dobro osmišljen i uspostavljen sistem pristupa digitaliziranim arhivskim informacijama u dobroj mjeri smanjuje potrebu za posredovanjem osoblja ustanove između korisnika i arhivske građe. Na taj način, pojednostavljuje se sistem korištenja arhivske građe, manje se opterećuje ustanova koja posjeduje arhivsku građu, a i troškovi korištenja iste značajnije su smanjeni.

Digitalizacija arhivske građe u cilju poboljšanja njene dostupnosti u velikoj mjeri zavisi od njene arhivističke sređenosti, odnosno obrađenosti, načina organizacije i opisa digitalne informacije. Osim toga, funkcionalnost i iskorištenost digitalizirane arhivske građe zavisi i od karakteristika i mogućnosti informacionog sistema, koji treba da omogući bolju dostupnost arhivskoj - digitalnoj informaciji. Upravo kroz ovaj segment najbolje je uočljiva međusobna povezanost postupka digitalizacije i sređenosti i obrade arhivskih fondova i zbirki, te prilagodljivosti i spremnosti informacionih sistema, da valjano odgovore traženim zahtjevima korisnika - aplikantata.

Posebno je važno da se digitalizacijom i drugim oblicima izrade digitalnog sadržaja mogu ponuditi ne samo novi sadržaji, već i nove usluge koje su primjenljive

i izvodljive samo u informatičkom okruženju. Stoga je neophodno da u svom društvenom ambijentu stvorimo prihvatljivo informatičko okruženje. U praksi je jako puno primjera gdje je prisutna primjena digitalnog oblika informacija poput oblikovanja i održavanja tematskih portala, mogućnosti postavljanja – prezentovanja online izložbi, različitih e-mail-internet komuniciranja i dr. Sistemi nove ponude, zasnovani na temelju digitalizovane arhivske građe, mogući su i prema tzv. stručnoj javnosti, odnosno drugim ustanovama, organizacijama i pojedinostima iz iste ili srodnih djelatnosti. Posebnu važnost mogu imati digitalizovani sadržaji i pripadajući im metapodaci koje posjeduje jedna ustanova za širi krug korisnika. U korisničkom smislu posebnu važnost imaju tzv. „virtualne zbirke“, koje su sve više zastupljene, a koje se u cjelini zasnivaju na izvorno vanjskim sadržajima pribavljenim digitalizacijom arhivske građe drugih vlasnika.

Sistematskim bavljenjem digitalizacijom arhivske građe razvija se i stvara infrastruktura, resursi, znanje i iskustvo, koji sveukupno obezbjeđuju bitnu osnovu za uvođenje novih usko specijalizovanih provođenja procesa digitalizacije, gdje sadržaji postaju dostupni u digitalnoj formi, te se postavlja pitanje organizacije sadržaja u posebnim (Lan i Wan) elektronskim baziranim mrežama. To podrazumijeva da se digitalizirani sadržaji mogu koristiti samo u lokalnim mrežama, članovima koji pripadaju toj mreži, djelovi ili cjelokupan sadržaj mogu se staviti na raspolaganje svim zainteresiranim potencijalnim korisnicima, putem interneta. Iz tih razloga veliku pažnju treba posvetiti digitalizaciji arhivske građe, čime se poboljšava pristup istoj u procesu ostvarivanja brojnih građanskih i ljudskih prava, ali i jednostavnijem prezentovanju kulturnih vrijednosti arhivske građe.

Digitalizirana i mikrofilmirana arhivska građa u funkciji ostvarenja prava pristupa informacijama

Pravni okvir za pitanja prava pristupa informacijama u Bosni i Hercegovini pored Ustava Bosne i Hercegovine, te *Zakona o arhivskoj djelatnosti*,⁷ čini još i nekoliko kompatibilnih zakona, kao što su: *Zakon o slobodi pristupa informacijama*⁸, *Zakon o zaštiti ličnih podataka*,⁹ *Zakon o agenciji za identifikacijske isprave i evidenciju*

⁷ U Bosni i Hercegovini je shodno dejtonskoj ustrojenosti u oblasti arhivske djelatnosti doneseno 11 osnovnih zakona, i to na razini države, dva entiteta, osam kantona i Distrikta Brčko. Ono što je važno istaći jeste da su svi ovi propisi na relevantan način, poštujući arhivistička načela i principe veoma liberalno tretirali pristup i korištenje arhivske građe.

⁸ «Sl. glasnik BiH» br.28/00.

⁹ «Sl. glasnik BiH» br.32/01.

i razmjenu podataka BiH,¹⁰ *Zakon o zaštiti tajnih podataka*.¹¹ Pored toga značajno je istaći i *Pravilnik o sigurnosti podataka kao provedbeni pravni propis*.¹²

Osnovna svrha navedenih, ali i drugih propisa ove vrste jeste da se utiče na transparentniji rad organa vlasti i cjelokupnoga javnog sektora, kako bi korisnici bili pravovremeno, potpuno i bez ikakvih problema informisani i tako ostvarili svoja građanska i ljudska prava. Informaciju čini svaki zabilježeni sadržaj kojim se prenose činjenice, mišljenja i podaci, te svaki drugi sadržaj, bez obzira na oblik i druge posebnosti. Važno je znati da je javnim informacijama u Bosni i Hercegovini načelno pristup dozvoljen bez ograničenja, u naučne, kulturne, te za potrebe ostvarivanja građanskih i ljudskih prava, dok su informacije obilježene nekim stepenom povjerljivosti učinjene nedostupnim, ili pak, dostupnim pod određenim okolnostima.

Ograničenja u pristupu informacijama su prisutna i kad su u pitanju lični podaci vezani za fizička lica, te poslovni podaci privrednih subjekata. O obavezama proizašlim iz odredaba navedenih propisa o pristupu informacijama potrebno je voditi strogo računa i kada je riječ o digitalnim i mikrofilmskim formama informacija. Pristup informacijama, pohranjenim u arhivskim fondovima i zbirkama, koje se čuvaju u arhivima, reguliran je i arhivskim propisima. (*Zakonom o arhivskoj djelatnosti i Pravilnikom o korištenju arhivski fondova i zbirki*).¹³

Ovim propisima definisane su norme koje se odnose na poštovanje vjerskih, nacionalnih i spolnih načela u postupku korištenja arhivskih informacija. Ograničenja postoje u postupku korištenja arhivske građe, koja sadrži podatke od posebnog društvenog (državnog) značaja, kojima se dovodi u pitanje lična, te posebno druga (državna) sigurnost i diskreditacija.

¹⁰ «Sl. glasnik BiH» br. 56/08.

¹¹ «Sl. glasnik BiH» br. 54/05.

¹² «Sl. Glasnik BiH» br. 39/02.

¹³ U Bosni i Hercegovini je doneseno više propisa u arhivskoj djelatnosti koji regulišu problematiku korištenja arhivske građe: *Zakon o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine* («Sl. glasnik BiH», br.16/01), *Zakon o arhivskoj građi i Arhivu Federacije Bosne i Hercegovine* («Sl. novine Federacije BiH», br. 35/02), *Zakon o arhivskoj djelatnosti Republike Srpske* («Sl. glasnik RS», br.119/08), *Zakon o arhivskoj djelatnosti Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine* («Sl. glasnik Brčko Distrikta BiH», br. 44/04), *Zakon o arhivskoj djelatnosti Tuzlanskog kantona* («Sl. novine TK», br.15/00), *Zakon o arhivskoj djelatnosti KS* («Sl. novine KS», br.2/00, 3/05), *Zako o arhivskoj djelatnosti SBK*, («Sl. novine SBK», br. 10/01), *Zakon o arhivskoj djelatnosti USK* («Sl. novine USK», br. 6/99), *Zakon o arhivskoj djelatnosti HNK* («Sl. novine HNK», br.7/04, *Zakon o arhivskoj djelatnosti ZHŽ* («Sl. novine ZHŽ» br. 18/99), *Zakon o arhivskoj djelatnosti BPK*, («Sl. novine BPK» br. 11/03).

U ranijoj praksi u Bosni i Hercegovini arhivska građa se davala korisnicima u prostorijama arhiva u klasičnoj formi korištenja. Taj proces je bio složen, kako za arhive tako i za korisnike. Iziskivao je uključivanje znatnog broja arhivskih kadrova, sa značajnim fondom radnih sati, a korisnički efekti nisu bili zadovoljavajući. Međutim, u novije vrijeme na ovom planu došlo je do znatnih promjena, koje se posebno odnose na stvaranje uslova za korištenje digitalnih i mikrofilmskih formi arhivske građe. Na taj način, posebno treba istaći činjenicu da su digitalizacijom i mikrofilmiranjem arhivske građe stvorene mogućnosti jednostavnijeg i efikasnijeg pristupa traženim informacijama. Povećan broj zahtjeva je evidentan kako za potrebe nauke i kulture, te posebno za ostvarivanje brojnih građanskih i ljudskih prava. Broj zahtjeva po ovoj osnovi usljed složenosti i dinamičnosti društvenih procesa u vremenu tranzicije, recesije i globalizacije, znatno je povećan. Kako bi se odgovorilo na adekvatan način povećanom broju zahtjeva, neophodna je veća zastupljenost procesa digitalizacije i mikrofilmiranja arhivske građe u arhivima, te uspostavi jedinstvenog arhivskog informacionog sistema, prvo na nivou Bosne i Hercegovine, a potom i unutar svake arhivske jedinice-subjekta.

Novi nosači informacija, pored toga što omogućuju jednostavniji i efikasniji pristup arhivskim informacijama i iste čine bliže korisnicima, otvorili su i niz drugih pitanja na koje arhivska struka treba da odgovori. Neka od tih pitanja vezana su za potrebe izgradnje validne zakonske regulative, obezbjeđenja odgovarajućih finansijskih i kadrovskih pretpostavki za uspostavu arhivskog informacijskog sistema, gdje pristup arhivskim informacijama zauzima značajno mjesto, održivosti i stavljanja u funkciju arhivskog informacionog sistema za potrebe zaštite, upravljanja i korištenja arhivskim informacijama. Uspostava suvremenog informacijskog sistema predstavlja važan podsticaj ka spostavi arhiva kao funkcionalnih ustanova neophodnih društvu i pojedincu.¹⁴

Stvaranje informacionog arhivskog sistema podrazumijeva odgovarajuću jedinstvenu bazu elektronskih zapisa-podataka, koja bi mogla poslužiti za prenos na posebne servere, internet i druge mreže i sisteme. To znači, neophodno je stvoriti informacione sisteme pomoću kojih je moguće jednostavnije dobiti neophodne arhivske informacije. To se može ostvariti samo ukoliko arhivske ustanove provedu proces digitalizacije i mikrofilmovanja arhivske građe, čime se stvaraju pretpostavke za obrazovanje adekvatne informacione baze. U duhu stalnog napretka i razvoja informacijskih tehnologija stvorene su savremene tendencije i potrebe pohranjivanja digitalnih sadržaja u posebno obrazovane

¹⁴ Izet Šabotić, *Arhivska građa u funkciji ostvarivanja građanskih i ljudskih prava: iskustva Arhiva Tuzlanskog kantona*, Atlanti, br. 24- N.1, Trst-Maribor 2014., str. 133.

baze podataka. Pravilo je da pohranjene arhivske elektronske informacije budu u utvrđenoj standardiziranoj normi i formatu. To obezbjeđuje njihovu sigurnost, validnost i autentičnost. Osim elektronskih baza podataka, u arhivima, a posebno u drugim baštinskim ustanovama (bibliotekama i muzejima) u posljednje vrijeme sve je prisutniji trend izrade Web bazirane prezentacije, koje mogu dati opšti pristup digitalnoj kulturnoj baštini ovih ustanova.

U opštim slučajevima, digitalizirana kulturna baština pohranjuje se u bazama podataka na posebnom serveru, a pristup korisnicima omogućava se putem Web servera. Što u konkretnom znači da su to dvije usluge, dva servera, dok u konkretnoj implementaciji obje usluge mogu biti pružene sa jednoga računara. Isto tako, korisnici mogu pristupiti Web serveru lokalno ili preko interneta.

Prezentacija digitalizirane forme arhivske građe putem interneta treba da omogući jednostavniji pristup od strane zainteresiranih korisnika. Vlasnik digitalizirane arhivske građe neophodno je da uradi zaštitni sistem pristupa digitaliziranim informacijama. Naime, internet je javna mreža, koja po svojoj prirodi nije sigurna, te je podatke koji se njome prenose potrebno zaštititi. To podrazumijeva kontrolu pristupa, jer nije prihvatljivo da sadržaje koriste korisnici izvan mreže, koja ne izlazi na internet. U Arhivu Tuzlanskog kantona izvjesno vrijeme zastupljene su interne baze digitaliziranih dokumenata, koje imaju cilj da prospješe korisničku funkciju arhivskih informacija. To se i postiglo, na način da su u elektronskim bazama pohranjene informacije koje se najviše traže od strane korisnika za rješavanje brojnih pitanja iz domena ostvarivanja ljudskih i građanskih prava, a posebno iz oblasti imovinsko-pravnih i radnih odnosa, te iz oblasti potvrđivanja validnosti obrazovne spreme i slično. Zahvaljujući navedenim elektronskim bazama, procenat korisnosti arhivske informacije je znatno povećan i kreće se oko 80 odsto od podnijetih zahtjeva.¹⁵ Osim toga, znatno je pojednostavljen postupak pristupa arhivskim informacijama, koji se može obaviti elektronskim putem. Pored navedenog, Arhiv Tuzlanskog kantona pokrenuo je postupak izrade sopstvenog softvera u okviru informacionog arhivističkog sistema, koristeći se uslugama ICA AtoM programa, prilagođavajući isti svojim potrebama i funkciji. To će svakako dodatno doprinijeti daljem poboljšanju korisničke funkcije arhivske građe u ovoj arhivskoj ustanovi, te promociji i približavanju arhivske građe široj javnosti.

Pozitivni efekti e-arhivske informacije vidljivi su posebno kada je riječ o stavljanju iste u funkciji za potrebe korisnika u ostvarivanju njihovih građanskih i ljudskih prava. Postojanje e-arhivske informacije utiče na pojednostavljenje postupka podnošenja i rješavanja zahtjeva po pitanju korištenja činjenica

¹⁵ Iz evidencija Arhiva Tuzlanskog kantona.

pohranjenih u fondovima i zbirkama Arhiva TK. Jednostavniji i efikasniji pristup doprinosi boljoj popularizaciji arhiva i arhivske građe u društvenoj zajednici. Efekti bi bili svakako znatno bolji da se ovdje ne radi o ograničenom broju e-arhivskih informacija u odnosu na ukupan broj istih, tako da se danas u Arhivu TK, mali broj arhivskih informacija može koristiti na savremen način. Taj segment je neophodno ubuduće značajno popraviti.¹⁶ No, u svakom slučaju i navedene količine e-arhivskih informacija, dobar su pokazatelj značaja istih u procesu zaštite, upravljanja i korištenja istih.

Međutim, potrebno je da Arhiv TK posebnu pažnju na ovom planu posveti razvoju arhivskog informacionog sistema. Programske mogućnosti ovakvih sistema su različite. Neki su prilagodljivi za opis fondova i arhivske građe, nudeći pristup arhivskim informacijama parcijalno i ograničeno. No mogućnosti arhivskih informacionih sistema mogu ići i u pravcu generalnog opisa fondova i zbirke, serija, dosijea i dokumenata, čime se stvara veća i bolja mogućnost korištenja istih. Osim toga, arhivski informacioni sistemi, arhivsku građu čine izvjesnijom i jednostavnijom za korištenje budućih generacija korisnika.

Digitalizirana arhivska informacija u funkciji promocije kulturne baštine

Važan segment djelovanja arhiva jeste njegova kulturno-obrazovna djelatnost, koja se prije svega zasniva na karakteru arhivskoga dokumenta, kao izvora informacija i nezamjenljivog svjedočanstva historijskih procesa, te na društvenoj potrebi da se u procesu demokratizacije kulture izvrši adekvatno vrednovanje arhivske građe, kao važnoga segmenta kulturnoga naslijeđa. U arhivskoj praksi poznati su raznovrsni oblici i sadržaji kulturno - obrazovne djelatnosti arhiva, poput: predavanja, postavki arhivskih izložbi, publiciranja arhivske građe i informativnih sredstava, razni oblici saradnje sa školama, sa medijima, korištenje arhivske građe i publikacija i sl.

Realizaciju svih ovih sadržaja u znatnoj mjeri može olakšati pohranjivanje arhivske građe u digitalnoj formi. Digitaliziranu arhivsku građu je jednostavnije primijeniti u procesu raznih predavanja, a praktičnim point prezentacijama moguće je predstaviti arhivsku građu kod postavki izložbi. Taj proces je jednostavniji, očigledniji i efektivniji korištenjem e-formi arhivske građe. To je evidentno i kod korištenja e- forme arhivske građe u postupku izrade publikacija, ali i kod saradnje sa školama i medijima, gdje se na jedan prihvatljiv i jednostavan

¹⁶ Izet Šabotić, *Arhivska građa u funkciji ostavriavanja građanskih i ljudskih prava: iskustva Arhiva Tuzlanskog kantona*, Atlanti, br. 24-N.1, Trst-Maribor 2004, str.133.

način digitalna arhivska građa može predstaviti ovoj vrsti korisnika, te takvo predstavljanje imati velike efekte.

Digitalizacijom arhivske građe postižu se znatno bolji rezultati u realizaciji kulturnih sadržaja iz oblasti arhivske djelatnosti. Digitalizirana arhivska građa može se se prezentovati kulturnoj i široj javnosti putem web portala, facebooka, twitera i slično. U posljednje vrijeme najveći broj arhivskih ustanova koristi se navedenim mogućnostima. To im pomaže da se bolje predstave javnosti, da ukažu na važnost arhivskih ustanova i arhivske građe, ali i da pomognu korisnicima. Web portali su posebno pogodni za predstavljanje kulturnih sadržaja, poput: izložbi, promocija izdanja arhiva, predavanja, predstavljanja publikacija i slično.¹⁷ Na ovaj način vrši se dobra popularizacija arhivske građe, ostvaruje se neposredan kontakt sa korisnicima i pomaže istim da shvate značaj vrijednosti arhivske građe kao nezamjenljivoga pisanoga i kulturnoga naslijeđa naroda i države. Primjenom digitalizirane građe u kulturne svrhe postižu se brojni efekti od onih vezanih za jednostavnost prezentovanja arhivske građe, na mogućnost široke primjene digitalne forme arhivske građe, jednostavnu kreaciju kulturnih sadržaja, kao i znatno smanjeno vrijeme za realizaciju istih. Mogućnost prezentovanja arhivske građe na udaljene destinacije ima i niz drugih prednosti.

Proces digitalizacije arhivske građe u Arhivu TK odvija se kroz realizaciju projekta „hibridnog arhiviranja“ (mikrofilmiranje i digitalizacija) arhivskih fondova i zbirki. Proces „hibridnog arhiviranja“ arhivske građe Arhiv Tuzlanskog kantona provodi u kontinuitetu počev od 2007. godine, tako da je dosada arhivirano oko 10.000.000 digitalnih i mikrofilmskih kopija arhivske građe u skladu sa standardima i normama vezanim za ovu problematiku.¹⁸ Proces „hibridnog arhiviranja“ vrši se po jasno utvrđenim kriterijima,¹⁹ gdje prioritet imaju najvažniji fondovi i zbirke, prije svega oni koji su proglašeni od strane Komisije za nacionalne spomenike, nacionalnim spomenicima od interesa države.²⁰

¹⁷ Arhiv Tuzlanskog kantona na svojoj web stranici ima uredno pohranje sve kulturne, stručne i naučne sadržaje u periodu od nekoliko posljednjih godina u organizaciji ovog Arhiva. Isto tako, u funkciji ovog Arhiva izvjesno vrijeme su i facebook i twiter, što sve ukupno omogućava bolje predstavljanje Arhiva i bolju komunikaciju sa kulturnom, naučnom i širom javnosti.

¹⁸ „Hibridno arhiviranje“ arhivskih fondova i zbirki Arhiva Tuzlanskog kantona vršila je certificirana informatička kompanija d.o.o. „Mikrografija“ Sarajevo, sestrinska kompanija d.o.o. „Mikrografija“ Novo Mesto- Republika Slovenija.

¹⁹ Arhiv Tuzlanskog kantona i u 2014. godini provodi „hibridno arhiviranje“ vrijedne arhivske građe, što je dio jedinstvenog dugogodišnjeg kontinuiranog projekta stavljanja najznačajnijih arhivskih fondova i zbirki u mikrofilmsku i digitalnu formu.

²⁰ Odlukom Državne komisije za nacionalne spomenike, od 4. 12. 2009. godine, 34 arhivska fonda i zbirke i 173 raritetne knjige proglašeni su nacionalnim spomenicima kulture od izuzetne važnosti za Bosnu i Hercegovinu.

Između ostalog hibridno su arhivirani, slijedeći fondovi i zbirke:

- *Orijentalna zbirka (1578-1936)*,
- *Zbirka Radnički pokret i narodno-oslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (1920-1945)*,
- *Fotografije iz fonda «Front slobode» Tuzla (1944-2002)*,
- *Oblasni narodni odbor Tuzla (1949-1952)*,
- *Kotarski narodni odbor Brčko (1880-1918)*,
- *Zbirka fototeka (1873-2010)*,
- *Zbirka porodice Zaimović*,
- *Zbirka fotografija i dokumenata Hasiba Džinde.*²¹

Pored navedenih hibridno arhiviranih fondova i zbirki, u Arhivu TK je izvršena digitalizacija i mikrofilmovanje nekih posebno vrijednih rukopisa, poput: Ljetopisa Franjevačkog samostana «Parochia Solinarum» (1806-1892), te rukopisa «Šerihul lekaje» iz 17. stoljeća.

Osim toga, u saradnji sa drugim informatičkim kućama, Arhiv TK je dobio u posjed digitalnu formu više vrijednih časopisa:

- *Bosanski prijatelj (1850-1870)*;
- *Glasnik Zemaljskog muzeja (1889-1940)*;
- *Nada (1895-1903)*;
- *Pozorište (1953-1991)*;
- *Front slobode (1944-1953)*;
- *Kalendar BZK „Garjret“ (1903-1941)*.

Arhiv TK posjeduje digitalnu formu i jednog broja službenih glasila i popisa stanovništva, kao što su:

- *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879.*
- *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine iz 1885.*
- *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovine iz 1895.*
- *Popis stanovništva iz 1910. godine*

Svi navedeni fondovi i zbirke, te digitalizirane publikacije u Arhivu TK su našli svoju široku primjenu i funkciju, kako za potrebe korisnika u ostvarivanju građanskih i ljudskih prava, tako i kod prezentovanja digitalne forme arhivske građe u kulturne i obrazovne svrhe.

Postojeće digitalne forme u Arhivu TK čine važan dio kulturne baštine, dostupan većem broju korisnika. Važno je to što je digitalizirana forma kulturne baštine Arhiva TK dostupna i korisnicima sa udaljenih lokacija u zemlji i

²¹ Hatidža Fetahagić, *Značaj digitalnih arhivskih i bibliotečkih fondova i zbirki*, Arhivska praksa br.13, str. 268.

inozemstvu. To je dovelo do veće efikasnosti i značajnije finasijske dobiti, koja omogućava dalji podsticaj na zaštiti arhivske građe.

Pored toga, procesom digitalizacije kulturnog blaga Arhiva TK povećan je broj korisnika, kojim se nudi noviji jednostavniji pristup informacija, pri čemu je uštedeno dragocjeno vrijeme, a efekti njihovog rada su znatno bolji. Uz pomoć digitalnih oblika pospješen je kvalitet i nivo korištenja arhivskih fondova i zbirki, uz mogućnost da se iste stave na poseban server, što će omogućiti efikasnije korištenje kulturnog naslijeđa Arhiva TK.

Umjesto zaključka

«Hibridno arhiviranje», odnosno digitalna i mikrofilmska obrada i zaštita arhivske građe, kao vrijednoga kulturnoga i dokaznog naslijeđa, predstavlja važan projekat za očuvanje, popularizaciju i korištenje arhivske građe. Pored toga, proces „hibridnog arhiviranja“ je važan iskorak u nastojanjima da se Bosna i Hercegovina približi svjetskim i evropskim standardima i normama na planu zaštite i korištenja arhivske građe kao nezamjenljivoga kulturnoga pisanog naslijeđa.

U tom smislu, Arhiv TK je prepoznao važnost procesa „hibridnog arhiviranja“. Sve to predstavlja mali, ali važan iskorak na planu efikasne zaštite arhivskih fondova i zbirki Arhiva TK i stavljanje istih u funkciju na jednostavan i efikasan način. Kako bi efekti i rezultati na tom planu bili bolji neophodno je obuhvatiti veći broj fondova i zbirke procesom «hibridnog arhiviranja», pri čemu prioritet trebaju imati fondovi i zbirke proglašeni nacionalnim spomenicima kulture Bosne i Hercegovine, kao i fondovi i zbirke koji imaju veću operativnost. Sve to treba uraditi uz poštovanje prihvatljivih standarda i normi koji će omogućiti validnu organizaciju, prezentaciju i korištenje digitaliziranih informacija, sa fokusom na sigurne forme zaštite istih.

Summary

«Hybrid archiving» that includes digital and microfilm processing and preservation of archival material as valuable cultural and evidential inheritance is an important project for protecting, popularization and use of archival material. Also, process of digitalization is a major step in attempt to bridge the gap between Bosnia and Herzegovina and standard practices regarding preservation of archival material in Europe and rest of the world.

In that sense the Archive of Tuzla Canton recognized importance of hybrid archiving (digitalization and microfilming). All that presents small but important step in efforts to ensure efficient preservation of archival fonds and collections, and priority should be focused on those that were declared as national cultural monuments of Bosnia and Herzegovina. This must be achieved by following acceptable standards and norms that will ensure valid organization, presentation and use of digitalized informations, while ensuring safe preservation of important material.

UDK 930.253

Јован П. ПОПОВИЋ, адвокат,
бивши директор Архива Југославије
E-mail: popovic.j@open.telekom.rs

МЕТОДОЛОГИЈА ПОСТУПАЊА И ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ПРИСПЈЕЛЕ У АРХИВ ПОКЛОНОМ, ОТКУПОМ И ЗАВЈЕШТАЊЕМ, ЊЕНО ЧУВАЊЕ, СРЕЂИВАЊЕ И ОБЈАВЉИВАЊЕ

Сажетак: Због значаја архивске дјелатности, без обзира на позиције архива у разним земљама свијета, различите политичке системе, неуједначене степене техничко-технолошког развоја и слично, државе морају бити заинтересоване за то како им функционишу архивске службе у вршењу својих надлежности. Законским и подзаконским прописима уређују се заштита, коришћење и објављивање архивске грађе која стиже у архиве по разним основама. Велика количина архивске грађе у архиве се преузима од регистратура сходно утврђеним роковима и договореним условима. Та архивска грађа мора бити сређена, категорисана и валоризирана по архивистичкој методологији и изграђеним принципима теорије и праксе, чиме постаје доступна за коришћење.

Знатно мања количина архивске грађе стиже у архиве, која је категорисана као приватна архивска грађа (лични и породични фондови, мемоарска и друга грађа). Нас овдје посебно интересује она архивска грађа која се од ствараоца или имаоца преузима у архив путем откупа, поклона и завјештања.

Архивску грађу која се преузима откупом, поклоном и завјештањем мора пратити писани документ (уговор код поклона и откупа, а последња писмена изјава воље код института завјештања-тестаментна). Пошто се ова врста архивске грађе преузима уговорно или добротинством у писменој форми, то се о свим елементима уговора мора водити рачуна, јер се ради о врло одговорним, сложеним и осјетљивим пословима, који не почивају само на одредбама архивских прописа, већ приоритетно на условима и роковима предвиђеним у уговорима и тестаментима чије се одредбе морају испоштовати.

Кључне ријечи: архивска грађа, закони, откуп, поклон, завјештање, тестамент, услов, рок и валоризација архивске грађе.

Abstract: *The importance of archival activity, regardless of the position of archives in various countries of the world, deferent political systems, deferent levels of technological development etc., and the states must be interested in how they operate archival services in the exercise of its jurisdiction. Through legislation and regulations regulate the protection, use and publishing of archival material, which arrives in the archives on various occasions. A large amount of archival material is added to the archive from the creators in accordance with established deadlines and under certain conditions. These records must be classified, categorized and valorized by archival methodology and principles, theory and practice, making it available for use.*

A much smaller amount of archival material comes to the archives and it is categorized as private archival material (personal and family funds, memoirs and other material). Our particular interest here is archival material, assumed into the archives by purchase, gift or legacy from creators or holders.

Archival material that is received by purchasing, gift or legacy, must be based on written documents (on contracts – when it comes to gifts and purchases, and on the final written statement of willingness of the institute legacy-testament). Since the archival material is received by contract or charity in writing, it must take account of all the elements of the contract, because it is a highly responsible, complex and sensitive matter, that is not based only on the provisions of archival regulations, but primarily, on the agreed terms and deadlines provided under contract, of which the terms must be respected.

Key words: *archival material, laws, definitions of purchase, gift, legacy, testament; requirement, term and evaluation of archival material; concluding remarks.*

Сачуваност архивске грађе

Вријеме је врло битан фактор, вјерни пратилац природних законитости, а тиме и природног права. Велики број значајних догађаја или личности из давних времена остали су забиљежени и сачувани до данашњих дана. Наравно, већина не. Забиљежени су на разним подлогама и са различитим средствима биљежења-писања и до данашњих дана опстала за коришћење. Морамо се запитати каквим је знањем или Божјом вољом то богатство архивске грађе вјековима сачувано (Кина, Египат, Грчка...) и од пре нове ере. Чудно! Гдје је та грађа имала смјештај? Каква је техничко-технолошка и безбједоносна заштита примјењивана? Ко се и како старао о хемијско-биолошкој заштити.? На сва та и многа друга питања је много лакше размишљати и дивити се “њиховој древној и вјековној стручности”, него дати праве одговоре, поготову што ти споменици културе нијесу били заштићени законским прописима. Та начелна непознаница има и психолошки утицај на нас архивисте, који се бавимо заштитом архивске грађе. Зар није уживање разгледати умјетничка дјела великих сликара ранијих вјекова, читати књиге великих умова, слушати музику непоновљивих композитора давних стољећа, дивити се техничким иноваторствима и чудити се опстајању монументалних грађевина без бетона и челика.

Данас су бројна иноваторства, нагли развој технике и технологије, брза комуникација са цијелим свијетом, да у трен ока добијаш информације о свему шта пожелиш, телефоном у џепу иако си на „крају света, кући си“ и много тога што је донијела друга половина XX и почетак XXI вијека, олакшала живот човјечанству. Вријеме, које је прошлост, фундамент је времена које долази и постаје стварност. Сада у ери разних облика записа, интернет као доступна глобална пакетна мрежа, која садржи на милијарде података, пружа заинтересованом кориснику службених и приватних услуга на просторима земљине кугле, да за трен дођу до одређених података. Ту су и врло битни облици интернетско-друштвених мрежа као што су Facebook, Twitter, YouTube и др., па се поставља питање мјеста и улоге архива и архивске грађе, како оне забиљежене на класичној папирној подлози, тако и оне на електронским носачима записа. Ова шароликост и изворност архивске грађе изискује нова не само архивска знања, већ и много других техничко-технолошких, електронских и информатичких сазнања за коришћење и примјену нових технологија, а тиме и методологија.

Али, самим коришћењем бројних благодети које нам пружа савремена техника и технологија, а нарочито електроника, нажалост, постајемо физички неотпорни јер двије трећине времена проводимо за рачунарима, са телефонима, телевизорима и сл. Пошто је природа одредила човјеку да да пуно ради, или како је Лењин рекао „рад је створио човека“, истина је да смо све мање физички активни, што доводи до озбиљног нарушавања људског здравља у свијету.

Искуством и методологијом рада претходних генерација, праксом и примјеном архивистичке теорије и праксе из ближих периода, познавањем савремених облика заштите, поштовањем нормативних аката који регулишу заштиту и коришћење, може се очувати архивска грађа.

Дигитализација

Дигитализација као нови вид записа, представља настајање изворног дигиталног записа, као и преношење неког аналогног материјала у дигитални облик. Сматрамо да дигитализацију прво треба „увести“ код архивске грађе која потиче од најстаријих датума, с тим да се она пренесе у цјелини, због малог броја сачуваних докумената, а затим ону која је категорисана као културно добро од великог и изузетног значаја, па редом како према

категорисаној архивској грађи, тако и оној која је предмет најчешћих истраживања. То мора бити уређено законским и подзаконским прописима, с тим да је присутно сазнање да старе и нове технологије могу да опстану само у интеракцији, дакле заједно. Треба знати да архивска грађа из ранијих периода у односу на савремене архивске записе, није мање битна од момента њене дигитализације, односно након што је пренијета на неки од савремених облика записа. Она задржава свој значај као и прије поступка дигитализације. Дигитализацијом престаје коришћење оригиналних докумената из старијих периода, зато ухитрено треба радити да се та архивска грађа што прије пренесе на савремене облике записа.

Архивска грађа која има карактер ауторског дјела

Са сигурношћу можемо рећи да за један број написаних књига или за одређени број умјетничких дјела није познат аутор. Исто тако није знано ко је конструисао бројне машине и апарате, а дешава се и то да се не зна ко је аутор велелепних мостова, облакодера, конструктор авиона, па чак и оних којима често путујемо. Такође, постоје многа ауторска дјела која нијесу регистрована код завода за интелектуалну својину, (институцијама која се баве регистрацијом и евиденцијом ауторских дјела). Стога у доста случајева има спорења око ауторских права.¹ Оригинали објављених или необјављених

¹ а) У непосредним разговорима, расправама па чак и у штампи пуно се полемисало које аутор дела „Смрт Смаил-аге Ченгића“, да ли познати хрватски песник Иван Мажуранић који је и објавио наведено дело, или владика црногорски Петар II Петровић Његош, духовник, филозоф државник, познат пре свега по својим генијалним делима једнако цењеним широм Европе и света. И дан данас се о томе воде расправе, јер по аргументима, стилу писања, времену настајања могу припадати и Његошу и Мажуранићу. Но, била би правда да остане ономе, ко је и до сада био аутор.

б) Шта је са Теслиним генијалним делима која су, како се поуздано зна, други присвајали, било када је зашао у дубоку старост, било када је би у најбољем стварачком добу, а није имао средстава да их реализује. Ипак, он није хтео да ти генијални изуми остану тајна, па их је показивао својим колегама, који су те изума, идеје и планове поздрављали, хвалили, како патенте тако и аутора, али богами неке од тих патената и проглашавали својим. И дан данас се о томе воде жестоке расправе.

в) Аутор овог рада седео је у једном ресторану у Софији у друштву са Македонцем, Србином из јужног дела Србије, и домаћином колегом из Бугарске, чији смо и били гости. Уз пријатељски разговор слушали смо дивну музику, која има доста сличности са македонском музиком. Када им је на репертуару била песма „Зајди зајди...“ знајући да се врло често та

дјела, аутори или чланови њихових породица најчешће чувају у својим домовима, а институције-предузећа гдје су аутори, односно конструктори, радили и стварали, у својим просторима (писарницама или архивима). Архивска грађа, од традиционалних до електронских облика, „стиже у архиве“ по разним основама: преузимањем од регистратура, откупом, поклоном, завештањем-легатом и др. гдје се чувају као фондови, збирке, досијеи, предмети, документа.... Наравно, тамо им је и мјесто.²

Према архивској грађи која има карактер ауторског дјела похрањеној у депоима архива примјењују се одредбе закона о архивској грађи и закона који регулише ауторска и друга сродна права.

Преузимање архивске грађе

Архивска грађа коју преузимају архиви може бити у државној или приватној својини. Њени ствараоци или имаоци су правна или физичка лица. Архивска грађа која се путем примопредаје записнички уступа архиву мора по правилу бити одабрана, на основу листе категоризације регистратурског материјала са роковима чувања. Самим тим она је сређена и пописана. Грађа се предаје у роковима утврђеним законима који регулишу архивску дјелатност. Моментом предаје те грађе архиву, она постаје доступна корисницима.

Грађа која се налази у приватној својини је најчешће власништво њеног ствараоца и законом је заштићена. Наиме, она се са становишта права и обавеза имаоца категорише као културно добро, које се не смије уништити

песма пева и радо слуша у Србији аутор овог рада је рекао певачу да га радује што се и овде лепо певају добре српске песме. Интерпретатор је направио паузу, дошао до стола и рекао: „Немојте да присвајате туђу песму, то је наша бугарска песма“. Истовремено су „скочили“ иза стола Македонац и Србијанац и жустро му рекли да није то тачно, већ да је то македонска, односно српска стара добро позната песма. Колега из Бугарске-домаћин вечере прекинуо је даље коментаре и разговор са певачем, чиме је избегнута даља препирка, а онда су се Србијанац и Македонац сваки „својим“ чињеницама убеђивали за столом чија је то песма. Ту песму је аутор овог рада имао прилике да са задовољством слуша и у ноћним локалима Цариграда и у другим градовима, односно државама. Поставља се питање ко је њен аутор и одакле она потиче.? Сигурно је само једно - са балканских простора.

² Ауторска дјела, творевине људског духа, разних облика стваралаштва, углавном се изражавају у јавности, јер њихова иноваторска дјела чине благодет људском роду и цивилизацији. Писана дјела (књиге, брошуре, чланци, преводи), рачунарски програми, говорна, драмска, музичка и филмска дјела, дјела ликовне умјетности, архитектуре, картографска дјела, планови, скице и др. сматрају се ауторским дјелима.

или оштетити. Међутим, за разлику од архивске грађе у државној својини, архивска грађа у приватној својини може бити у промету с тим да право прече куповине имају архиви. Када је у питању приватна архивска грађа, ништа се не може одвијати стихијски, већ на основу начела која почивају на основама материјалних прописа и уопше позитивно правног нормативизма. Та архивска грађа (мемоарска, лични или породнички фонд или збирка, ауторска или конструкторска дјела) у архиве стижу најчешће: откупом, поклоном или завјештањем.

Све је то регулисано законским прописима. Законима се дају праве мјере људима и стварима, јер је сваки други прилаз и у погледу заштите архивске грађе ненаучан и аполитичан. Закони су правна правила која држава намеће, као обавезу својом принудом. Стога архивисти морају „познавати“ велики број законских прописа, како оне који се директно односе на архиве и архивску грађу, тако и оне који посреднуо утичу или додирују архивску дјелатност. Прије свега треба познавати системске и материјалне законе, али и „споредне“, изузетно важне законе који се дјелимично односе и на архивску дјелатност. (Овде се прије свега мисли на: законе о облигационим односима, законе о јавном информисању, законе о слободном приступу информацијама од јавног значаја, законе о заштити података о личности, законе о електронском потпису, законе о електронском документу, законе о ауторским и другим сродним правима).

Преузимање архивске грађе у архиве откупом, поклоном и завјештањем

Архивску грађу, поред регистратурског пријема, архиви запримају: откупом, поклоном и завјештањем. Иако се ради о мањим количинама запримљене или очекиване за пријем архивске грађе по наведеним основама, ова архивска грађа је врло важна и законски заштићена, исто као и грађа која се преузима редовним путем. У тој грађи најчешће се налазе забиљежена не само историјска, политичка и друга друштвена збивања и догађаји у државама или регионима, већ и животне судбине појединаца ствараоца архивске грађе која осликава његову личност и дјела. Свако од нас је „историјска личност“ и међусобно се умногоме не разликујемо, јер свако од нас након рађања, пролази кроз школовање, запошљавање, стварање породице склапањем брака, продужењем врсте рођењем дјете, стварањем о имовинско-правним

вриједностима и угледу у друштву, гдје нас очекује и смрт и мјесто сахране. За сваког од нас постоје изворни документи од: извода из књиге рођених, вјенчаних и умрлих, а да не говоримо о многим другим бројним документима из свих сфера људског живота. Стога би свако од нас, могао имати у најмању руку свој досије повезан у једну цјелину. Нажалост, то сваком није доступно, јер су наша документа „раштркана“ и налазе се како у својим домовима тако у бројним институцијама, зависно од надлежности. По правилу, само се чланови ужих породица старају о биографијама својих сродника са малобројним поткрепљеним доказима. Само су поједине угледне личности из политичког, јавног, културног, умјетничког и по другим основама стваралачког рада, привилеговане, да се о њима и њиховим личностима и дјелима стара не само породица већ и друштво у цјелини. Та лица прати бројна архивска грађа изражена било у документима која су пратила њега и његову личност или функцију или стваралачка дјела која је он стварао, без обзира да ли су сасвим ауторског или другог карактера. Већи број те грађе налази се код ствараоца или имаоца, као лични фонд, коју он или наследници након његове смрти најчешће уступају надлежним установама за заштиту и коришћење грађе, а то су архиви. Нажалост, има случајева да та грађа од стране наследника или оног „ко дође до ње“ заврши на отпаду.

О примопредаји архивске грађе, и поред склопљених и потписаних уговора (поклон, откуп) или акта о завјештању (тестамент), сачињава се и записник који треба да садржи следеће податке: датум састављања, мјесто примопредаје; име надлежног архива; име имаоца архивске грађе; по ком се основу преузима (откуп, завјештање, поклон); каквог је карактера грађа која се преузима; количина архивске грађе која се преузима, налаз комисије и потписи лица који предају и који преузимају архивску грађу.

За сва три наведена начина пријема архивске грађе у архивима (откупом, поклоном и завјештањем), дати су „попуњени обрасци“, али само за по један могући примјер набројаних правних института. Обрасци су урађени за неке од сложенијих примјера поступака, гдје уговарачи нијесу уједно и ствараоци архивске грађе (што је чешћа пракса), већ: представници, сродственици, посредници или „случајни“ имаоци архивске грађе, чије закључивање уговора има потпуну правну снагу, јер не постоје разлози за њихово обарање, пошто није набављена неком противправном радњом. Имена у обрасцима, који су наведени као примјери у овом раду, сасвим произвољно су узета, осим имена директора који су у времену закључивања уговора или тестаментa обављали

функцију директора. Наравно, ни уговори нити тестамент, дати у обрасцима, нијесу реализовани.

Уговори

Када се ради о откупу архивске грађе првенствено се мисли на купопродајне уговоре, који се најчешће примјењују у архивској дјелатности када неки ималац или стваралац архивске грађе жели да је прода-уступи архиву. Тај облик уговора није ништа друго но уговор о продаји (купопродајни уговор). Предмет уговора не може да буде државна архивска грађа, већ само грађа физичких лица.

Уговор о продаји је двострано обавезујући и теретан споразум продавца и купца по коме се продавац обавезује да пренесе на купца право својине на продату ствар или право и да му је у ту сврху преда, док се купац обавезује да плати цијену и преузме ствар. Предмет уговора може бити свака ствар која је у промету, као и будућа ствар (као на примјер ауторско право које још није створено), а од права, предмет уговора могу бити имовинска преносива права (право својине, плодуживање ауторско-имовинска права и др). Суд признаје правно дејство уговора о преносу права под условима: да промет није забрањен, да је уговор закључен у писменој форми са потписима купца и продавца, да је уговор могуће испунити; да је ствар стечена у границама закона; да није повређено право прече куповине.

Пракса је показала да је од стране појединих архива откупљена извјесна количина архивске грађе од продавца који су ту грађу стекли дозвољеним правним радњама или су продавци уједно и њени ствараоци. Најчешће је откупљивана збирка ствараоца архивске грађе, исказана било као мемоарска односно стваралачка из свих области дјелатности, а нарочито на пољу књижевности и умјетности. Претежно се ради о грађи из јавног, културног, друштвеног, државног, политичког и војног живота истакнутих личности и др. Међутим, уколико конкретни архив није у могућности да откупи понуђену архивску грађу, рецимо нема новца, или је у сумњи да је до ње продавац дошао недозвољеним правним радњама (кривичним дјелом, прекршајем, или повредом моралних начела), он је у обавези да прати шта ће се са том грађом десити, прије свега да не би била уништена, продата или изнешена у иностранство, без дозволе надлежног органа. У том случају неопходно је обавијестити надлежне органе, полицију или тужилаштво,

ради предузимања конкретних радњи, сходно законима о кривичном или прекршајном поступку. Архив је као стручна установа, такође, у обавези да о свим појединостима упозна надлежно министарство културе, прије свега о вриједности те грађе и да у том смислу достави образложени приједлог ради рјешавања таквог проблема.

Постоји више врста уговора о откупу архивске грађе. Најчешћи је случај када стваралац или његови наследници уступају архивску грађу у: рукопису, књигама, документима, расутој грађи, у листовима и сл.

У прилогу је дат примјерак уговора о откупу архивске грађе:

Уговор о продаји-откупу архивске грађе

Закључен дана 25. 11. 2014. године између *Џефердановић Јакова*, из Цетиња, Луке Филиповића 50, кога заступа *Петар Поповић* адвокат из Београда Костолачка број 50 (у даљем тексту: продавац) и Државног архива Црне Горе у Цетињу кога заступа директор *Стеван Радуновић* (у даљем тексту: купац)

члан I

Продавац је власник Откупне станице за промет секундарних сировина, односно старог папира, „Градина“, лоциране у Цетињу Луке Филиповића број 50. Прије извјесног времена сакупљач старог папира *Никодије Оврлић* из Засеља, општина Цетиње, приликом чишћења подрума универзитетског професора С.С. из Тивта (који је умро прије 10 година), наишао је на већу количину рукописа, списа, фотографија, писама, других докумената и књига из богатог стваралачког рада тог врло познатог и угледног професора, књижевника и новинара. Неке од тих књига професора С.С. су објављене, док друга грађа која је пронађена у рукописима има карактер ауторског дјела. Мјерено архивистичким мјерилима ради се о архивској и другој документарној и библиотечкој грађи у дужини од пет (5) метара. Сакупљач секундарних сировина *Никодије Оврлић*, умјесто да ту грађу директно прода главном откупљивачу старог папира за Црну Гору или Фабрици за прераду папира он је склонио једно вријеме у својој сакупљачкој остави, а затим се посавјетовао са стручним људима и сазнао да се ради о

вриједној архивској грађи. Сматрајући да ће продајом те грађе имати већу зараду, покушао је продати некима од издавачких кућа или антикварница, али нико није био вољан да је откупи. Државном архиву Црне Горе на Цетињу, као јединој надлежној институцији, за оцјену вриједности архивске и друге документалистичке грађе није је нудио на продају. На крају је понудио је продавцу као руководиоцу откупне станице „Градина“ из Цетиња. Продавац је од Никодија Оврилића грађу откупио по већој цијени од цијене којом се купује стари папир, знајући да јој је мјесто у архиву, па је и понудио купцу.

члан 2

Продавац као ималац и откупљивач наведене архивске грађе и већег броја књига (350 наслова) од сакупљача секундарних сировина из члана 1 овог уговора, чији је стваралац професор С.С., продаје Државном архиву Црне Горе-Цетиње Новице Церовића број 2, за нето износу од 1.000 еура (једна хиљада еура).

Члан 3.

Наведену архивску грађу, други документарни материјал и књиге из члана 1. овог уговора продавац продаје, купцу (надлежној и стручној организацији) по симболичној цијени из разлога да би била смјештена тамо гдје јој је и мјесто и да покрије трошкове откупа од сакупљача, чувања и превоза до купца, у износу датом у члану 2 овог уговора, без било каквих других условљавања и потраживања.

Члан 4.

Продавац изјављује да је архивска грађа која је предмет купопродаје без било каквих терета, јер је провјером утврдио да професор С.С. нема наследника нити ближих сродника.

Члан 5

Уговарачи су се споразумјели да купац уговорену цијену исплати одмах по потписивању уговора, односно након примопредаје архивске и библиотечке грађе, што ће се записнички констатовати. Продавац изјављује, а тиме преузима све евентуалне обавезе, које могу произаћи из овог уговора, пошто је сазнао да стваралац те грађе професор С.С. није оставио било какву опоруку.

Члан 6.

Уговарачи констатују да наведена архивска грађа даном закључења овог уговора, односно њеним ступањем у посјед купца постаје државна својина, и да се код њеног сређивања, категоризације, коришћења и публиковања поступа онако како је то нормативно предвиђено за осталу архивску грађу, која је похрањена у Државном архиву Црне Горе на Цетињу, зависно од: временских одредница, историјског, умјетничког и научног карактера као и од образовне вриједности, изворности и од важности самог ствараоца.

Члан 7

Купац је овлашћен и у обавези да према преузетој (купљеној) грађи, а на основу овог уговора, поступа у складу са материјалним прописима, односно сходно закону који регулише заштиту и коришћење архивске грађе, прописима који регулишу ауторска и друга сродна права (када је у питању објављивање), као и закону о облигационим односима.

Члан 8

Уговарачи се одричу права раскида уговора.

Члан 9

За спорове по овом уговору надлежан је Основни суд на Цетињу.

Члан 10

Овај уговор је сачињен у шест истовјетних примјерака од којих свака страна задржава по три примјерка.

ПРОДАВАЦ
Јаков Џефердановић

КУПАЦ
Стеван Радуновић

НАПОМЕНА: У овом обрасцу је приказан један од примјера већег броја могућих образаца уговора о откупу. Овакав примјер је дат из разлога да би се сазнало како је продавац дошао до архивске грађе (предмета уговора) и што је био разлог за продају исте. Нека од имена која су унијета у уговору и постоје, као на примјер име директора Државног архива Црне Горе. Име директора ДАЦГ, не можемо мијењати, нити произвољно уносити друго име ако се зна да се у времену „склапања уговора“ налазио на тој функцију управо Стеван Радуновић. Уговор из овог обрасца није склопљен, већ је узет само као примјер.

Предмет уговора мора се поближе описати, како би се утврдило да продавац није неком противправном радњом, односно прекршајем или кривичним дјелом дошао до ове грађе и у том евентуалном случају благовремено доставила пријава надлежним државним органима (полицији или тужилаштву).

Поклон

Поклон је добротини уговор којим неко (поклонодавац) даје (поклонопримцу) одређену властиту имовинску или другу културну вриједност, а други то прима и прихвата. У овом случају је присутна добра воља између поклонодавца, да ту вриједност поклони, а поклонопримца да исту прими. Поклонодавац може бити не само физичко већ и правно лице. Ради се о бесплатности поклањања и да ту чинидбу извршава добровољно. Предмет поклона могу да буду, ствари, права и имовина. Наравно, да се она права (строго лична, морална и друга права) која се не могу пренети на другога, не могу ни поклањати. Поклонопримац који је преузео имовину, у овом случају архивску грађу, одговоран је за њу. Поклањање, које прати усмена изјава не може се сматрати довољним уколико није склопљен и уговор о примопредаји. По правилу, не може се тражити од поклонопримаоца повраћај поклоњене ствари или имовине, мимо онога што је предвиђено уговором. Због тога и ту одредбу уговор треба да садржи. Када се ради о поклону архивске грађе архиву, уговором се морају предвидјети све евентуалне последице које могу настати. Прије свега, о каквој се архивској грађи ради, да ли о оној која има ауторски карактер или другој врсти грађе до које је поклонодавалац и на који начин дошао.

Ево једног од могућих облика закљученог уговора о поклону архивске грађе.

Уговор о поклону архивске грађе

Закључен дана 25.11.2014. године између *Машана Драгишића*, из Цетиња, Пека Павловића број 213, кога заступа *Рамадановић Драгоје* адвокат из Подгорице, улица Ђока Поповића 76 (у даљем тексту: поклонодавалац) и Државног архива Црне Горе у Цетињу кога заступа директор *Стеван Радунковић* (у даљем тексту: поклонопрималац)

члан 1

Поклонодавалац је власник-ималац архивске грађе и књига које је прикупао, преузимао и чувао, а чији је стваралац био његов покојни стриц *Томаш Драгишић* из Цетиња, Његошева број 250. Архивска грађа се односи прије свега на рукописе стричевих објављених књига и преко стотину реферата како у рукописима, тако и објављених у црногорским и иностраним часописима и другим публикацијама. Поред тога, у тој грађи налазе се путни извештаји покојног стрица Томаша Драгишића по земљи и иностранству, разни дописи, преписке, говори са промоција књига, изложби па чак и један број посмртних и других говора или телеграма писаних и слатих у разним приликама, као и један број необјављених пјесама. Већина те грађе односи се на период времена док је покојни Томаш Драгишић, стриц поклонодаваоца, обављао функцију директора угледне издавачке куће „Засеље“ из Београда. Поред архивске грађе, поклонодавалац је сачувао и пар стотина књига. Грађа је поређана по методологији мјерења архивске грађе десет дужних метара.

члан 2

Поклонодавалац овим поклања своју непокретност описану члану 1 овог уговора Државном архиву Црне Горе на Цетињу.

члан 3

Поклонопрималац прихвата поклон у свему како је то предвиђено чланом 1 овог уговора и то са захвалношћу.

члан 4

Поклонодавалац овлашћује, а тиме и условљава поклонопримаоца, да по основу овог уговора оформи посебну збирку по имену њеног ствараоца *Томаша Драгишића* и сву ту архивску грађу среди по архивистичким принципима и да омогући њено коришћење након њеног архивског и библиотечког сређивања и валоризације, односно да то не буде раније од двије година од дана записничког преузимања предметне грађе.

члан 5

Поклонодавалац изјављује да предмет овог уговора није теретан нити је било чиме оптерећен, а да је стриц покојни *Томаш Драгишић* поклонодаваоца

(свог синовца) овластио да са истом располаже и упутио га да је у својству поклона уручи надлежној установи културе у Црној Гори.

члан 6

Овај уговор је сачињен на основу слободно изражених воља уговарача, па га као таквог уговарачи потписују.

Члан 7

За спорове по овом уговору надлежан је Основни суд у Цетињу.

Члан 8

Овај уговор је сачињен у шест истоветних примјерака од којих свака страна задржава по три примерка.

ПОКЛОНОДАВАЛАЦ

Машан Драгишић

ПОКЛОНОПРИМАЛАЦ

Стеван Радуновић

НАПОМЕНА: Уговор о поклону најчешће се закључује директно између поклонодаваоца и поклонопримаоца, али постоје и други облици уговора, који се склапају рецимо након истека неког услова или рока, а прије свега и жеље коју стваралац архивске грађе и другог документарног и библиотечког материјала преноси на неког од својих сродника, да га оно за случај болести или након његове смрти поклони надлежној установи. Такав примјер дајемо у овом концепту-обрасцу уговора о поклону. Унијета имена лица која постоје, као што је наведено име садашњег директора ДАЦГ господина Стевана Радуновића, није из реалних разлога могло бити замијењено, због тога што је он де факто директор те врло угледне установе због чега му се и извињавамо. Сва остала имена, као и предмет уговора су сасвим случајно узета и као таква у обрасцу унијета

Завјештање

Архивска грађа може стићи у архив и правним институтом познатим под називом *тестамент*, најчешће примјењиваним у оставинским поступцима према законима о наслеђивању. Тестамент или завјештање је

једнострана, лична, увијек опозива, последња изјава воље тестаментарно способног физичког лица, који своју заоставштину или њен дио за случај смрти у законској форми распоређује. Тестамент има приоритетнији правни основ од закона у погледу наслеђивања. Изјава воље управљена на настанак тестаamenta мора бити учињена лично. То је добротин правни посао. Тестамент се по правилу сачињава у писаној форми и то као својеручни тестамент. Тестамент је пуноважан ако је у њему изражена воља завештаоца, која мора бити озбиљна и стварна. Својеручни тестамент као најчешћи облик завјештања сачињава психичка и физичка здрава особа својом руком и као таквог га потписује. Наравно тестамент може бити изговорен или писан и пред сведоцима и у суду. Сви имају једнаку правну снагу.

Наследник заоставштине је у обавези да испуни неке од предлога завештаоца, као на примјер да неки дио било ког облика завјештања изражен као *легат* издвоји и уступи оном коме је намијењен. То се остварује налогом као теретом који завјешталац поставља тестаментарном наследнику. То није облигациони однос, али се ове жеље остварују по правилу посредно. С правом се можемо запитати шта је то заоставштина-тестамент или чак опорука, а шта легат? Већ је речено да је завештање-опорука исто што и тестамент. То су користи или права које завешталац или тестатор оставља својом личноm вољом законским наследницима или другим правним или физичким лицима након његове смрти. *Легат* би био одређена корист коју завешталац тестаментом оставља одређеном физичком или правном лицу из своје заоставштине. Лице коме завешталац оставља дио своје заоставштине зове се легатор, који стиче тражбено право да тражи „оно што му је остављено“. То може бити ствар, право, новац и наравно његов лични или породични фонд или друга приватна архивска грађа.

Када се ради о архивској грађи, што је за архивисте примарно, мора се у свему испоштовати последња изјава воље од стране завештаоца, као на примјер: да се архивска грађа изражена као ауторско право, право индустријске својине и др. може дати на коришћење само након оставиочеве смрти у роковима у којима их је завјешталац одредио. То исто важи и са условима и роковима објављивања те грађе.

Уколико то није предвиђено тестаментом, онда се и за ту грађу примјењују одредбе материјалних прописа (закони о архивској грађи и архивима) и закона који регулишу ауторска и друга сродна права. Обележје тестаamenta нема двострани правни посао. Обавеза тестаamenta дјелује након

смрти тестатора, као задњом изјавом воље ствараоца или имаоца конкретне архивске грађе.

Ево примјера *својеручно* написаног тестаментa.

Својеручни тестамент

Ја, *Засељевић Загорка* из Београда, улица Данице Марковић 11., са бројем личне карте 1400000, СУП-Београд, у добром здрављу, при чистој свијести и здравом разуму, слободном вољом и својом руком, желим да овим путем сачиним

Завјештање

Сва рукописна-стваралачка дјела, мог покојног супруга *Засељевић Остоје* који је умро пре десет година и сахрањен у Београду, оставио је мени свом брачном другу на аманет (и једином законском наследнику, јер немамо дјецe нити ближих сродника) да након моје смрти иста припадне Државном архиву Црне Горе на Цетињу. Нека од тих његових стваралачких књижевних дјела су и објављена (три романа „*Веља продо*“, „*Раздоље*“ и „*Козарице*“ и збирке пјесама „*Разложни труд*“ и „*Осоје од Јаме*“ и десетак приповједака).

Као наследница и власница читавог његовог књижевног рукописног (и других облика записа) књижевног стваралашта и других преписа, дописа и др. које је стварао мој покојни супруг *Засељевић Остоја*, књижевник и књижевни критичар, а који је умро 19.03 2004. године, желим (испуњавајући његову задњу вољу и жељу), да одмах након моје смрти исту завјештам Државном архиву Црне Горе на Цетињу, с тим да се иста среди по архивским принципима за овакву врсту архивске грађе и да се оформи–оснује фонд или збирка под именом *Засељевић Остоје*, као и да се чува и похрани као цјелина. Овакву одлуку донио је је мој покојни супруг искреном вољом и пренио мени да након моје смрти иста припадне Државном архиву Црне Горе на Цетињу, пошто се увјерио да се ради о врло стручној културној и научној установи, која посвјећује изузетно велику пажњу преузимању и чувању приватне архивске грађе, односно грађе угледних личности, а нарочито оних на пољу књижевног и умјетничког стваралаштва.

Наведена архивска грађа-збирка може се користити у роковима како је то предвиђено материјалним законом који регулише заштиту архивске грађе.

Објављена књижевна дјела, за којима има потребе да се поново издају, као и припремљени а необјављени рукописи, која имају карактер ауторских дјела, могу се објављивати под условима одредби важећег закона који регулише ауторска права, као и закона који уређује архивску дјелатност. Право првенства објављивања рукописа, или поновна издања већ штампаних дјела има Државни архив Црне Горе на Цетињу.

Такође изјављујем да као наследник и власник, у овом случају тестватор наведене архивске грађе и књига, нијесам ступала у контакт са било којом издавачком кућом, нити се о било чему договорала, тако тако да иста није ничим оптерећена.

Београд, 25.10. 2014.

Т е с т а т о р
Засељевић Загорка ср.

НАПОМЕНА: И у овом примјеру обрасца није дат најчешћи облик случајева завјештања, гдје тестватор лично, опоруком оставља своја књижевна дјела, архивску грађу и библиотечки фонд, или друга права и ствари чији је имовински или морални ималац надлежном архиву, већ се то ради преко трећег лица, односно у конкретном случају се као тестватор појављује његова супруга. Завјештање-тествамент дјелује тек након смрти оставиоца, па је врло битно да се наведе термин када је тествамент писан, откада дјелује и када архив преузима завјештану имовину као културно добро.

* *
*

Архивска грађа коју преузимају архиви откупом, завјештањем или поклоном, без обзира да ли се ради о књижевном, умјетничком, конструкторском или другом дјелу, која најчешће имају ауторски карактер, сматрају се драгоценим документима, јер свједоче о једном времену или догађају или лично о самом ствараоцу када се ради о аутобиографском дјелу. То могу бити мемоари, записници, дневници, забиљешке и сл. Сви се они могу сматрати алтернативним историјским изворима, али засигурно надомјештавају историјске изворе, нарочито кад историја о њима није рекла своје. У крајњем случају они су литература.

Бројна стваралачка дјела која пристижу у архиве морају имати уговорни карактер, који у доста случајева ремете методологију редовног пријема архивске грађе, јер се наведени елементи уговора морају поштовати. То је случај и код запримања архивске грађе у архив завјештањем-тестаментом. Но, и поред тешкоћа, које имају архиви код пријема архивске грађе наведеним облицима запримања, њеним преузимањем се обогаћују архивски фондови, а поменута грађа може да има карактер алтернативног или надомјештавајућег историјског извора. Архив постаје богатији за ту грађу, као и за преузета књижевна, библиотечка, умјетничка и друга дјела.

Значи да категоризација и валоризација архивске грађе преузета у архив откупом (купопродајом), поклоном и завјештањем (тестаментом), може и мора да се разликује и у њеној доступности, коришћењу и објављивању, од архивске грађе која је „редовним“ путем „стигла“ у архив.

Услов и рок

Поред предмета уговора и његове цијене, као изузетно важни чиниоци су правни институти: *услов* и *рок* под којима се углавном сви уговори закључују, а добротини послови примењују, односно од када почињу и под којим условима почињу тећи правни послови.

Услов. Свака странка у уговорним односима може да тражи примјену института услова, нарочито у случајевима када правно дејство не наступа одмах. Оне утврђују да ће правне радње настати или престати зависно од неког услова. То се најчешће дешава у случајевима када се нека радња или догађај предвиде уговором, и по правилу постају обострано теретни. Наиме ради се о некој будућој неизвјесној околности. Услов може бити одложен и раскидан.

Услови служе интересима странки, јер им дају могућност да свој правни посао прилагоде будућим евентуалностима, наравно уколико их закони не забрањују услови дјелују на пуноважност посла све дотле док сами чин услова није наступио. Када услов наступи, посао постаје потпун и реализован.

Рок. Рок се разликује од услова по томе што је код рока настанак околности од које зависи дејство или крај дејства правног посла извјестан, или боље речено рок представља будућу извјесну околност од чијег наступања зависи настанак или престанак дејства неког уговора. Стање очекивања, које би требало да постоји до наступања рока, не односи се на право, већ

на доспјелост тражбине. Наиме, док код других правних послова посао траје од закључења до извршења, то се код послова са раскидним роком дејство правног посла завршава са доласком завршног термина.

У праву постоје и преклузивни рокови (строги рокови). То су рокови у којима се одређена правна радња може предузети само у оквиру датог рока. Он истиче последњег дана који је прописан или одређен пресудом или решењем суда или неког органа управе.

Услов и рок се разликују по томе што је услов будућа неизвјесна чињеница, а рок будућа извјесна чињеница.

По истеку застарелости не губи се право, али се оно не може више судским путем остварити, пошто је захтјев застарео. О томе суд по службеној дужности води рачуна а за институт застарелости по приговору странке такође одлучује суд.

Да би у појединим случајевима могао наступити конкретни правни посао (тестамент), нужно је остваривање следећих претпоставки: да наступи смрт физичког лица, односно да је нестало лице проглашено за умрло, и да постоји правни посао примјењивања тестамена-заоставштине.

Сређивање, коришћење и објављивање архивске грађе преузете у архив откупом, завештањем и поклоном

Архивска грађа која се преузима у архив неким од правних инситута: откупом, поклоном и завјештањем, сређује се, валоризује, користи и објављује на доста сличан начин као и остала архивска грађа (преузета од регистратура), уколико се уговорима не предвиђа или захтијева да се цјелокупна архивска грађа чува као цјелина и под којим уловима и од када да се користи. Наиме, и код те грађе би се примјењивали критеријуми: временско одређење, историјска вриједност, умјетничка вриједност, научна и образовна вриједност, изворност, ко је стваралац и њена репрезативност.

Валоризација. Валоризација архивске грађе истиче се као незамјенљиви и најнеопходнији облик архивске дјелатности. Због просторне скучености, недовољног броја стручно обучених радника, а прије свега и због увијек скромних финансијских средстава, архиви нијесу у стању да у потпуности обављају своје надлежности, како у складу са прописима, тако и са архивском теоријом и праксом, постаментима архивистике, која се издиференцирала као наука. На другој страни, ни једна држава није толико богата, да сачува

сва документа. Архивисти су свјесни да то и није потребно, али такође знају да огромна архивска грађа коју треба трајно чувати нема довољно смештајног простора нити опреме, па иста остаје код регистратура или чином приватизације остаје незаштићена. Стога треба убрзано и стручно прићи оцјењивању приспјелих докумената, односно вршити валоризацију, као најстручнији и најодговорнији посао сваког архивисте. Архивисти, уз доста труда, знања и стеченог искуства, користећи архивистички нормативизам своје земље (законске и подзаконске прописе и интерне акте), служећи се искуствима, компарирањем и сазнањима, како је то урађено у другим савременијим државама као и препорукама МАС-а, изналазе најбоља и најкориснија рјешења.

Сређивање архивске грађе, њена валоризације и израда научно информативних средстава, спада у најсложеније, најтеже, најсуптилније и најодговорније облике архивске дјелатности. Одатле полази основ како за коришење, тако и за публиковање архивске грађе.³

Признати архивисти, како у теорији тако и у пракси, са простора бивше Југославије, који се баве изучавањем и компарирањем дефиниције и значаја валоризација архивске грађе углавном имају сличан приступ. Др Богдан Лекић сматра „да валоризација архивске грађе представља основни, најискуснији и најодговорнији задатак архивске струке и науке; др Јосип Колановић „валоризацију сматра најзахтјевнијим послом архивистике“; др Владимир Жумер „изузетно одговорним послом и најзахтјевнијим професионалним задатком“, а др Миле Бакић „да у архивској теорији и пракси нема значајнијег посла и да се том сложенем и одговорном послу мора дати кључни значај“. Углавном се и други архивски стручњаци слажу са наведеним дефиницијама и мишљењима.

³Почетком априла 2014. године одвећ познатог и признатог архивистичког стручњака научника, изашла је из штампе књига под насловом Валоризација архивске грађе, у издању двије изузетно престижне и угледне јавне установе Црне Горе и то: Државног архива Црне Горе-Цетиње и Службеног листа Црне Горе-Подгорица. Дефиниција појма валоризације и критеријуме код валоризације архивске грађе, са становишта њеног значаја, за која се др Бакић залаже у овој књизи, дају изузетну улогу и значај онима који на том сложенем, осјетљивом и одговорном послу раде. Ова публикација ће остати као велика вриједност-постамент на којима ће млађе генерације архивиста стицати стручна знања и звања. Књига је једнако доступна и од користи архивистима, историчарима и другим знацима друштвених дјелатности, регистратурама, студентима (редовних и последипломских студија), докторантима, професорима, научним радницима, истраживачима и наравно свима онима којима стигне до руку.

Само ентузијазмом и стручношћу радника који раде у архивима на овим пословима спасава се историја-културна баштина сваке државе. А исто тако, да не би били затрпани огромном количином папира, а тиме и „просторно угрожени“, неопходно је благовремено излучивање безвредног регистратурског материјала.

Архивска грађа која се нађе код имаоца архивске грађе, без обзира да ли се ради о ствараоцу или наследнику, односно имаоцу архивске грађе до које није дошао противзаконитим радњама, код предаје ове грађе у архив мора се поштовати њихова жеља. Уколико то није предвиђено или уговорено онда се запримљена архивска грађа категорише и валоризује на основу примјењивих начела када је у питању редовно преузимање.

* *

*

На основу консултовања бројне литературе, личних сазнања, увида и искустава из ове материје која се бави врло битним облицима архивске дјелатности у заштити архивске грађе и њеног коришћења, која стижу у архив откупом, завјештањем или поклоном, као и оне грађе која има ауторски карактер сматрамо:

- да поступак преузимања архивске грађе у архив откупом, поклоном и завјештањем мора бити регулисан законским и подзаконским прописима;
- да архивисти који се баве валоризацијом архивске грађе, а посебно оне која се преузима откупом, поклоном или завјештањем, морају бити добри познаваоци овог сложеног и одговорног посла;⁴

⁴ Радници који су распоређени на пословима архивисте нису били само историчари, правници и други из области друштвених наука, већ и са завршеним техничким, природно математичким и другим занимањима. Не оспоравајући ни једну струку која је и те како радо, због потреба архива, виђена, већ због тога што је те раднике требало стручно увести и оспособити за посао у који улазе. Управо због тога оснивани су тромјесечни, полугодишњи или годишњи течајеви, при матичним архивима, полагани су стручни и државни испити. Сада свака од држава са простора бивше СФРЈ, при матичним архивима, организује курсеве за архивисте и архивске техничаре, гдје и полажу стручне архивистичке испите. У задње вријеме су се на просторима бивше СФРЈ појавили бројни уџбеници или приручници из архивистике, што ће архивским радницима олакшати посао. Све је то било неопходно јер није постојало редовно школовање архивиста. У том правцу, Институту за архивистичке науке у Марибору и Трсту основали су интердисциплинарну јесењу школу, на којој се оспособљавају архивисти из свих крајева свијета а ове године организоване су и последипломске студије, на чему им треба честитати.

- да се за архивску грађу доспјелу у архив откупом, поклоном или завјештањем морају урадити информативна средства без обзира у каквом је стању заprimљена и да ли је сређена за коришћење;
- да се за све облике преузете архивске грађе мора мора сачинити записник о примопредаји;
- да се код архивске грађа која се преузима у архив откупом или поклоном мора уговорима предвидјети: шта је предмет уговора, какви су услови, који су рокови, цијена и друге појединости, а нарочито начин коришћења и објављивања;
- да систем поступака вредновања архивске грађе и регистратурског материјала од значаја за историју, културу, науку, друштво и државу, мора почивати на објективним стручно-утемељеним критеријумима, који омогућавају оптимално чување података и информација о догађајима, појавама, личностима у одређеном времену и простору;
- да би код института завјештања, тестамент био ваљан мора бити сачињен у једном од облика: својеручни тестамент; тестамент овјерен у суду, тестамент пред свједоцима, тестамент изречен у болници, авиону, броду и сл;
- да архивска грађа приспјела у архиве путем откупа, поклона или завјештања постаје протеклом договорених рокова или одмах након примопредаје државна својина, о чијој се заштити, сређивању, излучивању, категоризацији, коришћењу и објављивању стара архив, који је и преузео, с тим да се обавезно поштују предвиђени уговорни или завештајни услови онога чија се грађа преузима;
- да се у најважније критеријуме вриједности архивске грађе убраја ауторство документа;
- да архиви код којих се налази архивска грађа која се може сматрати ауторским дјелом, морају примјењивати све одредбе важећих законских прописа који регулишу заштиту ауторских и других сродних права и одредбе материјалних закона који регулише заштиту и коришћење архивске грађе;
- да ауторско дјело после одређеног периода искључивог присвајања од стране његовог аутора, односно ауторовог правног следбеника, постаје општо добро, па га као такво архив може користити и објављивати.

Резиме

Аутор је овим радом желео да приближи архивистима како се кроз законске прописе поступа са специфичном архивском грађом, јер законски прописи у начелу уређују дефиницију, сложеност, важност, услове, рокове и начин поступања. У питању је архивска грађа, која се преузима у архив откупом, поклоном или завјештњем, њена категоризација и валоризација и најзад услови под којима се дозвољава њено коришћење и објављивање.

Архивска грађа приспјела у архив *откупом* регулише се двострано теретним уговором, гдје обје стране (продавац и купац) уговарају предмет, количину и цијену грађе, као и начин њеног преузимања, сређивања, коришћења и објављивања. Ради се о чисто уговорном односу, чије одредбе регулишу прописи из облигационих односа.

Архивска грађа приспјела у архив *поклоном* такође се регулише уговором (поклонодавалац и поклонопрималац). Ради се о двостраном доброчином уговору. Поклонодавалац, чинећи доброчини посао, по правилу захтијева поштовање услова и рокова, а можда и неке треће условности. Поклонопрималац се уговором о поклону обавезује да те његове услове испуни до рока који је уговорен. Након истека уговореног рока, поклонопрималац према тој грађи, у погледу њеног сређивања, категоризације, валоризације и коришћења, поступа као и према осталој архивској грађи, примењујући архивску методологију, односно нормативизам, теорију и праксу, уколико поклонодавалац није тражио да поклоњена грађа остане у оном поретку како је и предата архиву.

Архивска грађа која је стигла у архив *завјештањем (тестаментом)*, не условљава се већ се, најчешће у писменој форми, изјављује „последња воља завјештаваоца-својеручни тестамент“. Тај правни институт не потписује друга страна (у овом случају архив). Ради се о формалном једностраном, доброчином, личном правном послу за случај смрти. Његово дејство и важност почиње да тече тек након смрти тестатора.

Прималац завештања је у обавези да услове и рокове предвиђене својеручно написаним и потписаним тестаментом од стане тестатора или на други начин сачињеном опоруком (пред сведоцима у суду и сл) испоштује.

Summary

With this work the author wanted to inform the archivists how the legislation treats archival material, because legislation, in principle, regulates: the definition, complexity, importance, terms, conditions, and a way of dealing with archival material, which is received into the archive by purchase, gift and legacies; then, how you classify and how you conduct evaluation of archival material, and finally, the conditions under which the use and publishing of archival material is permitted.

Archival material that was received into the archive by purchase, is regulated by a two-sided contract, where both parties (seller and customer) arrange the quantity and value of that material, as well as the way of receiving material, classifying, using and publishing. It is a purely contract - based relationship, when its provisions regulate the terms of obligatory relationships.

Archival material received into the archive by gift is also defined in the contract (the donator and the recipient). It is a two-sided charitable contract. The donator doing charitable

work, as a rule, requires agreeing with terms and conditions. The recipient is obligated by undertake the gift contract to meet its requirements as agreed by the deadline. After the expiration date, the recipient deals with material in arranging, categorization, evaluation, and use of, as with other archival material, applying archival methodology, and normatively, theory and practice, unless the donator is asking for the donated material to remain in that order, as it was submitted.

Archival material that has arrived into the archive under a legacy (will), is not conditional, but is usually, in writing, declares the testator's "last will – hand signed testament". The legal institution does not sign the recipient (in this case the archive). It is a charitable personal formal one-sided work in the case of death. Its influence and importance begin to run only after the death of the testator.

The recipient is obliged to comply with the terms and conditions, provided hand written and signed by a testator or otherwise made will (in front of witnesses in court, etc.).

Литература:

1. Богдан Лекић: *Архивистика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006;
2. Азем Кожар: *Архивистика у теорији и пракси 1, 2 и 3*, Архив Тузланског кантона, Тузла 2005, 2011;
3. Миле Бакић: *Архивистика*, Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица, 2007; 4. Миле Бакић: *Валоризација архивске грађе*, Службени лист Црне Горе; Државни архив Црне Горе, Цетиње, 2014;
5. Јован П. Поповић: *Правни систем заштите архивске грађе и регистратурског материјала и начин канцеларијског пословања на нивоу државне заједнице Србије и Црне Горе и република Србије и Црне Горе*, Космос; Службени лист СРЈ, Београд, 2003;
6. Јован П. Поповић: *Значај архивског законодавства и архива за заштиту архивске грађе*, Право и привреда, Београд 1998;
7. Изет Шаботић: *Архивско законодавство на нивоу Босне и Херцеговине*, „Архивска пракса“, Тузла, бр.5/2002;
8. Владимир Жумер: *Валоризација архивске грађе*, „Архивска пракса, Тузла, бр. 12/2009;
9. Петер П. Класинц: *Визија сувремене архивске теорије и праксе*, Хрватско архивистичко друштво, Дубровник, 2005;
10. Јован П. Поповић: *Приватна архивска грађа (приватни архиви) и њено коришћење* : реферат је поднет на Међународном архивском саветовању у Тузли 2010, „Архивска пракса“, Тузла, бр. 13/2010;

11. Јован П. Поповић: *Неки од постулата као предуслов заштите архивске грађе*, „Архивски записи“, Цетиње, Државни архив, број 2/2012;
12. Јован П. Поповић: *Грађанин у жижи моралних начела, законских норми и правних празнина, при коришћењу архивске грађе*, „Архивска пракса“, Тузла, 2012;
13. Јован П. Поповић: *Место, утицај и улога архивског законодавства у друштву у свим сферама његовог развоја*, „Атланти“: часопис Међународног института архивских наука, бр. 20;
14. Стеван Радуновић: *Правци текућег нормативног уређења архивске дјелатности у Црној Гори*“, Технични и всебински проблеми класичнега и електронскога архивирања“, Марибор, 2010;
15. Јован П. Поповић: *Заштита ауторских права и других сродних права кроз законске прописе*, Технични ин всебински проблеми класичнега ин електонскога архивирања, Марибор, 11/2012;
16. Петер П. Класинц: *Мед пословањем з документи ин архивско теорија ин праксо*, „Архивска пракса“, Тузла, 16/ 2013;
17. Јован П. Поповић: *Улога адвоката у заштити архивске грађе ауторског карактера похрањене у архивима*, „Атланти“ : часопис Међународног института архивских наука Трст, 2014;
18. Срђан Пејовић, Весна Ђуричковић: *Појам држалац у новом архивском закону Црне Горе*, „Архивски записи“, Цетиње, Државни архив Црне Горе, 2010.

UDK 930.25:06.07(497.16)“2014”

Mirjana KAPISODA

**MANIFESTACIJA „NEĐELJA ARHIVA“, 22-25 APRIL 2014.
- Realizovani program -**

Manifestacija „Nedjelja arhiva“ ustanovljena je u SFR Jugoslaviji i u Crnoj Gori, a prvi put je organizovana od 16. do 30. septembra 1956. godine. Glavni pokretač ove manifestacije bilo je Društvo arhivskih radnika u Crnoj Gori, u saradnji sa Savezom društava arhivskih radnika Jugoslavije. Cilj manifestacije bio je da populariše arhive i arhivsku djelatnost, ukaže na značaj arhivskih ustanova i poslova koje one obavljaju, te da skrenu pažnju na opšte društvenu potrebu brige o registratorskom materijalu i arhivskoj građi, kao i podsticanje interesa za bavljenje ovom profesijom. Odluku o održavanju manifestacije i njenom programu donio je izvršni odbor na sjednici od 16. novembra 1955. godine, u skladu sa ciljevima koji su usvojeni na saveznom nivou na plenumima održanim u Novom Sadu i Sarajevu iste godine.¹ Društvo arhivskih radnika Crne Gore je u potpunosti uspjelo da realizuje zacrtane ciljeve i ispuni predviđeni program. U okviru manifestacije, izvršen je obilazak 298 registratura, održano 50 predavanja, u štampi su objavljena 4 članka i emitovane dvije radio emisije. Zato je odlučeno da se nastavi sa održavanjem ove manifestacije, pa je „Nedjelja arhiva“ organizovana i 1957, 1958. i 1960. godine, kada se usvaja i slogan „ČUVAJMO ARHIVE“. Međutim, stagnacijom same arhivske službe i ova manifestacija počinje da jenjava.

Tek 2008. godine, ponovo se stiču uslovi da se, u organizaciji Državnog arhiva Crne Gore, obnovi ova manifestacija pod imenom „Nedjelja arhiva“. Odluku o obnovi Državni arhiv je donio zbog prepoznate potrebe za većom zastupljeno-

¹ Srđan Pejović, *Pedeset godina od osnivanja Društva arhivskih radnika*, Arhivski zapisi, Cetinje, br. 1-2, XI/2004, str.7-52.

šću arhivske djelatnosti u javnosti i na osnovu preporuka Međunarodnog arhivskog Savjeta (ICA). Kako bi se ostvario kontinuitet i obnovilo sjećanje na pređašnji rad crnogorskih aktivista, odlučeno je da novopokrenuta manifestacija izađe pod geslom „ČUVAJMO ARHIVE“.²

Ove 2014. godine, manifestacija je održana u periodu od 22. do 25. aprila u skladu sa utvrđenim programom. Cjelokupnu manifestaciju je pratio odgovarajući pripremljeni propagandni, odnosno reklamni materijal. Odštampani su flajeri, plakati, notesi, hemijske olovke, upaljači na kojima je ispisan slogan „Čuvajmo arhive“, a koji je istican na vidnim mjestima u gradu, dijeljen posjetiocima ili uručen putem poštanske službe. U većini gradova Crne Gore predstavnici arhivskih odsjeka bili su zastupljeni u određenoj formi u državnim i lokalnim medijima, bilo elektronskim ili štampanim. Državna i lokalna televizija je propratila najavu manifestacije sa određenim aktivnostima, a tokom njenog trajanja, u emisijama posvećenim kulturnim dešavanjima, tematski je obrađen i u glavnim crtama predstavljen program po arhivskim odsjecima u gradovima Crne Gore.

Kao i prethodnih godina, i ove godine cilj je bio popularisanje crnogorske arhivske službe i struke i podizanje svijesti o potrebi cjelovite zaštite arhivalija kao opšteg dobra od istorijskog, kulturnog, dokumentarnog, a nerijetko i kulturnog dobra od posebnog značaja. Samim tim realizovan je veliki broj programa, u

² Ana Pejović: *Značaj i uloga manifestacije "Nedelja arhiva"*, Arhivski zapisi, Cetinje, br. 1-2/2008, str. 123-129.

kojima su uzele učešća sve unutrašnje organizacione jedinice Državnog arhiva, a koje se nalaze u svim gradovima Crne Gore. Svi arhivski odsjeci su bili zaokupljeni ovim neuobičajenim aktivnostima. Osmišljene su programi u sklopu ove manifestacije, tako da su osim propagandnog materijala, usaglašeni vidovi javnih nastupa i predstavljanja na svim nivoima organizacije Arhiva. Poseban akcenat je stavljen na otvaranje tematskih izložbi i arhiva za posjete učenika i studenata. Za učenike i studente, koji su posjetili arhivske odsjeke, pripremljena su odgovarajuća predavanja o istorijatu arhiva i njegovoj djelatnosti. To je bila prilika upoznavanja sa specifičnim stručnim poslovima koje obavljaju arhivisti kako bi se obezbijedila i sačuvala arhivska građa budućim generacijama i bila dostupna za korišćenje.

Ono što posebno želimo da istaknemo da je u okviru programa manifestacije predstavljeno javnosti nekoliko izložbi, internet prezentacije izložbi i promocija publikacija, u izdanju Državnog arhiva, koje pored ostalih održanih aktivnosti zauzimaju veoma značajno mjesto.

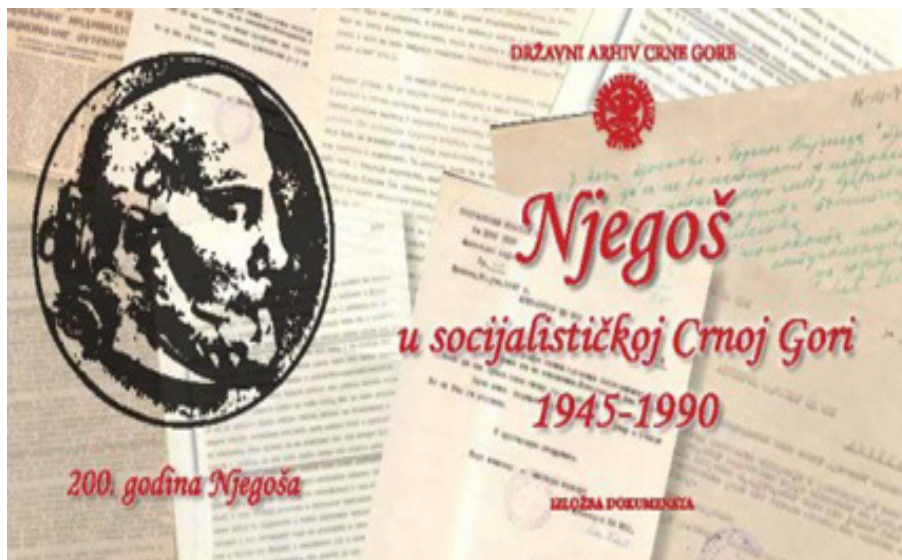
Izložbe

U prostorijama Arhivskog odsjeka Budva je 22. aprila postavljena za javnost mini izložba pod nazivom „Kroz porodične i lične fondove Arhiva Budve“. Izložbu su pripremili arhivisti Julija Bajković i Zorica Kažanegra.

Izložena dokumenta u Arhivskom odsjeku Budva

U Arhivskom odsjeku IA Kotor je 23. aprila prezentovana izložba dokumenata „Njegoš u socijalističkoj Crnoj Gori 1945-1990“. O izložbi su govorili načelnica Odsjeka, Snežana Pejović, autorka izložbe mr Jadranka Selhanović i direktor Arhiva Stevan Radunović, koji je i otvorio izložbu.

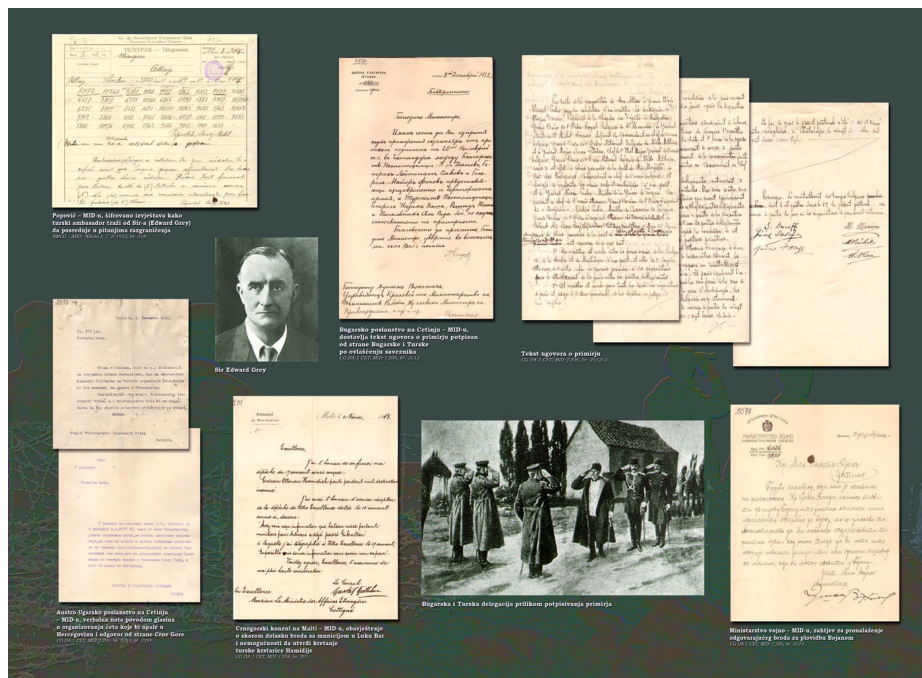

Katalog izložbe „Njegoš u socijalističkoj Crnoj Gori 1945-1990“

U izložbenom prostoru Centra za kulturu, 24. aprila, građanstvu Bara je prezentovana izložba dokumenata „Dokumenta o Njegošu u crnogorskim i ruskim arhivima“. O izložbi su govorili direktor Stevan Radunović i autor izložbe Srđan Pejović.

Istoga dana, Arhivski odsjek Ulcinj je u prostorijama Centra za kulturu predstavio izložbu pod nazivom „Zemljotres u Ulcinju 15. april 1979.“ O izložbi su govorili direktor Državnog arhiva Stevan Radunović, dr Nail Draga, direktor Centra za kulturu, Fatmir Đeka, predsjednik opštine Ulcinj i Ljiljana Bulatović, autorka izložbe. Otvaranju izložbe su prisustvovali brojni predstavnici lokalne samouprave, medija, učenika osnovnih i srednjih škola. Izložba je i narednih dana bila veoma posjećena od strane građana i učenika koji nastavu prate na crnogorskom i albanskom jeziku.

U Mojkovcu je 25. aprila otvorena izložba „Crna Gora u I balkanskom ratu 1912/1913“ koju je autor Srđan Pejović pripremio povodom obilježavanja stogodišnjice učešća Crne Gore u Prvom balkanskom ratu. Izložba sa preko 240 dokumenata i fotografija je predstavljena u prostorijama Centra za kulturu. Na otvaranju su govorili direktor Državnog arhiva Stevan Radunović, šefica Odsjeka u Kolašinu Vesna Perović i predsjednik opštine Mojkovac Dejan Medojević, koji je i otvorio izložbu.

Jedan od panoa sa izložbe u Mojkovcu

Isto tako, javnosti su predstavljene tri internet izložbe dokumenata i to:

Arhivski odsjek Nikšić je 22. i 23. aprila postavio dvije internet izložbe dokumenata: „Ilija Šobajić 1876-1953 - trajanje i pamćenje kroz dokumenta i djela“ i „Narodno pozorište Nikšić 1949-1964“.

Arhivski odsjek Bar je postavio prezentaciju internet izložbe pod nazivom „Zbirka dokumenata Manastira Donji Brčeli I - dio (1874-1920)“.

Promocije publikacija Državnog arhiva

Na Cetinju je 22. aprila održana promocija dvije publikacije, izdanja Državnog arhiva: „Izvjestaji rumunskih diplomata o Crnoj Gori iz 1872 i 1874 godine“ i „Pasoške knjige u Knjaževini Crnoj Gori, knj. V“. Promocija je održana u Nacionalnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“. U prisustvu velikog broja posjetilaca, govorili su: direktor Državnog arhiva Stevan Radunović, prof. dr Božidar Šekularac i jedan od priređivača Srđan Pejović.

*Promocija publikacije
„Izveštaji rumunskih diplomata o Crnoj Gori iz 1872 i 1874 godine“*

U srijedu 24. aprila održana je promocija zbornika dokumenata „Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899-1914“. Promocija je održana, uz prisustvo velikog broja zainteresovanih građana, u prostorijama Nacionalne biblioteke „Đurđe Crnojević“. O zborniku su prigodnim riječima govorili: dr Zvezdan Folić, direktor Stevan Radunović i priređivač Mirjana Kapisoda.

*Sa promocije zbornika dokumenata
„Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899-1914“*

Na osnovu konsultacija i dostavljenih predloga, od strane službenika svih odsjeka Državnog arhiva, sačinjen je i utvrđen konačan Program održavanja manifestacije. Program je u cjelosti sproveden i realizovan na čitavoj teritoriji Crne Gore i na ovom mjestu ga prezentujemo prema datumu održavanja.

**NEĐELJA ARHIVA
P R O G R A M
22-25. april**

UTORAK 22. 04.

Cetinje

- Izrada i distribucija propagandnog materijala.
- Održavanje press konferencije o realizaciji manifestacije „Neđelja arhiva“
- Posjeta gradonačelnika Prijestonice Aleksandra Bogdanovića Državnom arhivu Cetinje u 12 časova.
- Promocija publikacije „Izveštaj rumunskih diplomata o Crnoj Gori iz 1872. i 1874. godine“ i promocija knjige V iz edicije „Pasoške knjige u Knjaževini Crnoj Gori“ održaće se u prostorijama Nacionalne biblioteke „Đurđe Crnojević“ sa početkom u 19 časova. Na promociji će govoriti: dr Božidar Šekularac, direktor Stevan Radunović i priređivač Srđan Pejović.

Andrijevića

- Podjela propagandnog materijala pravnim i fizičkim licima (kataloga, brošura, lijepljenje plakata i dr.).

Bar

- Distribucija propagandnog materijala po institucijama i školama.
- Najava aktivnosti u okviru manifestacije „Neđelja arhiva“ na lokalnom radio Baru.

Berane

- Posjeta učenika JU Gimnazije „Panto Mališić“ Odsjeku Berane.

Bijelo Polje

- Distribucija propagandnog materijala.
- Gostovanje šefa Odsjeka na Radio Bijelo Polje i druge aktivnosti vezane za manifestaciju.
- Posjeta novinara dnevnih novina „Vijesti“ i „Dan“ Arhivskom odsjeku Bijelo Polje.

Budva

- O aktivnostima za manifestaciju javnost će biti obaviještena putem lokalne TV i radio mreže.
 - Uz dostavljeni propagandni materijal Arhiv Budve će dijeliti i kratke tekstove o istorijatu.
- Arhiva Budva, arhivskoj djelatnosti i prigodan tekst koji će pratiti postavku izložbe „Kroz porodične i lične fondove Arhiva Budve“.
- O postavci izložbe će se obavijestiti školske ustanove u Budvi, sa pozivom da se posjeti ista i predlogom da se isplaniraju termini posjeta.
 - Prezentacija izložbe „Kroz porodične i lične fondove Arhiva Budve“ biće postavljena u prostorijama čitaonice za učenike i zainteresovane posjetioce.

Danilovgrad

- Sazivanje konferencije za štampu na lokalnom nivou.

Podgorica

- Posjeta predstavnika i učenika JU Osnovne škole „Maksim Gorki“ Odsjeku. Prilikom posjete učenici će biti upoznati sa značajem Arhiva i sa fondovima škola sa posebnim osvrtom na Upisnice njihove škole.

Herceg Novi

- Distribucija propagandnog materijala.
- Posjeta šefa depoa Opštine Herceg Novi Arhivskom odsjeku.

Kolašin

- Distribucija propagandnog materijala u opštinama Kolašin i Mojkovac.
- Najava manifestacije preko lokalnih medija, elektronskim i štampanim sredstvima prema utvrđenom terminu.

Kotor

- Distribucija propagandnog materijala u opštinama Kotor i Tivat.
- Isticanje plakata „Nedelja arhiva“ na mjestima određenim za to kao i na oglasnim tablama.
obrazovnih institucija.
- Lokalnim radio stanicama Kotora i Tivta dostaviće se prigodan tekst o istorijatu Arhivskog odsjeka, njegovim zakonskim obavezama, vidovima komunikacije sa organima lokalne uprave (značaj i specifičnost poslova koje obavljaju arhivisti kako bi se sačuvala arhivska građa i bila dostupna za korišćenje).

Nikšić

- Gostovanje rukovodioca Odsjeka, Violete Krivokapić na TV Nikšić-Jutarnji program.
- Distribucija propagandnog materijala.
- Internet prezentacija izložbe dokumenata „Narodno pozorište Nikšić 1949-1964“.

Pljevlja

- Najava manifestacije preko lokalnih medija, radija, televizije i novina.

Ulcinj

- Distribucija propagandnog materijala po institucijama i školama.
- Posjeta učenika Srednje mješovite škole „Bratstvo – jedinstvo“ Odsjeku Ulcinj.

SRIJEDA 23. 04.

Cetinje

- Promocija zbornika dokumenata „Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini/ Kraljevini Crnoj Gori 1899-1914“ održaće se u prostorijama Nacionalne

biblioteke „Đurđe Crnojević“ sa početkom u 12 časova. Na promociji će govoriti: dr Zvezdan Folić, direktor Stevan Radunović i priređivač Mirjana Kapisoda.

Andrijevica

- Posjeta učenika završne godine SMŠ Andrijevica Arhivskom odsjeku (upoznavanje učenika sa istorijatom, značajem i funkcijom Arhiva).

Bar

- Prezentacija internet izložbe „Zbirka dokumenata Manastira Donji Brčeli I - dio (1874-1920). Adresa bloga na kojoj će se moći vidjeti izložba je: www.arhivbar-izložba2014.blogspot.com.

Podgorica

- Posjeta Arhivskom odsjeku učenika JU Srednja građevinsko geodetska škola „Marko Radević“ Podgorica. Učenici će biti upoznati o osnivanju Arhiva i zakonskim obavezama, podacima o fondovima i Upisnicama za njihovu školu.

AO IA Kotor

- Izložba dokumenata „Njegoš u socijalističkoj Crnoj Gori 1945-1990“ održaće se u izložbenom prostoru Arhivskog odsjeka IA u Kotoru u 19 časova. Na otvaranju izložbe će govoriti: direktor Stevan Radunović i autorka izložbe mr Jadranka Selhanović.

Kotor

- Posjeta predstavnika pojedinih sekretarijata opština Kotor i Tivat.

Berane

- Radna posjeta službenika Arhivskog odsjeka Bijelo Polje i službenika iz Rožaja Arhivskom odsjeku Berane.

Bijelo Polje

- Posjeta učenika JU OŠ „Dušan Korać“ od 9.30 do 13 časova.

- Posjeta Arhivskom odsjeku Berane i razmjena iskustava sa kolegama arhivistima.

Danilovgrad

- Posjeta učenika i profesora srednjih škola sa područja Danilovgradske opštine.

Herceg Novi

- Posjeta konzula Republike Srbije g-dina Zorana Dojčinovića.

Nikšić

- Internet prezentacija izložbe dokumenata „Ilija Šobajić 1876-1953 - trajanje i pamćenje kroz dokumenta i djela“.

Pljevlja

- Posjeta učenika Srednje stručne škole Pljevlja Odsjeku Pljevlja.

- Posjeta učenika gimnazije „Tanasije Pejatovića“ Odsjeku Pljevlja.

Ulcinj

- Predstavljanje arhivske djelatnosti putem medija, TV, radija i štampanih medija na crnogorskom i albanskom jeziku.

ČETVRTAK 24. 04.

Andrijeвица

- Posjeta službenika i namještenika lokalne uprave-Andrijeвица Odsjeku (upoznavanje službenika i namještenika sa istorijatom, značajem i funkcijom i način ostvarivanja saradnje između lokalne uprave i Arhiva).

Bar

- Gostovanje šefice AO Bar Jasmine Rastoder na radio Bar u jednočasovnoj emisiji „Promenada“.

- Izložba dokumenata „Dokumenta o Njegošu u crnogorskim i ruskim arhivima“ održaće se u izložbenom prostoru Centra za kulturu u 19 časova. Na otvaranju izložbe će govoriti: direktor Stevan Radunović i autor izložbe Srđan Pejović.

Bijelo Polje

- Posjeta predstavnika lokalne televizije SAN.
- Posjeta učenika JU OŠ „Risto Ratković“.
- Posjeta učenika JU OŠ „Marko Miljanov“.

Podgorica

-Posjeta predstavnika i učenika Ekonomske škole „Mirko Vešović“ Podgorica, koji će biti upoznati sa istorijatom Arhiva, brojem i sadržajem fondova, a obaviće se i obilazak depoa.

Nikšić

- Predavanje o značaju Arhiva i arhivskoj djelatnosti učenicima osnovne škole

Ulcinj

- Otvaranje izložbe „Zemljotres u Ulcinju 15. april 1979.“ održaće se u Centru za kulturu u 12 h. O izložbi će govoriti direktor Državnog arhiva Stevan Radunović, dr Nail Draga, direktor Centra za kulturu, Fatmir Đeka, predsjednik opštine Ulcinj i Ljiljana Bulatović, autorka izložbe.

Kolašin

-Posjeta učenika osnovne i srednje škole Arhivskom odsjeku Kolašin-Mojkovac. Održaće se tematski čas.

Kotor

-Posjeta đaka srednjih i osnovnih škola sa područja opština Kotor i Tivat Arhivskom odsjeku Kotor uz održavanje tematskog časa.

Herceg Novi

- Posjeta predstavnika Direkcije za imovinu Opštine Herceg Novi.

Danilovgrad

-Posjeta đaka osnovnih gradskih i prigradskih škola sa područja Opštine Danilovgrad.

Pljevlja

- Posjeta predstavnika lokalne samouprave.
- Posjeta učenika Srednje stručne škole „17. Septembar“ sa Žabljaka.

PETAК 25. 04.

Andrijevica

- Gostovanje šefa Odsjeka na lokalnom radiu sa temom „Značaj Arhiva u prošlosti i danas“.

Podgorica

- Posjeta ovlašćenih predstavnika Arhiva stvaraocu arhivske i registratorske građe Osnovni sud-Podgorica. Stvaraocima će biti detaljnije objašnjene nadležnosti i rad Arhiva, kao i primjena nove zakonske regulative kod stvaralaca i držalaca registratorske i arhivske građe.

Bar

- „Otvorena vrata“ za posjete đaka i ostalih zainteresovanih građana.

Kolašin

- Posjeta učenika osnovne i srednje škole Arhivskom odsjeku Kolašin-Mojkovac. Održaće se tematski čas.
- Prezentacija izložbe „Crna Gora u I balkanskom ratu 1912/1913“ autora Srđana Pejovića održaće se u Centru za kulturu Mojkovac sa početkom u 12 h. O izložbi će govoriti direktor Državnog arhiva Stevan Radunović i Vesna Perović, šefica Arhivskog odsjeka Kolašin.

Bijelo Polje

- Posjeta predstavnika Lokalne samouprave.

Budva

- Posjete građana i učenika Odsjeku Budva.

Herceg Novi

- Posjeta direktora Direkcije za imovinu Opštine Herceg Novi.

Nikšić

- Osvrt na Nedelju arhiva.
- „Dan otvorenih vrata“ za građane, đake i studente.

Danilovgrad

- Posjeta predstavnika registratura iz pravosuđa, obrazovanja, društveno-političkih organizacija, lokalne uprave i registratura iz oblasti privrede.
- Gostovanje rukovodioca Odsjeka na Radiju Crne Gore i Radiju Danilovgrad.

Pljevlja

- Posjeta studenata Mašinskog fakulteta Arhivskom odsjeku Pljevlja.

UDK 792(497.16)“1912”

Документи и сјећања

Luka I. MILUNOVIĆ

DRUGA POZORIŠNA SEZONA U KRALJEVINI CRNOJ GORI
– Dokument, pitanja, predratna vremena –

Abstract: *With a short introduction and notes, whole present document suggests a number of issues (preparation of performances, recorded repertoire, costs, revenues, ...) on the work of the Royal Montenegrin National Theatre - the first national professional theater in the Kingdom of Montenegro during the second and last regular theater season.*

Keywords: *Royal Montenegrin National Theatre, the second theater season, Montenegro.*

Za Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište, prvu državnu instituciju kulture sa punim značenjem te riječi u Crnoj Gori, druga pozorišna sezona je, nažalost, bila i posljednja. Poslije samo jedne kalendarske godine od kako je obnovljeno dostojanstvo kraljevine te svečano otvoreno profesionalno pozorište, država Crna Gora ulazi u period ratova. U kratkotrajnom životu Kraljevine Crne Gore, još kraće će punom snagom živjeti njeno profesionalno pozorište. Državni profesionalni teatar - Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište (KCNP) će, naime, uspjeti da ostvari samo dvije redovne pozorišne sezone: 1910./11. i 1911./12. godine.

O svečanome otvaranju državnoga teatra i prvoj pozorišnoj sezoni nešto više je pisano, najčešće doduše prigodnima prilikama ili u okviru širih tema. O drugoj sezoni je neuporedivo manje pisano. Na osnovni slijed događaja ukazano je kroz uvodni tekst u poglavlju monografske publikacije¹, đe je dat i ostvareni

¹ U povodu stoljeća od osnivanja državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori, Ministarstvo kulture Crne Gore i JU Kraljevsko pozorište Zetski dom su objavili izdanje enciklopedijskoga karaktera u četiri volumena: Stoljeće crnogorskog državnoga teatra : Repertoari, tom

repertoar rekonstruisani uglavnom na osnovu građe iz arhivskih fondova koje smo konsultovali u zemlji i inostranstvu. Iznoseći činjenice o ostvarivanju pozorišne sezone 1911/1912. godine u Kraljevskome crnogorskome narodnome pozorištu, skrenuli smo pažnju na značaj dokumenta za koji vjerujemo da predstavlja važnu uporišnu tačku pri razmatranju rada prvoga državnoga profesionalnoga teatra u Crnoj Gori.

Slijedeći iskustva i dobru praksu objavljivanja dokumenta iz ovoga do-
mena u „Arhivskim zapisima“², pružićemo čitaocima na uvid izvještaj koji je privremeni upravnik KCNP, Pero Bogdanović podnio Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova Kraljevine Crne Gore. Izvještaj P. Bogdanovića sadrži sve relevantne detalje o tekućemu radu (izdacima i primicima) pozorišta za period od tri mjeseca (januar-mart) 1912. godine. Značaj dokumenta je potenciran i time što je tu profesor P. Bogdanović precizno evidentirao potpuni prikazani repertoar (nije ga moguće ni približno tako cjelovito rekonstruisati iz drugih izvora), pa pored toga što predstavlja svjedočanstvo prvoga reda za period na koji se odnosi, može veoma dobro poslužiti i kao relevantna ilustracija ukupnoga redovnoga rada pozorišta tokom ostvarenih pozorišnih sezona.

Bilo je potrebno da prođe više od kvarat stoljeća od početka redovnoga pozorišnoga života i polaganja kamena temeljca pozorišnome zdanju 1884. godine,³ pa da poslije niza inicijativa, nastojanja, najava i pokušaja, profesionalni teatar u Crnoj Gori bude svečano otvoren 16/29. maja 1910. godine. Nakon niza redovnih (maj-jul) produkcija, uobičajenoga ljetnoga odmora glumaca, te jedne naročitim povodom prikazane, svečane predstave (24. VIII), prva redovna pozorišna sezona u KCNP i formalno je otpočela 2. septembra 1910. godine. Uprkos tome što je počela bez jasne koncepcije razvoja teatra, adekvatne redovne

I, II, III knj. 1 i III knj. 2 / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010-2012. U prvome tomu ovoga izdanja, uz predgovor je saopšten rekonstruisani ostvareni repertoar u drugoj sezoni državnoga pozorišta.

² Do sada smo čitaocima „Arhivskih zapisa“ predali na uvid dokumenta koja, uz ona mnogo ranije objavljena u stručnoj periodici, kao komplementarna, dozvoljavaju da se stekne slika o koncepcijama aktuelnima pri otvaranju KCNP, a zatim smo pristupili prezentiranju dokumenta koja će zainteresovanima omogućiti formiranje osnovnih saznanja o neposrednome životu i radu profesionalne pozorišne kuće u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata (vidi naše priloge u „Arhivskim zapisima“: br. 2/2010; br. 1/2012; br. 2/2012 i br. 2/2013.).

³ Tokom 2014. godine navršilo se 130 godina od pomenutih, ali i čitavoga niza drugih, veoma važnih događaja za crnogorsku kulturu, pa bi ovaj prilog mogao imati i jubilarni karakter.

finansijske podrške, te drugih neophodnih pretpostavki, prva sezona je ipak kako-tako tekla. Repertoar je realizovan uz stalne napore koji su ulagani za stvaranje stabilnoga umjetničkoga ansambla, te obezbjeđivanje finansijskih i drugih uslova za rad. Konačno, poslije izmjene pet ličnosti na funkciji vršioca dužnosti upravnika državnoga teatra, prva pozorišna sezona je, po odluci Ministarskog savjeta (Vlade) Kraljevine Crne Gore, završena zatvaranjem pozorišta i raspuštanjem ansambla. U sasvim kratkome dopisu od 7. jula 1911. godine, Ministarski savjet je istakao: „ ...da se o ovome riješenju izvijesti Ministarstvo Prosvjete koje će preduzeti potrebne mjere, da se Narodno Pozorište s obzirom na ljetnji odmor i potrebne radikalne popravke za neko vrijeme od 15 o. mj. privremeno zatvori a glumci i sav personal otpusti.“⁴

O aktivnostima koji su uslijedile, odnosno prepisci ministra prosvjete i crkvenih poslova Pera Vučkovića sa privremenim upravnikom P. Bogdanovićem i tri bračna para glumaca već smo pisali i ukazali na značaj najvažnijih dokumenta koja će tom prilikom nastati.⁵ Mada se, kao ministar nalazio pod snažnim pritiskom zbog sukoba sa grupom gimnazijskih profesora, Pero Vučković, za čijega je mandata ustanovljeno i svečano otvoreno državno profesionalno pozorište, uspio je da, sklapajući ugovore o angažovanju glumaca za sljedeću sezonu, obezbijedi makar početnu kadrovsku pretpostavku za nastavak rada (očuvanje trajanja) profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori. Krajem jula 1911. godine, doći će do Vučkovićeve ostavke na mjesto ministra prosvjete i crkvenih poslova. Ministarski savjet je odmah prihvatio ostavku, koju je Vučković podnio iz lično utvrđenih principijenih razloga. Već 8. avgusta 1911. godine, Vučković je imenovan za rektora Bogoslovije.

Profesionalni glumci angažovani ugovorima⁶ sa Ministarstvom prosvjete su se, poslije ljetnjih mjeseci provedenih na samostalno organizovanim gostovanjima u Boki, vratili na Cetinje. Ljubomir Micić, Nikola Hajdušković i Ilija Vučićević sa suprugama, te Bogić Vojvodić kao, članovi Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, odmah po dolasku su se 24. avgusta 1911. godine obratili

⁴ Navodimo po: Stoljeće crnogorskog državnog teatra : Repertoari, tom I / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 68.

⁵ Luka I. Milunović, Konceptije o radu prvoga državnoga pozorišta u Kraljevini Crnoj Gori : dokumenta, „Arhivski zapisi“, XIX/2012, br. 1, str. 57-77.

⁶ Pero Vučković je u ime Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova sklopio tri ugovora o angažovanju za stalne članove KCNP (od 1. IX 1911. godine) sa glumcima i njihovim suprugama: Nikolom Hajduškovićem (20. VII), Ljubomirom Micićem (21. VII) i Ilijom Vučićevićem (21. VII). U ugovorima je precizirano da ljetnju pauzu glumci mogu koristiti po svom nahođenju.

ministru pravde Milu Dožiću, koji je poslije ostavke Pera Vučkovića zastupao (vršilac dužnosti) Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova u vladi dr Lazara Tomanovića. Angažovani glumci, ne želeći da imaju ma kakve odgovornosti što će redovna pozorišna sezona, zbog nezavršenih neophodnih priprema kasnije početi, u pismu konkretno ukazuju da je već trebalo kompletirati umjetnički ansambl i otpočeti sa radom na repertoaru.

Ministar pravde Dožić, kojemu je pozorište praktično dodatni posao, sve u vezi ove institucije odmah prenosi na Ministarski savjet. Ministarski savjet je veoma brzo reagovao, što je bilo neuobičajeno za odnos prema državnome teatru tokom protekle sezone. Odmah je odobreno 1500 perpera za potrebe KCNP te je, što je veoma značajno, obaveze nastale od grijanja i osvjetljenja Zetskoga doma stavilo u nadležnost Ministarstvu finansija. Rješavanjem pitanja finansiranja troškova za osvjetljenje i grijanje, profesionalno pozorište je u ovome pogledu konačno dobilo status kao i sve druge državne institucije. Uz ovo treba znati da je u državnome bužetu za narednu 1912. godinu iznos godišnje subvecije pozorištu udvostručen: sa 6000 iz 1910. i 1911. godine na 12000 perpera.

Bez namjere i konačno potrebe da ovdje arbitriramo, ipak ćemo radi razotkrivanja pomenuti pitanje koje se, rekli bi i samo nameće: zašto ista vlada ovakva pitanja nije mogla, ili nije htjela riješiti godinu dana ranije, odnosno dok je u njenome sastavu bio i ministar Vučković? Da li se odsustvo pažnje i efikasne podrške pozorištu možda može posmatrati i sa personalnoga aspekta, odnosno kao namjera da se upravo Pero Vučković zaustavi u kadrovskom napredovanju. Treba znati da je krajem prve decenije 20. stoljeća profesor Pero Vučković bio u snažnome kadrovskome uzletu. Sa mjesta profesora srednjih škola, ubrzo je postao rektor Bogoslovsko-učiteljske škole, a zatim, kao uz to veoma uspješni predsjednik Crkvenoga pjevačkoga društva, imenovan za ministra prosvjete i crkvenih poslova i odmah, na samome početku mandata pripremio otvaranje i početak redovnoga rada državnoga profesionalnoga teataru. Nije bez značaja uz ovo napomenuti da baš u to vrijeme Pero Vučković piše obimnu studiju (objavljena 1910. god.) o pjesništvu kralja Nikole I Petrovića.⁷ Polazeći od ostvarenih rezultata u radu, Pero Vučković je lako mogao *biti viđen* za poziciju na čelu Ministarskoga savjeta (predsjednika Vlade).

⁷ Pero Vučković, profesor, Knjaz Nikola I kao pjesnik, Cetinje, 1910. Publikacija je štampana u štampariji Kraljevskoga crnogorskoga ministarstva vojnoga i ima 160 numerisanih stranica. Pisac je predgovor datovao: „...na Cvijeti 1910. god.“

Uz pažnju i efikasnu finansijsku podršku Ministarskoga savjeta veoma su brzo obezbijedeni neophodni preduslovi kako bi druga pozorišna sezona KCNP-a mogla otpočeti. Finansijska sredstva su na zahtjev vrlo brzo odobrena (23. IX) kako bi jedan od ugovorom angažovanih glumaca (Ljubomir Micić) mogao otputovati u inostranstvo (26. IX) sa zadatkom da angažuje nekoliko kolega („...još 3. para glumačka i jednog suflera...“) neophodnih za stvaranje umjetničkoga pozorišnog ansambla. Micić je zaista efikasno obavio zadatak. Već 11. oktobra 1912. godine, Pero Bogdanović javlja Ministarstvu da je petoro novoangažovanih glumaca prije dva dana stiglo na Cetinje, te da: „... troje stižu večeras, zajedno sa g. Micićem.“

Vijest da crnogorsko profesionalno pozorište traži nove članove se veoma brzo raširila među pozorištarcima u susjednim državama. U arhivi Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova je 12. septembra 1911. godine zavedeno pismo (datirano: u Zaječaru 30. IX) sa prijedlogom koncepcije rada u KCNP-a tokom naredne sezone. Autor ovoga dopisa, Milutin Stevanović, koji je tokom sezone 1910/11. bio angažovan kao reditelj i glumac na Cetinju, ponovo nudi ministru svoju saradnju i ukazuje na mogućnost i potrebu vođenja drugačije kadrovske politike, uz veći oslonac na domaće snage pri formiranju umjetničkoga ansambla KCNP-a (prezentiran je i način formiranja domaćega glumačkoga kadra). „Kad je Crnogorsko pozorište, onda svakako bi trebalo da u njemu bude Crnogoraca.“ – kazaće između ostaloga Stevanović u dopisu. Da su prijedlozi Stevanovića, iako nije angažovan, bili predmetom pažnje na Cetinju govori činjenica da je njegovo pismo konačno otišlo *ad acta* u Ministarstvu više od tri mjeseca po prispjeću, tek 30. decembra 1911. godine. Na znatnu važnost ovoga dokumenta već smo ukazali predajući ga integralno čitaocima na uvid.⁸

Prijedlog Milutina Stevanovića očigledno nije stigao na vrijeme (da li samo zbog neblagovremenosti?), te nije uticao na već prvom sezonom inaugurisanu praksu formiranja umjetničkoga ansambla pod krovom Zetskoga doma. Proces formiranja ansambla započet je sklapanjem ugovora sa glumcima u julu 1911. godine. Vrlo brzo (od 26. IX do 11. X) je dovršen angažovanjem izaslatoga Ljubomira Micića u inostranstvo. Rekli bi da se i samome Miciću zbog nečega jako žurilo. O tome ne možemo tvrditi, ali radi razotkrivanja možemo samo otvoriti pitanje: da li je Micić mogao imati saznanja o mogućima prijedlozima drugačije koncepcije rada profesionalnoga pozorišta na Cetinju, pri čemu bi

⁸ Luka I. Milunović, *Stevanovićev memorandum*, „Arhivski zapisi“, XVII/2010, br. 2, str. 19-39.

sasvim razumljivo glavnu riječ vodile druge ličnosti iz pozorišnoga života? Bilo kako bilo, pozorišni ansambl Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta je bio na okupu 12. oktobra 1911. godine i mogao je otpočeti sa neposrednima pripremanjima za prikazivanje predstava u drugoj redovnoj pozorišnoj sezoni.

Profesionalni glumci okupljeni u Zetskome domu su vrlo brzo pripremili prvu predstavu i izašli pred prijestoničku publiku. Druga pozorišna sezona KCNP-a je otpočela u subotu 15. oktobra 1911. godine veselim igrom u 4 čina Eduara Brizbara „Bibliotekar“ i nastavljena već sutradan predstavom „Otadžbina“, V. Sardua. Odmah zatim su slijedile predstave: E. Tota, „Seoski lola“ (20. oktobra), pa „Jedanaesta zapovijest“ (22. oktobra), te „Londonski prosjaci“ (23. oktobra)... Privremeni upravnik KCNP-a, profesor Pero Bogdanović će biti oduševljen postignutima rezultatima, o čemu je odmah uputito opširan dopis Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova.

Ovakvo zavidna dinamika prikazivanja predstava bila je moguća iz dva osnovna razloga. Sa jedne strane, pozorište nije imalo unaprijed utvrđeni repertoar ili repertoarsku politiku, a sa druge strane, angažovani profesionalci su sve te predstave već igrali u raznim trupama i podjelama uloga tako da je poslije 3-4 probe predstava mogla pred publiku. Konačno, manir ondašnjih trupa je i bio da se svake sedmice prikažu po 2-3 ili čak 4 premijere. Reprize su bile veoma rijetke i to samo u slučajevima kada premijera prođe finansijski veoma dobro (obično uz napomenu: na zahtjev publike) ili na sugestiju „sa najvišega mjesta“. Ovakvo ponašanje bilo je diktirano nastojanjem za što većom zaradom, odnosno povećanjem stepena samoodrživosti pozorišta i naravno moralo imati ne maloga odraza na izbor djela i umjetničke domete prikazanih predstava.

U julu 1912. godine završena je druga pozorišna sezona KCNP-a. Glumci su otišli na uobičajeni ljetni odmor da bi se krajem ljeta ponovo počeli okupljati pod krovom Zetskoga doma. Pripreme nove, treće redovne pozorišne sezone KCNP-a prekinuće početak ratnih sukoba. Tokom ratnih dejstava, umjesto glumaca i njihove publike u Zetskome domu biće stacionirani ranjenici iz jedinica crnogorske vojske.

Nakon završetka druge decenije 20. stoljeća i ratnih vremena, na političkoj karti Evrope više nije bilo Kraljevine Crne Gore. Crnogorsko državno profesionalno pozorište je u svemu dijelilo sudbinu svoje države i naroda. Od završetka druge pozorišne sezone Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta trebaće da prođu dvije decenije dok u sasvim drugačijemu državnome ambijentu profesionalni glumci ponovo ostvare pozorišnu sezonu na sceni Zetskoga doma.

*
* *

Dokument [signatura u Državnome arhivu Crne Gore: DACG, MPiCP-1912, Fas. 79, br. 830 (15)] koji integralno pružamo čitaocu na uvid ima dva dijela: (1) listovi na kojima je Bogdanovićevom rukom ispisan popratni dopis Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova, te podaci o prijemu u arhivi primaoca. (2) Listovi, takođe Bogdanovićevom rukom numerisani arapskim brojevima od 1 do 13 te ispisani podacima o ostvarenima prihodima i isplaćenima troškovima u radu pozorišta za mjesec: januar, februar i mart 1912. godine.

Ovaj dokument, koji integralno pružamo na uvid čitaocima, smo naslovlili: ***Izveštaj privremenoga upravnika KCNP-a (januar-mart 1912. god.)***.

(1) Dva lista sa dopisom Pera Bogdanovića i arhivskom ovjerom prijema u Ministarstvu su boje blijedoga pergamenta (svijetli oker) bez štampanih linija, dimenzija 34,5 × 22,5 cm. Listovi su očigledno nastali cijepanjem (pucanjem) sredinom tabaka 34,5 × 45cm po pravcu kraće ivice. Tabak, prvobitno savijen u dva povezana jednaka lista (četiri stranice) činio je korice za nepovezane listove sa izvještajnim zapisima o radu pozorišta. Na prvoj stranici ovako formiranih korica u lijevom gornjem uglu stoji dvojezično štampani memorandum Pozorišta,⁹ dok je u desnom upisan već pomenuti arhivski broj [830 (15)], a zatim slijedi tekst pisma sa potpisom P. Bogdanovića¹⁰ te otisak pečata KCNP-a.¹¹ Druga i treća stranica savijenoga tabaka su bez zapisa. Na četvrtoj stranici je otisak štambilja, ovjera o prijemu, arhivski zapisi učinjeni u Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova¹² te, u crvenoj boji, kasnije olovkom ispisane službene oznake.

⁹ Ispod državnoga grba stoji štampano različitim fontom u tri reda: „У П Р А В А К Р А Љ. Ц Р Н О Г. Н А Р О Д Н О Г П О З О Р И Ш Т А Н А Ц Е Т И Њ У“ pa ispod toga, poslije grafičkoga znaka (ornament): „ADMINISTRATION DU TĚATRE NATIONAL (CETIGNĚ, MONTĚ-NĚGRO). Ispod teksta je još jedan grafički znak (ornament) nešto krupniji od prethodnoga.

¹⁰ „Kr. cr. Ministarstvu Prosvjete i Crkv. Poslova Cetinje Po nalogu toga Ministarstva čast mi je na priloženih trinaest strana podnijeti tačan izvještaj o primanju i izdavanju područnoga mi Pozorišta za mesec januar, februar i mart. С. 6. apr. 1912 P. Bogdanović, priv. Upravitelj.“

¹¹ U sredini pečata okrugloga oblika je državni grb Kraljevine Crne Gore oko kojega uz rubne ivice stoji: „КЊАЖ. ЦРНОГОРСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ *ЦЕТИЊЕ*“.

¹² Tekst štambilja je dat verzalom kao u originalu, a dopisano rukom smo dali kurzivom: К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА БРОЈ 1238 ЦЕТИЊЕ 6. априла 1912. Zatim na stranici stoji: R. Primljeno k znanju - u akta - 7- IV-1912. g. Cetinje Sekretar, M. Vukasović R/39.

(2) Trinaest listova na kojima je izvještaj o radu pozorišta (na svakome listu Bogdanovićevom rukom ispisana je samo po jedna stranica) nijesu potpuno jednakih dimenzija (širine) $34,2 \times \approx 19$ cm. Reklo bi se da su listovi iskinuti (išečeni) iz oficijelno objavljene sveske (knjige - „Dnevnik kase“)¹³. Stranice listova imaju šrafure, t.j. mrežu linija štampanih u dvije boje (osim pri vrhu stranice granične deblje horizontalne linije koja je crvene boje, ostale horizontale su plave boje, dok su sve vertikale crvene). Linije su date (rasporedene, formiraju mrežu-tabelu) na način (sa rubrikama) koji je pogodan (uobičajen) za vođenje knjigovodstva, praćenje raznih troškova, ili inventara. Na stranicama su u zaglavlju sa lijeve strane rubrike za ispisivanje objašnjenja (redni broj; datum; opis, i sl.), dok su na desnoj strani rubrike (primanje, izdavanje) za upisivanje cifara koje predstavljaju novčane iznose. Na strani 1 je upisan aktuelni arhivski broj. Kod šrafiranih listova za pisanje je korišćena samo jedna stranica. Ispod horizontalne crvene crte ispisani su nazivi rubrika i rukom povučene debljom linijom (crno mastilo). Stranice šrafiranih listova sa upisima su u gornjemu desnome uglu numerisane rukom napisanima brojevima od 1 do 13. Vjerujemo da je samo jedna stranica korišćena zbog toga što je mastilo kojime je tekst pisan poneđe probijalo na drugu, leđnu starnicu, pa bi napisano na toj stranici moglo biti nedovoljno čitko i uredno. Samo kod drugoga lista, na drugoj stranici stoji kao zaglavlje ispisano: *Januar 1912*; oznaka za stranu: *1*; te desno naziv rubrika za upisivanje brojeva t.j. novčanih iznosa: *primanje i izdavanje*. Na posljednjoj 13. stranici, pored potpisa P. Bogdanovića je i otisak pečata KCNP. Sve je napisano crnim mastilom. Svi otisci pečata pozorišta i štambilja Ministarstva su u plavoj boji (pečatno mastilo). Brojevi kroz tekst (datumi, novčani iznosi...) napisani su nešto krupnije i potencirani debljinom linije. Redni brojevi predstava su potencirani na isti način i uz to podvučeni. Trudili smo se da pri prezentaciji integralnoga teksta i izborom veličine, te drugih karakteristika fonta, čitaocu što više približimo originalni izgled dokumenta.

¹³ Vidi upis od 25. januara, na str. 4 (tek. br. 100) : „ova knjiga“.

IZVJEŠTAJ PRIVREMENOGA UPRAVNIKA KСNP
(*januar-mart 1912. god.*)

1

1. 1912

Текући број	Дан		Примање	Издавање
1	1	Затекло се у каси готовине из 1911	4 ₃₄	
2	3	Државна субвенција за јануар	1000 ₀₀	
3	„	Плата за 1. – 15. Јануар: Јовановићу		120
4	„	„ „ „ „ Бурзи		55
5	„	„ „ „ „ Марићу		50
6	„	„ „ „ „ Бијелићевој		50
7	„	„ „ „ „ Милошевићу		30
8	„	„ „ „ „ Бегу		30
9	„	„ „ „ „ Р Радовићу		19
10	„	„ „ „ „ Кељевићу		20
11	„	„ „ „ „ Мицићу		135
12	„	„ „ „ „ Вучићевићу		135
13	„	„ „ „ „ Васу Савову М.		11 ₅₀
14	„	„ „ „ „ Филипу Март.		16 ₅₀
15	„	„ „ „ „ Зоњићу		20
16	„	„ „ „ „ Божу Мартин.		40
17	„	„ „ „ „ П. Калуђеровићу		7 ₅₀
18	„	Једно суфлирање и пријепис улога		31
19	„	Дрва		25
20	„	Сандук за гардеробу		2 ₅₀
21	„	Столарске оправке		8
22	4	Пренос кулиса из двора		4
23	„	Нова дјела из Загреба		17
24	„	реквизите за 149 : представу		1
25	5	Пренос декорација из двора		6

26	6	Нова дјела из Загреба		17
27	„	Петролеј и боцун		6
28	„	Препис дјела		10
29	„	149 представа: Начелников љетњиковац	42 ₁₀	
30	7	За реквизите		5 ₅₀

1046₄₄ 872₅₀

2

Пријенос 1046₄₄ 872₅₀

31	7	Музиканту за судјеловање		8
32	„	Јованесковићу, глумцу, путни трошак у Н Сад		50
33	„	истом, предујам у Н. Сад		50
34	„	150: „Свадба у вријеме Револуције“	83 ₈₀	
35		реквизите		- ₆₀
36	„	хonorар шаптање		7
37	„	марка		- ₁₀
38	„	151: Балканска царица	256 ₄₀	
39	9	дрва		24
40	„	дуг за пређашња дрва		20
41	„	Плата (а конто) 1. – 15. јан. Павићевићу		80
42	„	Плата 15. – 31. јануара Јовановићу		120
43	„	Реквизите		₆₀
44	„	Шваљи		3
45	„	рачун Бибезићу		17 ₆₀
46	10	Столару за нове скале		25
47	11	Хonorар за суфлирања 3		22
48	„	преписивање улога		10
49	„	дизачу завјесе		1 ₆₀
50	„	шегање дрва		12 ₀₀
51	12	реквизите		3 ₂₀

52	„	стакло		4
53	„	152: Контролор вагона за спавање	75 ₈₀	17
54	13	Нова дјела из Београда		30
55	„	У име плате 15. – 31. јан Мицићу		50
56	„	Суфлирање 152:		7
57	14	„ 151:		7
58	„	Препис дјела		10
59	„	Јованесковићу предујам у Груз		20
60	„	153: Кнез Иво. – Милош у Латине	125 ₇₆	
61	„	препис дјела		10
			1588 ₂₀	1465 ₂₀

3

Пренос

1588₂₀1465₂₀

62	15	реквизите		5
63	„	154: Чича Мартин као амалин	140 ₉₄	
64	16	Плата 15. – 31. дец. 1911 Ђ. Бегу		30
65	„	Исплаћена плата за 1. – 15. јан. Павићеву		40
66	„	Јованесковићу у име јануарске плате		20
67	„	оправка позоришних хаљина		9 ₄₀
68	19	155: Сеоска лола	236 ₆₀	
69	20	реквизите		1 ₄₀
70	„	хonorар за суфлирање 154		7
71	„	„ „ „ 155		7
72	21	реквизите		3
73	„	156: Пансион Шелер	80 ₉₀	
74	22	Прање рубља		1
75	„	Ал. Ивановићу хорорар		20
76	„	реквизите		3 ₆₀
77	„	157: Париска сиротиња	250 ₂₂	

78	23	Плата 16. – 31 јан. Вучићевићу		135
79	„	„ „ Марићу		50
80	„	„ „ Павићевићу		120
81	„	„ „ Бурзи		55
82	„	„ „ Мицићу (в. бр. 55)		85
83	„	„ „ Бијелићевој		50
84	„	„ „ Милошевићу		30
85	„	„ „ Бегу		30
86	„	„ „ Кељевићу		20
87	„	„ „ Васу Савов М		11 ₅₀
88	„	„ „ Филипу Мартин.		16 ₅₀
89	„	„ „ Зоњићу		20
90	„	„ „ Павлу Калуђеровићу		7 ₅₀
			2296 ₈₆	2243 ₁₀

4

		Пренос	2296 ₈₆	2243 ₁₀
91	23	Божу Мартиновићу плата 16. – 23. јан		20
92	„	дизачу завјесе		2 ₄₀
93	„	прање рубља		2
94	„	Милошевићу чување гардероб.		15
95		Спуштачу завјесе		4
96	„	Глоба глумца Милошевић	3 ₀₀	
97	24	Таминцић за 2 кинематографске представе	33 ₀₀	
98	„	два суфлирања		14
99	„	једно суфлирање		7
100	25	ова књига		4
101	26	реквизите за <u>158.</u>		3

102	„	158: Учитељ Флакман	131 ₄₀	
103	„	пријепис улога		20
104	„	пријепис улога		10
105	27	3 дјела из Србије		46 ₁₆
106	„	Божу Мартиновићу плата 23. – 31. јан.		20
107	„	Глоба реквизитера Божа	3	
108	„	Исплаћен стари дуг за дрва		25
109	„	Ноте за „Задужбину”		36 ₅₂
110	28	реквизите за <u>159</u>		2
111	„	кинематографска представа	16 ₅₀	
112	„	шав дугмади		2 ₄₀
113	„	159: Низ Бисера	57 ₉₃	
114	29	дрва		30
115	„	реквизите за <u>160:</u>		3 ₈₀
116	„	шегање дрва		20
117	„	Р Радовићу плата 15. – 31. јан.		19
118	„	Шмит: декорације за <u>160:</u>		6
119	„	160: Лукреција Борција	154 ₁₀	
120	30	од плаката (за цио јануар)	9 ₄₀	

2705₁₉2555₃₈

5

Пренос

2705₁₉2555₃₈

121	30	рачун Бибезићу		35
122	„	шваљи		12
123	„	суфлирање 160:		7
124	„	„ 157:		7
125		ноте		5
126	„	реквизите за 161		1 ₃₀
127	„	Прилог Пјев. Друштву у Подгорицу		10

128	„	дизачу завјесе		1 ₆₀
129	„	исплаћена дрва		30 ₀₀
130	31	161: Шокица	103 ₀₀	
131	„	Јовинесковићу плата 1. – 15. фебр.		20
132	„	Бибезићу рачун		5 ₆₀
133	„	Ал. Ивановићу хонорар за 161:		14
134	„	два суфлирања		14
Јануар			2808 ₁₉	2717 ₈₈

Пријенос готовине у фебруар 90₃₁

6

II 1912

Пренос из јануара

90₃₁

135	2	реквизите за <u>162</u> :		2
136	„	162: Дјевојачка клетва	106 ₅₀	
137	3	Две кинематографске представе	33 ₀₀	
138	„	Црногорској Банци неки стари дуг		154 ₄₀
139	4	163: Моравка (судјеловање на Забави)	120 ₀₀	
140	5	164: Вјештица	237 ₈₀	
141	6	Дрва		50
142	„	препис трију дјела		35
143	„	суфлирање <u>162</u> : и <u>164</u> :		14
144	„	Плата 1. – 15. фебр. Марићу		55
145	„	Ноте за 2 представе		15
146	„	Суфлирање <u>163</u> :		7
147	„	шваљи		5
148	„	рачун Бибезићу		23 ₂₂
149	„	Плата 1. 15. фебр. Кељевићу		20 ₀₀

150	8	Држ. субвенција за фебруар	1000 ₀₀	
151	„	Плата 1. – 15. Фебр. Мицићу		135 ₀₀
152	„	„ „ „ „ Вучићевићу		135 ₀₀
153	„	„ „ „ „ Павићевићу		120 ₀₀
154	„	„ „ „ „ Јовановићу		120 ₀₀
155	„	„ „ „ „ Бурзи		55 ₀₀
156	„	„ „ „ „ Милошевићу		30 ₀₀
157	„	„ „ „ „ Бијелићевој		50 ₀₀
158	„	„ „ „ „ Бегу		30 ₀₀
159	„	„ „ „ „ Р. Радовићу		19 ₀₀
160	„	„ „ „ „ Филипу Мартин.		16 ₅₀
161	„	„ „ „ „ Васу Савову Март.		11 ₅₀
162	„	„ „ „ „ Павлу Калуђеров.		7 ₅₀
163	„	„ „ „ „ Божу Мартинов.		40 ₀₀
164	„	„ „ „ „ Зоњићу		20 ₀₀
			1587 ₆₁	1170 ₁₂

7

Пренос

1587₆₁1170₁₂

165	8	Војводићу хонорар за 2 представе		10 ₀₀
166	„	Управнику Богдановићу отплата дуга од 1000. -		350
167	„	одјело послужитељу Релези		19
168	12	165: Смрт Стеф. Дечанскога	125 ₉₀	
169	13	пријепис дјела		30
70	„	Петковићу хонорар за 5 представа		15
71	„	суфлирање 165:		7
72	„	Војводићу хонорар за судјеловање		7
73	„	столарски рад		15
74	„	2 кинематограф. представе	33 ₀₀	
75	„	оправка клавира и печата		8

76	„	Плата 15. – 29. фебр. Кељевићу		20
77	„	реквизите за 166:		4
78	„	166: Пир поруге	55 ₅₀	
79	17	Војводићу за судјеловање		7
180	18	Приход од концерта неке харфискиње	15	
181	19	оправке барока		1 ₉₀
182	„	50 фишека за 167		5
183	„	167: Царев лаз	249 ₁₀	
184	20	Војводићу хонорар		7
185	20	Столарски рад.		15
186	„	дизачу завјеса		2
187	„	спуштачу завјесе		3 ₆₀
188	„	рукопис 1 дијела		15 ₀₀
189	„	суфлирање 166		7
190	„	Плата 16. – 29. фебр. Јованесковићу		55
191	23	2 кинематограф. представе	30 ₀₀	
192	„	Плата 16. – 29. фебр. Бијелићевој		50 ₀₀
193	„	„ „ „ „ Бурзи		55 ₀₀
194	„	Тетковићу 2 хонорара		6
			2096 ₁₁	1884 ₆₂

8

Пренос

2096₁₁1884₆₂

195	23	разне ситнице		1
196	„	168: Отмица Сабиванака	58 ₈₀	
197	„	Плата 16. – 29. фебр. Милошевићу		30
198	„	Казна Милошевићева	5	
199		Плата 16. – 29. фебр. Марићу		55
200	24	„ „ „ „ Зоњићу		20
201	25	169: Библиотекар	25 ₆₀	

202	„	реквизите за 169		2 ₃₀
203	26	170: Циганин	116 ₅₀	
204	„	Плакате за дио фебруара	6 38	
205	„	рачун Бибезићу		7 ₉₆
206	„	суфлирање 167		7 ₀₀
207	„	Марићу отправнина		340 ₀₀
208	„	Столарски рад		15
209	27	Војводићу хонорар		14
210	29	1 кинематограф. представа	16 ₅₀	
211	„	Плата 16. – 29. фебр. Јовановићу		120
212	„	реквизита за 170:		56
			2324 ₈₉	2191 ₄₄

Пријенос готовине у март 133₄₅

9

III 1912

Пријенос готовине у март 133₄₅

213	1	реквизите за 171		2 ₅₀
214	„	171: Буриданов магарац	76 ₇₀	
215	„	Плата 16. – 29. фебр. Васу Савову		11 ₅₀
216	„	столарски рад		5
217		Плата 16. – 29. фебр. Паву Калуђеровићу		7 ₅₀
218	3	реквизите за 172:		5
219	„	Кинематограф. представа	19 ₅₀	
220	„	суфлерима 172:		7 ₀₀
221	„	прање рубља		5
222	„	172: На посијелу	318 ₈₀	
223	„	Плата 16. – 29. фебр. Бегу		30

224	„	„ „ „ „ Вучићевић		137
225	„	„ „ „ „ Мицићу		138
226	„	„ „ „ „ Павићевићу		122
227	4	„ „ „ „ Б. Мартиновићу		40
228	„	„ „ „ „ Ф. Мартиновићу		16 ₅₀
229	„	суфлирање 168, 169 и 171		21
230	„	реквизите за 173		2
231	„	173: На посијелу	195 ₁₀	
232	„	дрва		40
233	„	суфлирање 173		7
234	5	рачун Бибеџићу		30
235	„	Ноте за 173		35
236	„	чувару гардеробе		15
237	„	подизању завјесе		2 ₄₀
238	„	Ал. Ивановић хонорар		25
239	„	Сликару за кулису		20
240	6	Кинематограф. представа	16 ₅₀	
241	7	174: Једна ноћ у Берлину	32 ₁₀	
242	8	Кинематограф. представа	16	

808₁₅724₅₀**10**

Пренос

808₁₅724₅₀

243	9	Хонорар за пратњу на клавир		10
244	„	хонорар за писање у канцеларији		10
245	„	ново дјело		13
246	„	Плата 15. – 29. фебруар Радовићу		19
247		државна субвенција за Март	1000 ₀₀	
248	„	1. – 15 март плата Мицићу		135
249	„	„ „ „ Вучићевићу		135

250	„	„ „ „ Бурзи		55
251	„	„ „ „ Павићевићу		120
252	„	„ „ „ Јовановићу		120
253	„	„ „ „ Јованесковићу		55
254	„	„ „ „ Бегу		30
255	„	„ „ „ Милошевићу		30
256	„	„ „ „ Зоњићу		20
257	„	„ „ „ Кељевићу		20
258	„	„ „ „ Васу Савову		11 ₅₀
259	„	„ „ „ Филипу Мартин.		16 ₅₀
260	„	„ „ „ Релези		12
261	„	„ „ „ Павлу Калуђеровићу		7 ₅₀
262	„	Глоба од Милошевићеве казне	15 ₀₀	
263	„	дизачу завјесе		2 ₈₀
264	„	дрва		30
265	„	Ђ. Шпадијер дневница		3
266	„	Новоселу за сликање		20
267	„	препис 3 дјела		28
268	„	Ал. Иивановићу хонорар		25
269	„	столарски посао		7
270	„	хонорар Павићевићу за дјело		70
271	„	1. – 15 марта плата Бијелићевој		50
272	10	суфлирање <u>174</u> :		7

1823₁₅ 1726₈₀**11**

Пренос

1823₁₅ 1726₈₀

273	10	реквизите за <u>175</u> :		3
274	„	хонорар за чување библиотеке		10
275	„	175: Карлова тетка	35 ₆₀	

276	11	Божу Мартиновићу плата <u>1. – 31.</u> III		80
277		Р. Радовићу плата 1. – 15. марта		19
278	„	суфдирање 176:		7
279	„	препис дјела и улога		10
280	„	реквизите за 176		5
281	„	176: Тоска	141 ₀₀	
282	„	пластрон од чипака		5 ₀₀
283	17	177: Самсон и Далила	50 ₇₀	
284	„	реквизите за 177		276
285	„	2 кинематограф. представе	33 ₅₀	
286	„	Љ. Тамидићу за судјеловање		10
287	„	петроуље		- ₄₀
288	18	реквизите <u>178:</u>		5 ₀₀
289	„	178: Племенит отац	61 ₄₀	
290	„	плата 1. – 15. III Релези		10 ₀₀
291	„	Управнику Б. У име дуга		50 ₀₀
292	19	прање рубља		2
293	„	туткало		15 ₀₀
294	„	фрегање позоришта		12
295	25	179: На посијелу	260 ₃₀	
296	26	плата 15. – 31. марта Кељевићу		20 ₀₀
297	„	„ „ „ „ Калуђеровићу		7 ₅₀
298	„	„ „ „ „ Бијелићевој		50 ₀₀
299	„	„ „ „ „ Јованесковић		55 ₀₀
300	„	„ „ „ „ Милошевићу		30
301	„	реквизите за <u>179:</u>		5 ₀₀
302	„	плате 15. – 31. III Зоњићу		20
303	„	дизачу завјесе		2 ₄₀

2405₆₅2149₃₆

12

		Пренос	2405 ₆₅	2149 ₃₆
304	26	180: Париска сиротиња	196 ₁₀	
305	„	петроуља и туткала		1 ₀₀
306	„	спуштачу завјесе		2 ₀₀
307	27	плата 15. – 31. март. Павићевићу		120 ₀₀
308	„	„ 25 II – 25 чувару гардеробе		15 ₀₀
309	„	реквизите 180:		2
310	„	дрва		20
311	„	плата 15. – 31. марта Ђ. Бегу		30
312	„	Канцелариски хонорар		10
313	„	чувару библиотеке		5
314	„	плата 15. – 31. март. Бурзи		55
315	„	„ „ „ „ Јовановићу		120
316	„	преносачима гласовира		3
317	„	реквизите за 181		5 ₄₀
318	„	Вучићевићки хонорар		12 ₀₅
319	„	оправка бубња		2 ₅₀
320	„	181: Коштана	293 ₆₀	
321	„	Р Радовићу плата 15. – 31. III		19 ₀₀
322	28	мешема		6
323	„	плата 15. – 31. III Васу Савову		11 ₅₀
324	„	„ „ „ „ Вучићевић		135
325	„	пет нових дјела		80
326	„	хонорар за штампање и преписе		24 ₀₀
327	„	суфлирање		7 ₀₀
328	„	„ трију представа		21 ₀₀
329	„	столарски рад		10 ₀₀
330	30	Кинематограф. представа	15 ₀₀	

331	„	Ал. Ивановићу хонорар		10 ₀₀
332	„	Летве и бургије		6
333	„	туткало и боје		5
			2910 ₃₅	2886 ₈₁

13

		пренос 2910 ₃₅	2886 ₈₁	
334	31	реквизите за <u>182</u> :		4 ₅₀
335	„	182: Контролор вагона	69 ₃₀	
336	„	плата 15. – 31. III Филипу Мартиновићу		16 ₅₀
337	„	продате плакате у Марту	6 ₆₄	
			2986 ₂₉	2907 ₈₁

Пренос готовине у април 1912 - 78₄₈

Да се горње своте потпуно слажу са
Дневником Касе кр. Позоришта,
 потврђујем својим потписом и
 печатом Управе Кр. Позоришта.
 Ц. 6. Апр. 1912

П. Богдановић.

[М.П.] привр. Управник
 кр. цр. Нар. Позоришта

Nekoliko napomena uz tekst dokumenta:

(a) 4. i 5. januara, tekući br. 22 i 25 (str. 1) upisan je trošak za prijenos kulisa i dekoracija iz Dvora. Ovo se odnosi se na Novi dvor, oficijelnu rezidenciju prijestolonasljednika Danila Aleksandra, đe su, naravno za probranu publiku, krajem 1911. godine prikazivane pozorišne predstave, ili žive slike đe su u izvođenju učestvovali i članovi dinastije.¹⁴

(b) 24. januara, tek. br. 97 (str. 4): Ljubomir-Ljubo Tamindžić, kinooperater i vlasnik prvoga crnogorskoga kinematografa plaćao je zakup sale u Zetskome domu radi prikazivanja filmskih predstava.¹⁵ Viđi prihode po ovome osnovu: 28. I (tek. br. 111), 3. II (tek. br. 137), 16. II (tek. br. 174), 23. II (tek. br. 191), 29. II (tek. br. 210), 3. III (tek. br. 219), 6. III (tek. br. 240), 9. III (tek. br. 242), 17. III (tek. br. 285), 30. III (tek. br. 330).

(c) 18. februar, tek. br. 180. Kao što smo viđeli u slučaju kinematografskih predstava, nadoknade za korišćenje pozorišne sale u Zetskome domu su bile jedan od izvora prihoda KCNP. U skladu sa Statutom (član 7 i 8)¹⁶, pored redovne državne subvencije predviđene državnim budžetom (1000 perpera mjesečno), pozorište je moglo ostvarivati prihode i od: prodatih ulaznica za predstave, prodatih plakata-afiša, te izrečenih novčanih kazni članovima kolektiva, iznajmljivanja sale, donacija... Ovđe se radi o koncertu Klementine Vutje sa kojega je prihod umjetnica namijenila Fondu siromašnih gimnazijalaca. Nekoliko dana ranije umjetnica je imala nastup i na crnogorskome Dvoru, kojom prilikom je kralj Nikola I odlikovao Zlatnom medaljom za revnost.

(d) Red. br. 181 (19. II) za: *opravke baroka* plaćeno je 1,90 perpera. Odnosi se na popravku perli (ogrlica, t.j. đerdana).

(e) Veoma su interesantna dva zapisa (1) red. br. 166 od 9. februara kada je isplaćeno 350 perpera i (2) red. br. 291 od 18. marta, isplaćeno 50. perpera. U opisu za izdati novac u prvom slučaju stoji: „Upravniku Bogdanoviću otplata duga od 1000.-“, a u drugom: „upravniku B. u ime duga.“ Na pitanje po kojemu osnovu je mogao da nastane dug prema P. Bogdanoviću odgovor bi mogao biti kako se radi o „na višem mjestu“ određenoj novčanoj nadoknadi za obavljanje

¹⁴ *Stoljeće crnogorskog državnog teatra* : Repertoari, tom I / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 331-341.

¹⁵ Filmske prestave su date 23. i 24. januara 1912. godine. Repertoar viđi: Luka Milunović, Crnogorski kinematografi 1908-1914, „Matica“, XIII/2012, br. 50 (Ljeto), str. 293-365.

¹⁶ „Statut Kraljevskog crnogorskog narodnog pozorišta na Cetinju“ je faksimilno objavljen u: Ljiljana Milunović, Pozorište u crnogorskoj periodici (1909-1915), Podgorica, 2004, str. 141-151.

poslova v. d. (privremenoga) upravnika pozorišta,¹⁷ najvjerovatnije za godinu dana, ili tokom jedne pozorišne sezone. Ako bi ova pretpostavka bila prihvatljiva, tada bi ovo bio za sada jedni poznati podatak o nadoknadama - honoraru v.d. upravnika KCNP.

Skraćeno napisane riječi: *Mart.* = Martinoviću (str. 1); *N. Sad* = Novi Sad (str. 2); *dec.* = decembar; *Đ. Begu;* *Begu* = Đoku Begoviću; *jan.* = januar; *Al. Ivanović* = Aleksandar Aleksa Ivanović; (*v. br.*) = (vidi tekući broj); *Vasu Savovu M.* = Vasu Savovu Martinoviću (str. 3); *P. Kaluđeroviću* = Pavlu Kaluđeroviću; *Pjev.* = Pjevačkome; *febr.* = februar (str. 5); *Drž.* = Državna (str. 6); *Stef.* = Stefana (str. 7); *Lj. Tamidžiću* = Ljubomiru Ljubu Tamidžiću (str. 11); *privr.* = privremeni; *Kr.* = Kraljevsko, kraljevskoga; *cr.* = crnogorsko, crnogorskoga; *nar.* = narodno, narodnoga.

¹⁷ Treba znati da su, još od svečanoga otvaranja KCNP-a kao državne institucije, sve ličnosti na njenom čelu vršile tu funkciju u statusu vršioca dužnosti, odnosno privremenoga upravnika.

UDK 94(497.16)”1919”
37:929 Divajn A.

Novak ADŽIĆ

ALEKSANDAR DIVAJN O ZAVJERI PROTIV CRNE GORE (1919)

Aleksandar Divajn

Aleksandar Divajn¹ (**Alex. Devine**)², rođen je u Mančesteru (Velika Britanija) 19. decembra 1865. godine, kao drugi sin **Henrija Divajna** i **Karaklie Kouvelas** sa ostrva Kiosa u Grčkoj. Završio je fakultet u Velikoj Britaniji. Potom je radio kao novinar i profesor, a bio je osnivač, vlasnik i direktor Klejsmor škole (1896) u Vinčesteru kod Londona. Osnivač je Pokreta momačkoga kluba 1886. godine i prvi počasni misionar za dječake-prestupnike pri Policijskom sudu prilikom donošenja Odredbe za prve prestupnike 1887. godine; zatim je bio osnivač univerzitetskih kampova za dječake iz državnih škola, a pripadao je maloj grupi školskih upravitelja koji su se trideset godina zalagali za reformu državnih škola. Bio je jedan od počasnih arbitratora čuvenoga dobrotvornoga društva *Hearts of Oak Benefit Society* od 1898, te specijalni korespondent "*Daily Chronicle*" na Olimpijskim igrama u Atini 1896. godine i urednik zvanične knjige Olimpijskih igara 1908. godine³. Često je putovao po Evropi i Sjevernoj Africi i pokazao se kao stručnjak za stari Pariz.

Nesporno, Aleksandar Divajn bio je najveći borac za očuvanje državne suverenosti i nezavisnosti Crne Gore u anglo-saksonskom svijetu (1916-1930). marta 1916. godine, Divajn je imenovan za delegata "Crnogorskog potpornog udruženja" u Velikoj Britaniji (London) za pitanja crnogorskih izbjeglica i

¹ Prvu biografiju Aleksandra Divajna, sa njegovom fotografijom, na našem jeziku objavio je "Crnogorski glasnik" („Montenegrin herald“), Detroit, Mičigen, SAD, godina IX, broj 66, subota, 1. novembra 1924. u udarnom članku na naslovnici pod naslovom „Prijatelji Crne Gore“.

² O Aleksandru Divajnu vidi više : Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. I-II, Podgorica, 2004. Vidi njegovu biografiju: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. I, Podgorica, 2004. str. 65-66. Istovjetna Divajnova biografija objavljena je u: *Istorijski leksikon Crne Gore*, (urednici Šerbo Rastoder i Živko M. Andrijašević), knjiga 3, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 561-562. O Aleksu Divajnu vidjeti i: Džon D. Trodvej, *Crnogorski Aleksandar Divajn*, Alexandria, oktobar-novembar 1998; Bojka Đukanović, *Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn*, u zborniku radova CANU Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II, Podgorica, 1998, str. 149-161; Dragoljub R. Živojinović, *Aleksandar Devín, branilac nezavisne Crne Gore u anglosaksonskom svijetu, 1916-1920*, "Glasnik Cetinjskih muzeja", knjiga III, Cetinje, 1970, str. 113-170, ; Dragoljub R. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd, 1996; Slavica Ratković-Kostić, *Aleksandar Devín i politička propaganda izbjegličke vlade kralja Nikole od 1916. do 1922. godine*, časopis "Vojnoistorijski glasnik", Beograd, 1990, br. 1, str. 191-210 i br. 2, str. 193-218. O Divajnu vidi i: Dr John D. Tredway, *Anglo-American diplomacy and the Montenegrin question, 1914-1921*, East European Program, European Institute, The Wilson Center, 1991. O Divajnu vidi i: *Crna Gora i Francuska – diplomatija u izbjeglištvu : dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1919-1920* (priredio dr Radoslav Raspopović), knjiga 1, Podgorica, 2014.

³ Bojka Đukanović, *Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn*, Zbornik radova CANU "Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II", Podgorica, 1998, str. 149-150.

interniraca koji su se nalazili na Krfu, Korzici, u Italiji, Francuskoj i Švajcarskoj⁴. Crnogorski kralj **Nikola I Petrović-Njegoš**⁵ i Vlada iz Nejja kod Pariza su tokom 1917. godine Aleksandra Divajna predlagali za svog zvaničnog diplomatskog predstavnika u Londonu, ali taj prijedlog nije prihvaćen od strane britanske vlade. Divajn se nakon toga angažovao, saglasno instrukcijama kralja Nikole i nejske crnogorske vlade, da Velika Britanija prihvati uspostavljanje diplomatskih odnosa, na recipročnoj osnovi, sa Crnom Gorom i da se za diplomatskog predstavnika Kraljevine Crne Gore u Londonu postavi, najprije, ser **Robert Kenedi**⁶, Irac, nekadašnji britanski poslanik na Cetinju i prijatelj Crne Gore⁷, i, najzad, **Petar Plamenac**⁸, ali ni ta političko-diplomatska incijativa nije urodila plodom. U

⁴ Slavica Ratković-Kostić, *Djelatnost Aleksandra Devina u korist Crne Gore i kralja Nikole 1916-1923*, Zbornik radova „Kralj Nikola-ličnost, djelo i vrijeme“, CANU, knjiga I, Podgorica, 1998.str. 239.

⁵ Nikola I Petrović Njegoš, (1841-1921), knjaz Crne Gore (1860-1910), kralj Crne Gore (1910-1921). Školovao se na Liceju Luja Velikog u Parizu. Na crnogorski presto stupio 1860. godine. Bio apsolutni prosvijećeni monarh i ustavni vladar Crne Gore. Vrhovni komandant crnogorske vojske, reformator, vojskovođa, diplomata, zakonodavac. Umro 1. marta 1921. godine u progonstvu, u Kap d'Antibu na jugu Francuske, a sahranjen u San Remu u Italiji. U Crnu Goru prenijet 1989. godine i sahranjen u Dvorskoj crkvi na Ćipuru na Cetinju.

⁶ Ser Robert Kenedi (24. XII 1851-11. XI 1936), Irac, školovao se na Harow u Londonu, a diplomirao 1874. na Oxfordu, britanski diplomata, ataše u Madridu (1874-1876); sekretar u Konstantinopolju (1877-1879) i Sankt Petersburgu (1879-1881), da bi potom obavljao diplomatsku dužnost u Bugarskoj (1882-1884) i Rumuniji (1884-1888). Kenedi je bio sekretar britanske legacije u Persiji (1888-1893), te otpravnik poslova britanske vlade na Cetinju (1893-1896), da bi potom u rangu ministra rezidenta bio diplomatski predstavnik Velike Britanije u Knjaževini Crnoj Gori (1897-1905), te počasni britanski ambasador u Urugvaju (1906-1912). Umro je 1936. godine. Bio je naklonjem crnogorskim krugovima u egzilu i zalagao se za opstanak Crne Gore kao nezavisne države tokom i po završetku Prvog svjetskog rata. Održavao je saradnju sa Aleksandrom Divajnom u prilog Crne Gore.

⁷ Vidi o tome i: Dragoljub R. Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914-1918*, Beograd, 2000, str. 187-191.

⁸ Petar Plamenac, (1872-1954), iz Boljevića, Crmnica, po okončanju gimnazije, završio je u Beču (Austrija) istovremeno Veterinarski i Pravni fakultet. U početku bio je činovnik u crnogorskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, u kojemu je 1906. godine postao Načelnik Odjeljenja za narodnu privredu, koje je uvedeno 1902. godine. Potom je prešao u sudsku struku, a onda i u diplomatsku. Bio je crnogorski političar, diplomata, čovjek od povjerenja kralja Nikole. Zvanični je predstavnik Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine. Bio je crnogorski konzul u Skadru od maja 1908. do decembra 1909. i od avgusta 1911. do marta 1912., te otpravnik poslova Kraljevine Crne Gore u Carigradu od marta 1912. godine do 25. septembra 1912. godine, kada su usljed objave rata Crne Gore Osmanskom carstvu prekinuti diplomatski odnosi između dvije države. Bio je civilni guverner Skadra. Nastupao je kao predstavnik Crne Gore kad

svojoj privrženosti Crnoj Gori, iz filantropskih pobuda, Divajn je, pored ostalih dobročinstava koje je učinio Crnoj Gori i kralju Nikoli I Petroviću-Njegošu, te njegovim vladama u egzilu (1916-1923) pomagao i školovanje **Jovana (Džona) Plamenca**⁹, sina istaknutog crnogorskog političara, diplomate i ministra Petra Plamenca, koji je Jovana poveo sa sobom u emigraciju 1916. godine, najprije u Francusku, a potom 1919. godine u Englesku. Petar Plamenac je svog sina Jovana (Džona) upisao u školu u Klejsmoru (Claysmore) blizu Vinčestera u Engleskoj, kod svog ličnog prijatelja i velikog poklonika Crne Gore Aleksandra Divajna, koji je bio profesor i direktor te škole.

Divajn je bio utemeljitelj brojnih klubova za vaspitavanje maloljetnika i dobrotvornih društava. Bio je specijalni izvještač novine *Daily Chronicle* sa fronta tokom Prvog balkanskog rata (1912-1913) i svjedok krvavih borbi na Tarabošu i kod Janjine. U to vrijeme boravio je u Crnoj Gori i Srbiji. Divajn spada u red najupornijih i najdosljednijih branilaca prava na opstanak Crne Gore kao nezavisne države u anglosaksonskom svijetu. Početkom 1916. godine intenzivno radi u političkom i propagandom smislu u Velikoj Britaniji i drugim evropskim

je 1913. godine u Medovi rješavano pitanje ustupanja Skadra velikim silama i pregovarao sa predstavnicima međunarodne flote. Bio je ministar inostranih djela Kraljevine Crne Gore od aprila 1913. do avgusta 1915. godine. Poslije ostavke na tu funkciju, bio je potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine. Emigrirao je 1916. godine i bio kandidat crnogorske Vlade u progonstvu za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Vašingtonu (SAD) tokom 1917. i 1918. godine, ali nije dobio agremen. U Kraljevini SHS Petar Plamenac povratio se iz emigracije 1924. godine. Politički se angažovao kao jedan od prvaka Crnogorske stranke. Jedan je od organizatora belvederskih demonstracija 1936. godine kod Cetinja. Tokom drugog svjetskog rata bio u zelenaškom pokretu za nezavisnost Crne Gore kao bliski politički saradnik brigadira Krsta Zrnova Popovića. Maja 1945. osuđen je na kaznu robije u trajanju od 10 godina, ali je ubzo pomilovan i oslobođen. Umro je 1954. godine i sahranjen u rodnim Boljevićima.

⁹ Jovan Petrov Plamenac (John Petrov Plamenatz), rođen je na Cetinju 1912. godine. Sin je Petra Plamenca i Ljubice Matanović. Otac Petar, bivši crnogorski diplomata, ministar spoljnih poslova odveo je sina Jovana 1916. godine sa sobom u emigraciju. Aleksandar Divajn je bio bliski prijatelj sa Petrom Plamencem i zalagao se kod britanskih vlasti da se Petar Plamenac postavi za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Velikoj Britaniji, ali u tome nije uspio. Džon Plamenac je u Divajnovoj školi u Klejzmoru ostao do 1930. godine, odakle odlazi u Orijel na studije istorije. Džon Plamenac je po završetku studija na Orijelu iz istorije (1936) bio izabran na osnovu odbranjene teze za profesora i dekana društvenih i političkih nauka All Sauls fakulteta, Univerziteta u Oksfordu. Džon Plamenac bio je politički filozof koji je od 1967. do 1975. šefkatedre za društvenu i političku teoriju na Koledžu All Souls u Oksfordu. Bavio se naučno-istraživačkim radom i napisao je brojne studije iz oblasti filozofije i političke teorije. Umro je u Londonu 19. februara 1975. godine.

državama na afirmaciji političke ideologije kralja Nikole i crnogorske Vlade u egzilu, zalažući se za punu restauraciju Crne Gore, nakon njenog pada pod austro-ugarsku okupaciju. Održavao je komunikaciju i prepisku sa vodećim ličnostima crnogorske političke emigracije (1916-1930). Bio je bliski prijatelj i saradnik kralja Nikole I Petrovića Njegoša, kraljice **Milene**¹⁰, prijestolonasljednika **Danila**¹¹, princeze **Ksenije**¹² i brojnih drugih dvorskih ličnosti i članova nejske administracije Kraljevine Crne Gore. Divajn je održavao saradnju i komunikaciju sa predsjednicima i ministrima u crnogorskim Vladama (1916-1919), ali je u datim momentima jasno i oštro kritikovao rad Vlada u egzilu na čijem čelu su bili **Lazar Mijušković**¹³ i **Evgenije Popović**¹⁴.

Aleksandar Divajn je intenzivno saradivao sa crnogorskim vladama u egzilu Jovana S. Plamenca (1919-1921) i divizijara **Milutina Vučinića**¹⁵ (1921-1922),

¹⁰ Kraljica Milena Petrović (1847-1923), kćerka vojvode Petra Vukotića, supruga kralja Nikole od 1860. godine.

¹¹ Danilo Petrović Njegoš (Cetinje, 17/29. juna 1871-Beč, 24. septembra 1939), najstariji sin kralja Nikole i kraljice Milene, prijestolonasljednik, komandant Zetskog odreda crnogorske vojske u Prvom balkanskom ratu. Avgusta 1915. odlazi na liječenje u inostranstvo i više se nije vraćao u Crnu Goru. Živi u egzilu u Švajcarskoj i Francuskoj (Kap Marten). Abdicira 7. marta 1921. u korist sinovca Mihaila Petrovića. Priznao Kraljevinu SHS 7. februara 1927., što je bio uslov za primanje apanaže od vlade KSHS. Međutim i dalje nastavio da se zalaže za prava Crne Gore. Živio do smrti u teškoj materijalnoj situaciji. Umro u Beču 1939. u kojemu je proveo posljednje godine života.

¹² Ksenija Petrović-Njegoš (Cetinje, 10/22. aprila 1881-Pariz, 1960), crnogorska princeza, deveto dijete i osma kćerka kralja Nikole i kraljice Milene.

¹³ Lazar Mijušković (1867-1936), političar, ministar i predsjednik crnogorske vlade u dva mandata (6. XII 1905-11. XI 1906. i 20. XII 1915-29. IV 1916). Završio je Tehnički fakultet u Parizu. Kad se vratio u Crnu Goru 1891. godine, radio je najprije kao rudarski inženjer. Bio je crnogorski konzul u Skadru (1893-1902), potom predsjednik Glavne državne kontrole i ministar finansija i građevina (1903-1905), predsjednik Državnog savjeta 1907-1909, delegat Crne Gore na Londonskoj konferenciji 1913. i poslanik Kraljevine Crne Gore u Beogradu. Decembra 1915. godine izabran po drugi put za predsjednika Vlade Kraljevine Crne Gore. Napustio Crnu Goru sa kraljem Nikolom januara 1916. godine i otišao u Francusku. Nakon ostavke aprila 1916., nastavio u Švajcarskoj da se zalaže za obnovu crnogorske države i u tom smislu aktivno je radio do 1923. godine. Iz Švajcarske se vratio u KSHS 1923. i živi u Nikšiću kao penzioner. Umro je 1936.

¹⁴ Evgenije Popović (1842-1931), bio je crnogorski konzul u Rimu (1897-1902), crnogorski generalni konzul u Rimu (1900-1903) i predsjednik crnogorske Vlade u egzilu (1917-1919).

¹⁵ Milutin Vučinić (1869-1922), iz Pipera kod Podgorice, divizijar crnogorske vojske, vojskovođa, jedan od glavnih organizatora Božićnog ustanka crnogorskog naroda za pravo, čast i slobodu Crne Gore krajem 1918. godine. Uhapšen je, ali je iz zatvora u "Jusovači" pobjegao

te sa vladom generala dr **Anta Gvozdenuća**¹⁶ (1922-1925). Od političkih ličnosti Kraljevine Crne Gore u egzilu jako je cijenio, pored Petra Plamenca, i ministre **Vladimira Đ. Popovića**¹⁷, **Pera Vučkovića**¹⁸, **Mila M. Vujovića**¹⁹ i neke početkom 1919. godine i emigrirao za Italiju, pa potom otišao u Francusku. U crnogorskoj Vladi u egzilu od februara 1919. do juna 1921. godine bio ministar vojni. Ukazom kraljice Milene, namjesnice kraljevske vlasti, od jula 1921. do kraja septembra 1922. bio je predsjednik Crnogorske emigrantske Vlade, ministar vojni, te zastupnik ministra unutrašnjih poslova i ministra finansija. Umro 1922. godine u Rimu, đe je i sahranjen.

¹⁶ Dr Anto Gvozdenuć (Vučji do, Čeklići, 1854-Vučji do, 1935), vojni ljekar, general ruske, francuske i crnogorske vojske. Završio je bogosloviju na Cetinju, a potom studije medicine u Moskvi. Radio je kao vojni hirurg. Učestovao u ratovima 1876-1878. Borio se na bugarskom ratištu. Penzionisan 1900, a reaktiviran 1904. Učestvovao u Rusko-japanskom ratu (1904-1905) i dobio čin general-lajtnanta. U Crnu Goru se vratio 1911. godine. U Francusku odlazi 1914., đe je bio pomoćnik šefa saniteta svih francuskih armija u Glavnom štabu. U Crnu Goru ponovo dolazi 1915., da bi početkom 1916. sa kraljem Nikolom otišao u egzil u Francusku. Godine 1918. postavljen je za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u SAD (Vašingtonu) i tu dužnost vršio do početka 1921. godine. Jedan od najznačajnijih crnogorskih emigranata. Bio je predsjednik crnogorske Vlade u egzilu (1922-1925). Vratio se 1925. u KSHS i živio kao penzioner u Beogradu do 1933., kada se vraća u rodne Čekliće, đe je i umro 1935. godine.

¹⁷ Vladimir Đurov Popović (Nikšić, 10. I 1884-Nica, 23. I 1928), pravnik, sudija, advokat, predsjednik cetinjske opštine, ministar pravde, zastupnik ministra privrede i ministra prosvjete i crkvenih poslova u crnogorskoj Vladi u egzilu (1921-1922), predsjednik Komiteta crnogorskih izbjeglica i prvi crnogorski sineasta. Jedan od najznačajnijih boraca u egzilu za opstanak Crne Gore. Autor je brojnih knjiga, brošura i tekstova o crnogorskom pitanju.

¹⁸ Petar-Pero Vučković (1873-1944), završio Filozofski fakultet u Moskvi, radio kao profesor i direktor Cetinjske gimnazije, bio rektor Učiteljsko-bogosloveske škole, ministar prosvjete i crkvenih poslova 1911-1912. Ponovo postao ministar prosvjete i crkvenih poslova 1916. godine, te isti resor pokrивao u vladama u egzilu Jovana S. Plamenca, Milutina Vučinića i dr Anta Gvozdenuća. Veoma aktivni emigrant u borbi za pravo Crne Gore. Vratio se nakon amnestije u KSHS 1925. i kao penzioner živio na Cetinju. Pripadao Crnogorskoj stranci. Oktobra 1943. izabran u Privremeno vođstvo Crnogorske stranke. Umro je 1944. godine.

¹⁹ Milo M. Vujović (1881, Ljubotinj, Riječka nahija, cetinjska oblast - umro 1935. godine u Parizu, Francuska), novinar i višegodišnji državni činovnik Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, te ministar finansija i građevina u Vladama Evgenija Popovića i Jovana S. Plamenca 1917-1921. godine. Jedan od najpovjerljivijih ljudi kralja Nikole. U novembru 1918. godine bio je predstavnik Crne Gore upućen na Ženevsku konferenciju, što je naišlo na energično protivljenje Nikole Pašića. Uoči izbijanja Božićne pobune, održavao je kontakte sa crnogorskim prvacima i sa italijanskim agentom Đovanijem Baldaćijem, da bi u vrijeme same pobune bio u Nejuu. U doba raskola u crnogorskoj emigraciji 1922. godine napustio je Jovana Plamenca, otišao u SAD i radio na osnivanju Stranke seljaka i radnika, sa Perom Vučkovićem, Perom Šočem i Mirom Mitrovićem, i okupljanju svojih prostalica oko Crnogorskog glasnika, koji je izlazio u Detroitu. Bio je jedan od

druge ličnosti iz crnogorske političke emigracije u Evropi i SAD. Pomno je pratio i podržavao političku djelatnost crnogorskih federalista u KSHS predvođenih **Mihailom Ivanovićem**²⁰ i dr **Sekulom Drljevićem**²¹ i popularisao njihove najaktivnijih crnogorskih emigranata poslije protjerivanja emigracije iz Italije. Umro je u Parizu. Njegovi posmrtni ostaci preneseni su 14. jula 1935. godine u rodni Ljubotinj. Za zasluge je bio odlikovan lentom ordena Danilo I i Senatskim grbom od strane kralja Nikole (O Milu Vujoviću vidi više: Šerbo Rastoder, Crna Gora u egzilu 1918-1925, Podgorica, 2004, str. 415-416).

²⁰ Mihailo Ivanović (Medun, Kuči kod Podgorice, 1874. - Herceg Novi, 1949.), pravnik, sudija, narodni poslanik, političar, ministar Knjaževine Crne Gore. Gimnaziju je završio u Beogradu. Protjeran je iz Srbije poslije Ivanjdanskog atentata, da bi potom Pravni fakultet nastavio i okončao na Sveučilištu u Zagrebu. Po povratku u Crnu Goru, primljen je u državnu službu. Obavljao je dužnost sudskog sekretara u Nikšiću, da bi potom bio postavljen za člana (sudiju) Velikog Suda. Bio je poslanik Crnogorske narodne skupštine izabran na izborima u donjokučkoj kapetaniji. U Vladama Knjaževine Crne Gore Marka Radulovića i Andrije Radovića bio je ministar unutrašnjih poslova, pristalica Narodne stranke (klubaša) i potpisnik njihovog programa, da bi u Bombaškoj aferi bio osuđen na 10 godina robije. Početkom 1912. godine pobjegao je najprije na teritoriju Osmanskog carstva, da bi potom emigrirao u Beograd. Poslije amnestije vratio se u Crnu Goru, odbivši prethodno da saraduje sa političkom grupom Marka Dakovića i Todora Božovića i zaklevši se na vjernost kralju Nikoli i ustavnom poretku crnogorske države. Ponovo je postao narodni poslanik poslije Balkanskih ratova i sudija Velikog suda Kraljevine Crne Gore. Penzionisan je poslije nasilne aneksije Crne Gore Srbiji 1918. godine. Deklarisao se kao pristalica prisajedinjenja Crne Gore Srbiji i bio poslanik u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu. Postao je, poput mnogih, razočarani „ujedinitelj“ i zalagao se za stvaranje federalne Jugoslavije u kojoj bi Crna Gora imala široku autonomiju i bila njena ravnopravna članica (zasebna federalna jedinica). Bio je istaknuti crnogorski federalista, član Crnogorske stranke i nosilac federalističke liste na parlamentarnim izborima 1923., 1925. i 1928. godine, na kojima je izabran za narodnog poslanika. Bio je dosljedni opozicionar i borac za prava Crne Gore i u Skupštini u Beogradu kao federalistički prvak držao govore u kojima je iznosio stranačke stavove o političkim i ekonomskim prilikama u Crnoj Gori. Tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945) bio je pristalica restauracije crnogorske državne nezavisnosti pod okriljem fašističke Italije i bio predsjednik Petrovdanskog crnogorskog sabora na Cetinju 12. jula 1941. godine, na kojemu je proglašena nezavisna Crna Gora u uslovima italijanske okupacije. Bio je izabran za predsjednika privremenog vođstva Crnogorske stranke 1943. godine i na toj funkciji ostao do prestanka njegovog postojanja i djelovanja. Zbog saradnje sa okupatorom osuđen je 1945. godine na 10 godina robije, ali je ubrzo pomilovan. Umro je na slobodi 1949. godine u Herceg Novom, đe je i sahranjen. (Vidi biografiju Mihaila Ivanovića: Šerbo Rastoder, Crna Gora u egzilu 1918-1925, knjiga II, Podgorica, 2004. str. 546-547).

²¹ Sekula Drljević (1884-1945), doktorirao pravne nauke u Zagrebu, potom radio kao sudija i advokat u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori. U doba trajanja nezavisne Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, bio je narodni poslanik, sudija Oblasnog suda u Podgorici, narodni poslanik, vođa pravaške opozicije od 1913. do 1916. godine, te ministar pravde, ministar prosvjete i crkvenih poslova, ministar finansija i građevina i zastupnik ministra inostranih poslova, u više crnogor-

stavove u svojim knjigama. Dio govora Mihaila Ivanovića u skupštini u Beogradu iz februara 1924. Divajn je prenio u svojoj knjizi "Mučenička nacija".

Kad je u SAD formirano udruženje „Odbor za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru“ 1927. godine u San Francisku, na čelu sa **Nikolom Petanovićem**²², koji je izdavao i uređivao „Crnogorsko ogledalo“ (1927-1931), Aleksandar Divajn je sve do svoje smrti 1930. godine podržavao njihovu aktivnost za crnogorsku nezavisnost.

Uvijek i svuda, neumorno i koherentno, do smrti, Divajn je propagirao pravo na opstanak Crne Gore kao nezavisne i međunarodno priznate države. U Velikoj Britaniji u prvom redu, ali činio je to i intenzivnom prepiskom sa istaknutim ličnostima u drugim evropskim državama i zvaničnicima iz SAD. Konstantno je lobirao za interese nezavisne Crne Gore, nastojavši da pomogne pridobijanju podrške vlada Velike Britanije i SAD legalnim i legitimnim aspiracijama i interesima crnogorske države. Ukupni angažman Aleksandra Divajna bio je determinisan i usmjeren ka tome da Vlada Velike Britanije promijeni u osnovi negativan odnos koji je imala u odnosu na kralja Nikolu I Petrovića Njegoša i njegove Vlade u egzilu i Crnoj Gori tokom i u završnici Prvog svjetskog rata. Uporno je kritikovao zvaničnu britansku državnu politiku zbog njenog negativnog odnosa prema Crnoj Gori i njenim zakonitim predstavnicima u emigraciji. Divajn je, iz humanističkih, filantropskih pobuda, prikupljao priloge za crnogorske izbjeglice, ratne zarobljenike i internirce u austro-ugarskim i njemačkim logorima. Dao je presudni doprinos što je u Londonu osnovano «Crnogorsko potporno udruženje», na čijem se čelu nalazio lord **Roper**

skih vlada, u periodu od 1909. do 1913. godine. Bio je poznati, priznati i veoma uspješni advokat, koji se istakao u mnogim političkim procesima vođenim za vrijeme postojanja Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918-1941). U pravnim i političkim analizama ostala je posebno upamćena i zabilježena njegova impozantna odbrana crnogorskog generala Radomira Vešovića 1921. godine na sudskom procesu organizovanom i vođenom protivu njega u Beogradu, koji se, na koncu, završio oslobađajućom presudom. Utemeljitelj i lider crnogorskih federalista (Crnogorske stranke) 1919-1945. godine. Glavni je govornik na Petrovdanskom saboru 12. jula 1941. godine. Bio protagonist obnove nezavisne Crne Gore uz protektorat fašističke Italije i nacističke Njemačke. Ubijen je od strane četnika u Judenburgu (Austrija) 1945. godine.

²² Nikola Petanović-Naiad (Podgor, Crmnica, 1892-San Francisko, 1932), crnogorski emigrant, pisac, publicista, osnivač i urednik *The Montenegrin Mirror* 1927. godine. Otišao u SAD 1912. Djelovao među crnogorskim političkim emigrantima i u intelektualnoj javnosti u Sjevernoj Americi u prilog obnove nezavisne Crne Gore, osnivajući Odbor za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru u San Francisku.

Parkington²³. Marta 1916. godine Aleksandar Divajn imenovan je za delegata tog udruženja za pitanje izbjeglica te je, u tom smislu, u Italiji i Švajcarskoj formirao njegove potkomitete²⁴. Značajno je radio na osiguranju humanitarne pomoći crnogorskim inernircima u ime londonskog Potpornog fonda i crnogorskog Crvenog krsta u saradnji s crnogorskim princezama Ksenijom Petrović (1881-1952) i **Vjerom Petrović** (1887-1927) tokom 1917. i 1918. godine. Bio je od strane crnogorskog dvora i Vlade imenovan za počasnog opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Londonu i komesar Britanske misije za pomoć Crnoj Gori 1920. godine. Radio je da prikupljanju pomoći u SAD za privrednu obnovu Crne Gore. Divajn je izuzetno cijenio kralja Nikolu i bio mu privržen. Branio ga je konstantno od napada njegovih protivnika. U jednom pismu američkom predsjedniku **Vudrou Vilsonu**²⁵, Divajn je ustvrdio za kralja Nikolu : «*Odan je kao čelik i nikad nije ustupio pred neprijateljem, spoljašnjim i unutrašnjim*»²⁶. Kralj Nikola ga je izuzetno cijenio i priznao mu velike zasluge za Crnu Goru ; za njegovu hrabru, plemenitu i predanu borbu za njeno pravo, čast i slobodu, na čemu mu je često iskazivao zahvalnost, držeći ga za pouzdanog i čvrstog ličnog i porodičnog prijatelja, te mu je pisao januara 1921. godine iz Kap d'Antiba: «*Ti si uradio više od ikoga za moju zemlju i mene*»²⁷. Kralj Nikola je umro marta 1921. u Kap D'Antibu, a na njegovom pogrebu u San Remu bio je prisutan i Aleksandar Divajn. Kraljica Milena, u pismu iz Kap Martena 1922. godine, pisala je Divajnu :

²³ Lord Roper Parkington bio je generalni crnogorski konzul u Velikoj Britaniji (London) od 1910. do 1921. godine. Branio je pravo na opstanak Crne Gore kao nezavisne države i osuđivao srpsku agresiju na Crnu Goru. Ser Roper Parkington pisao je 15. avgusta 1922. godine svom prijatelju dr Vojislavu M. Petroviću: „O Srbima nemam više pozitivno mišljenje jer se po mom rasuđivanju vrlo loše ophode prema Crnogorcima. Sa velikom žalošću postao sam svjedok činjenice kako su Srbi upropastili Crnu Goru i doveli do njenog brisanja sa karte Evrope“ (Vidi o tome i: Toma Miladinović, Vojislav Petrović, istorija „Crne Ruke“ i Prvi svjetski rat, „Crnogorski anali“, Cetinje, br.5-6, jul 2014, str. 114.

²⁴ *Istorijski leksikon Crne Gore* (urednici Šerbo Rastoder i Živko M. Andrijašević), knjiga 3, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 561.

²⁵ Vudro Vilson (1856-1924), 28. predsjednik SAD. Doktorirao 1885. Bio je univerzitetski profesor istorije i prava. Kao kandidat Demokratske stranke izabran 1912. za predsjednika SAD. Drugi put izabran za američkog predsjednika 1916. Jedan od utemeljitelja Lige naroda. Nosilac Nobelove nagrade za mir. U svom govoru u američkom Kongresu 8/21. januara 1918. izložio je 14 tačaka za uspostavljanje trajnog mira, u kojima se (tačka 11) založio za restauraciju Crne Gore.

²⁶ Citirano prema : Dragoljub R. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd, 1996 str. 267.

²⁷ Citirano prema: Bojka Đukanović, *Nikola I Petrović Njegoš i Aleksandar Divajn*, Zbornik radova CANU “Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II”, Podgorica, 1998, str. 153.

«*Vi imate povjerenje svih Crnogoraca, kao što imate i moje*»²⁸. Očividno, Crnogorci su oduševljavali Divajna, a on se oduševljavao Crnom Gorom i Crnogorcima.

Divajn je bio nosilac crnogorskih državnih odlikovanja: Danilovog zlatnog ordena za nezavisnost Crne Gore sa lentom prvoga reda za građanske zasluge, Ordena Crvenog krsta Crne Gore, Ordena prijestolonasljednika Danila.

Crnogorska vlada je 1918. godine poslala u London ministra **Nikolu-Nika Hajdukovića**²⁹ da kod zvaničnih britanskih vlasti interveniše za pomoć stanovništvu u Crnoj Gori i interniranim Crnogorcima. Kad je Hajduković stigao u London sačekali su ga i pružili mu svu potrebnu pomoć i logistiku Aleksandar Divajn i **Džon Makelar**, književnik i rentijer i, poput Divajna, predani borac za restauraciju nezavisnosti crnogorske države. Hajduković za Divajna i Makelara tvrdi da su «*odlični ljudi*»³⁰ i da su se «*kao naučenjaci, interesovali, zanimali i pratili stvari Crne Gore*»³¹, pa veli da su imali u svojim «*bibliotekama prikupljena mnogo djela, spisa i odlomaka iz novina koji su se odnosili na Crnu Goru*»³², te da su «*teoretski duboko poznavali Crnu Goru*»³³. Hajduković tvrdi da su mu u toj misiji potpora i dobrota Divajna i Makelara bile od velike koristi i za obezbjeđivanje finansijske podrške u Britaniji za crnogorski dvor i vladu u egzilu. Hajduković opisuje da mu je Divajn u Londonu značajno pomogao na uspostavljanju političkih odnosa sa britanskim zvaničnicima.

Krajem 1917. i početkom 1918. godine, Divajn je u Britaniji parirao političko-propagandnoj akciji agenata srpske vlade na diskreditaciji kralja Nikole, sa ciljem da se obezbijedi pripajanje Crne Gore Srbiji. Žestoko je kritikovao, u

²⁸ Ibidem, str. 159.

²⁹ Nikola – Niko Hajduković (rođen 1882 u selu Podgor, u Crmnici - umro 1954. g u Beogradu). U crnogorskoj Vladi u egzilu, čiji je premijer od 1917. do februara 1919. godine bio Evgenije Popović, ministar unutrašnjih poslova i zastupnik ministra vojnog bio je Niko Hajduković. Jedno vrijeme Niko Hajduković je bio i zastupnik predsjednika Vlade, a nakon njene demisije kratko vrijeme bio je i ministar u Vladi koju je formirao Jovan Simonov Plamenac februara 1919. godine.

³⁰ Niko Hajduković, *Memoari* (priredio Slavko Burzanović), CID, Podgorica, 2000, str. 303.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ibidem. Viljem Evert Gledston (29. XII 1809-19. V 1898), liberalni premijer Velike Britanije u više mandata (1868-1874, 1880-1885 i 1892-1894). Zalagao se za Crnu Goru i njene interese. Crnu Goru je smatrao junačkom zemljom, a heroizam Crnogoraca izjednačavao sa antičkim junaštvom sa Termopila i Maratona.

svojim pismima i novinskim člancima, **Andriju Radovića**³⁴, bivšeg ministra i predsjednika Crnogorske vlade, kojega je smatrao otpadnikom i plaćenikom srpske vlade.

Divajn se nalazio “u središtu svih procrnogorskih akcija u Velikoj Britaniji”³⁵. Napisao je veliki broj članaka i knjiga na crnogorske teme i u korist Crne Gore. Pisao je predstavke, memorandume i druge akte brojnim istaknutim evropskim i svjetskim državicima i međunarodnim forumima, u kojima je zahtijevao poštovanje prava Crne Gore na postojanje kao nezavisne države. Cjelokupnu djelatnost u tom pravcu finansirao je vlastitim novčanim sredstvima.

³⁴ Andrija Radović (1872-1947), iz Martinića, u Bjelopavličima, kod Danilovgrada. Na Cetinju je završio osnovnu školu i tri razreda gimnazije. Studirao je na Vojno-inženjerskoj akademiji u Italiji. Od 1894. godine radi kao vojni inženjer. Bio je sekretar vojnog senata, maršal Dvora, načelnik ministarstva unutrašnjih poslova. Bio je ministar finansija i građevina u prvoj Ustavnoj Vladi Knjaževine Crne Gore, na čijem se čelu nalazio Lazar Mijušković. Predsjednik je Crnogorske vlade od 15. januara do 15. aprila 1907. godine, kada je podnio ostavku. Član Narodne stranke. Vršio je dužnost ministra inostranih poslova Knjaževine Crne Gore od januara do aprila 1907. godine. Osuđen je u Bombaškom procesu 1908. na 15 godina zatvora zbog zavjereničke, subverzivne djelatnosti protiv crnogorske države. U zatvoru bio je do 1913. godine, kada je pomilovan. Kad su mu vraćena građanska prava, postavljen je za državnog savjetnika. Tokom Prvog svjetskog rata bio je crnogorski delegat u Francuskoj. U doba sloma Crne Gore bio je u Italiji. Kralj Nikola ga postavlja za predsjednika crnogorske izbjegličke Vlade u Bordou u Francuskoj maja 1916. godine. Predsjednik crnogorske Vlade bio je od maja 1916. do januara 1917. godine kada je, po nalogu srpske Vlade, podnio ostavku na tu funkciju i stao na čelo “Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje”, kojeg je 4. marta 1917. godine, preko svog poslanstva u Parizu i poslanika Milenka Vesnića formirala srpska Vlada. “Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje” je finansirala, usmjeravala i kontrolisala srpska Vlada sa ciljem da diskredituje kralja Nikolu i crnogorsku dinastiju i da radi na uništenju nezavisne države Crne Gore. Andrija Radović u Ženevi pokreće aprila 1917. godine list “Ujedinjenje”, koji je od avgusta 1917. godine izlazio u Parizu. Posljednji broj toga lista izašao je 15. decembra 1918. godine. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, Andrija Radović je bio član srpske delegacije kao “ekspert” zadužen za pitanje Crne Gore. Nakon aneksije Crne Gore Srbiji, u Kraljevini SHS, bio je poslanik, član Demokratske stranke Ljube Davidovića i viceguverner Narodne banke Jugoslavije. Patriotska crnogorska egzilantska organizacija “Komitet crnogorskih izbjeglica” oštro je napala Andriju Radovića, kojega je beogradska vlada delegirala u Pariz na Mirovnu konferenciju kao šefa sekcije za Crnu Goru. Andrija Radović je stigao u Pariz 1919. godine počeo da sudjeluje u radu Mirovne konferencije. “Komitet crnogorskih izbjeglica” u pismu Vilsonu 6. maja 1919. godine optužuje Andriju Radovića kao agenta srpske vlade i poslanika Vesnića, koji je za 500.000 franaka izdao i prodao Crnu Goru Srbiji, itd. Predsjednik crnogorske Vlade u egzilu Jovan S. Plamenac je u pismu Edvardu Hausu 2. juna 1919. godine uložio žestok i energičan protest protiv, kako je rečeno, “izdajnika Andrije Radovića koji je prije kratkog vremena podnio Konferenciji memorandum, koji je lista najvećih laži protiv Crne Gore”.

³⁵ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i Velike sile*, Podgorica, 2006. str. 175.

Među braniocima prava na nezavisnost Crne Gore u Britaniji bile su brojne ugledne i uticajne ličnosti, među kojima i vikont **Herbert Džon Gledston**³⁶, bivši državni sekretar za unutrašnje poslove i sin britanskog premijera **Vilijam E. Gledstona**. Sa njim je Divajn u promovisanju ideje o očuvanju crnogorske nezavisnosti imao dugu i blisku saradnju. To se manifestovalo i početkom aprila 1919. godine, o čemu je pisala i ondašnja štampa.³⁷

Aleksandar Divajn je 21. juna 1919. godine pisao u britanskoj štampi da „srpska vojska otima novac i hranu opustošenoj Crnoj Gori“,³⁸ da bi sredinom jula iste godine „držao u Londonu konferenciju o crnogorskom pitanju kojom je predsjedavao bivši britanski poslanik na Cetinju, Kenedi“.³⁹ Na tom skupu održanom u Londonu bilo je oko 150 posjetilaca.

Najveći prijatelj Crne Gore u anglosaksonskom svijetu i nezvanični diplomatski predstavnik crnogorskog dvora i Vlade u Velikoj Britaniji, profesor iz Vinčestera, Aleksandar Divajn (Alexander Devine), autor je nekoliko knjiga i brošura o Crnoj Gori.

³⁶ Herbert Džon Gledston (18. II 1854-6. III 1930), sin britanskog premijera Vilijama Gledstona. Herbet Gledston, školovan na Oksfordu, bio je liberalni britanski političar, vikont, sekretar u britanskoj vladi (1905-1910), generalni guverner Južne Afrike (1910-1914). Zalagao se za crnogorsku državnu nezavisnost i bio jedan od najvećih prijatelja Crne Gore u Velikoj Britaniji.

³⁷ “The Cornell Daily Sun”, Volume XXXIX, Number 79, Monday, 7 april 1919, “GLADSTONE IN FAVOR OF FREEDOM OF MONTENEGRO”. Taj članak u prijevodu glasi: “Gledston za slobodu Crne Gore. Asošijeted pres. Vinčester, Engleska, 6. april-vikont Herbert Džon Gledston, bivši državni sekretar za unutrašnje poslove i sin velikog britanskog premijera Vilijama E. Gledstona jasno je sebe odredio kao nekoga ko favorizuje nezavisnost Crne Gore. Gospodin Gledston je napisao pismo Aleksandru Devinu od Vinčestera u kojem je tvrdio:

“Crna Gora ima svako pravo, ako ne na potpunu nezavisnost, onda barem federalnu nezavisnost. Biće mi jako žao ako stara monarhija bude odbačena od strane naroda. Crna Gora je od strane naše vlade u više navrata svrstavana u red sa Belgijom i Srbijom, a ideja da ona treba da bude utopljena u Srbiju i da izgubi svoju istorijsku individualnost za mene je potpuno odbojna”.

³⁸ “The Saturday Review”, 21. VI 1919. godine. Citirano prema: Vuk Vinaver, O interesovanju engleske javnosti za problem Crne Gore posle prvog svetskog rata, Istorijski zapisi, god. XVIII, knjiga XX, sveska broj 1, Titograd, 1965, str. 171. Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, Crna Gora i Velike sile, Podgorica, 2006. str. 175.

³⁹ Ibidem.

Pomenimo najbitnije:

- "Montenegro in history, politics and war" (London, 1918),⁴⁰
- "A few facts concerning the intrigue against Montenegro" (Winchester 1919),⁴¹
- "The mystery of Montenegro" (London, 1920),⁴²
- "Montenegro and Serbia (The Spectator, London, 1920),
- "Montenegro The warrior people of the Black Mountain", London, 1923,⁴³
- "Off the map: the story of the suppression of Montenegro: the tragedy of a small nation, Chapman & Hall, Henrietta Street, London, (1921),
- "The Martyred Nation, a plea for Montenegro, London, (1924).

Antonio Baldaći, koji je bio dugo godina u komunikaciji sa Divajnom, bilježi da je Aleksandar Divajn 1925. godine napisao knjigu, pod naslovom „*Il silenzio sul Montenegro*“ (*Tišina nad Crnom Gorom*). Koliko nam je poznato, ta Divajnova knjiga, za koju sam autor navodi da je konačno završio krajem 1927. godine, a koja nosi naslov „*Silence of Montenegro*“ (*Tišina Crne Gore*), ostala je u rukopisu, odnosno, nije objavljena, mada to pitanje treba dodatno istražiti.

Aleksandar Divajn umro je 26. decembra 1930. godine.

Divajnova knjiga "A Few Facts Concerning the Intrigue Against Montenegro" (Winchester, 1919) do sada nije bila prevedena i objavljena u crnogorskoj i južnoslovenskoj historiografiji. U posjedu smo primjerka pomenute Divajnovе knjige, čiji se original na engleskom jeziku čuva u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu, signatura: II 302.274.

U ovoj knjizi Aleksandar Divajn konstatuje, da je crnogorska država, stara preko hiljadu godina, te da su Crnogorci, kao narod i nacija, održali svoju individualnost, kroz stoljeća i da su se uspješno opirali Osmanskoj imperiji, u čemu su imali pravičstvo na Balkanu. Divajn se bavi analizom procesa i okolnosti koji su doveli do tragične sudbine Kraljevine Crne Gore u prvom svjetskom ratu i po njegovom završetku krajem 1918. godine. On opisuje kako je Crna

⁴⁰ Knjiga se u originalu nalazi u Biblioteci Istorijskog instituta Crne Gore. Fragmentarno je korišćena u historiografiji, ali još uvijek nije prevedena i objavljena na našem jeziku

⁴¹ Knjiga se u originalu nalazi u Narodnoj biblioteci Srbije, II 302.274. Do sada nije prevedena i objavljena na našem jeziku.

⁴² Knjiga je prije nekoliko godina prevedena i objavljena u formi novinskog feljtona u jednom dnevnom listu u Crnoj Gori. Korišćena je u historiografiji dijelom u engleskom originalu, a jednim dijelom i u prijevodu na naš jezik

⁴³ Pomenuta knjiga je prevedena i objavljena pod naslovom "Crna Gora zemlja slobodara" od Aleksandra Devina, Dignitas, Cetinje, 1997.

Gora uništavana i brisana sa mape Evrope; kako je žrtvovana njena nezavisnost i oteta joj sloboda; kakvu je ulogu Crna Gora odigrala u Prvom svjetskom ratu kao saveznička država, boreći se lojalno i hrabro na strani sila Velike Antante, pretrpjevši ogromne žrtve. Divajn daje, činjeničku i argumentovanu, deskripciju i elaboraciju fenomena što je i kako je tokom rata protiv crnogorske vojske i države radio srpski pukovnik, odnosno general Petar Pešić, načelnik Generalštaba Crnogorske vrhovne komande, pripremajući, svjesno i planski, po nalogu srpske vlade i vrhovne komande slom crnogorske vojske, opisujući i opovrgavajući lažne optužbe srpske diplomatije i propagande u inostranstvu na račun Crne Gore i njenog suverena o navodnom tajnom šurovanju sa Austijom. Divajn kazuje kako je tokom rata postupao njen vladar kralj Nikola; kako je bio primoran da, sa dijelom svoje vlade ode u egzil, te kako su Crnogorci bili internirani u austro-ugarske logore nakon pada Crne Gore i kako je surovi režim, po izvršenoj okupaciji Crne Gore na njenoj teritoriji, zavela Austro-Ugarska. Autor govori o povijesti srpske zavjere protiv Crne Gore, o planu stvaranja Velike Srbije, o kampanji i klevetama protiv Crne Gore i kralja Nikole; o Krfskom paktu iz 1917. godine koji je predvidio aneksiju Crne Gore Srbiji; o engleskim saradnicima, pojedincima, koji su bili saučesnici pomenute srpske zavjere (u prvom redu o ulozi dr Seton Watston-a), te o djelovanju protiv Crne Gore bivšeg crnogorskog ministra i predsjednika Vlade Andrije Radovića. Divajn piše i o zvaničnoj politici britanske vlade prema Crnoj Gori, podvrgavajući je kritici, te o ulozi francuskog generala Franše Deperea u podršci srpskim planovima likvidacije Crne Gore. Ne zaboravlja Divajn da konstatuje kako je vlada Velike Britanije odbila da pruži saglasnost za otvaranje diplomatskog predstavništva Crne Gore u Londonu, te da opiše kako su Crnogorci zatočeni u Francuskoj i kako je i zašto Crna Gora onemogućena da bude zastupljena na Mirovnoj konferenciji u Versaju 1919. godine i, pored ostalog, da saopšti kako je kralj Nikola permanentno sprječavan, od strane meritornih francuskih vlasti, da se vrati u Crnu Goru, uprkos datim obećanjima i garancijama sa francuske strane. Divajn kazuje kako je 1918. Srbija okupirala Crnu Goru, te kako je antiustavna i nezakonita Podgorička skupština 1918. godine, falsifikovala volju crnogorskog naroda; kako su Crnogorci užasno patili tokom Prvog svjetskog rata i po njegovom kraju; kako je Crnoj Gori kao savezničkoj državi onemogućeno da potpiše mirovne ugovore; kakva je bila misija grofa Džona de Salisa u Crnoj Gori i odbijanje od strane britanske vlade objavljivanje njegovog izvještaja; kako je Srbija instistirala da saveznici ukinu subvencije Crnoj Gori, itd.

Zahvaljući naporu Ane Rutović, politikološkinje, i zalaganjem priređivača ove studije, Divajnova knjiga "A Few Facts Concerning the Intrigue Against Montenegro" (Winchester, 1919) prevedena je sa engleskog na crnogorski jezik i mi je integralno objavljujemo u ovom radu. Cijenimo da njeno objavljivanje na crnogorskom jeziku predstavlja značajan naučni prilog što pouzdanijem rekonstruisanju crnogorske prošlosti od 1914. do 1919. godine. Napomene u fusnotama u prijevodu ove Divajnovе knjige su samog autora.

NEKOLIKO ČINJENICA U VEZI ZAVJERE PROTIV CRNE GORE

od

Alex. Devine-a,

Autora "Crna Gora u Istoriji, Politici i Ratu" (Fisher Unwin)

„Konačan mir će doći kada svi narodi Evrope budu slobodni da odrede sopstvenu sudbinu“.

– Gosp. Lloyd George, 26. maj 1917.

WINCHESTER.

WAREN AND SON, LIMITED, HIGH STREET

1919

„Biće mi žao ukoliko Crnogorci izgube nezavisnost koju su tako hrabro sačuvali u vjekovnoj borbi protiv Turaka.“

W. R. INGE, The Deanery, St. Paul's, London.

„Teško je bilo kom autsajderu da proдре u lavirint u koji je Crna Gora uporno smještena već godinama. Osnovna činjenica je da je Mirovna konferencija u Parizu u svakom pogledu obavezana čašću da zatraži i povrati pravdu za male nacije koje su postale žrtve Njemačke i Austrije. Ako postoji država u Evropi koja zaslužuje svoju nezavisnost zahvaljujući svojoj istoriji, geografskoj poziciji i okruženju, to je Crna

Gora. Sloboda i Nezavisnost moraju zasigurno biti dah individualnog i nacionalnog života Crnogoraca, a svaka odluka suprotna ovome biće okrutna nepravda i gorko razočaranje svima zainteresovanim za blagostanje ove istorijski male države.“

VISCOUNT GLADSTONE.

**Nekoliko činjenica u vezi zavjere protiv Crne Gore
od Alex Devine-a,**
Autora “Crna Gora u Istoriji, Politici i Ratu” (Fisher Unwin)

Balkan, “nepoznata zemlja” prosječnom Britancu.

„Konačan mir će doći kada svi narodi Evrope budu slobodni da odrede sopstvenu sudbinu”. – Gosp. Lloyd George, 26. maj 1917.

Stanje Crne Gore kao i većine ostalih balkanskih zemalja je nepoznato prosječnom Englezu. Sama riječ “Balkan” predstavlja jedan zbunjujući pojam čije se značenje vezuje za ogromnu, problematičnu i vječitu krvnu osvetu između ljudi sličnog mentaliteta poput onoga koji je preovladavao u Engleskoj za vrijeme Edvarda II. Politika Velike Britanije u prošlosti (zaokupljena svojim ogromnim carstvom i bez teritorijalnih aspiracija na evropskom kontinentu) je očigledno bila pokušaj da se zadovolji prostim “nadgledanjem” Balkana u cilju sveopšteg mira, poretka i udobnosti – sasvim prirodna politika koju su usvojili, ali ona koja je pokazala da je kratkovidna u pogledu skorašnjih događaja i kulminirajuće tragedije Velikog rata. Ovo neznanje se pokazalo poraznim u slučaju Crne Gore, s obzirom da tamo preovladava određeno osjećanje i poštovanje prema hrabroj maloj Naciji, o kojoj postoje izvanredna svjedočanstva od preko hiljadu godina, a koja stoji u jedinstvenoj poziciji u odnosu na sve ostale balkanske države kao jedina država koja je uspjela da održi skupa nacionalnost Slovena i koja se vjekovima uspješno opirala napadima Turaka. Upravo je ovo neznanje dovelo do prilične nedjelotvornosti prijatelja koje Crna Gora ima u ovoj zemlji i to u trenucima njene krize. Takođe, zavjere i mahinacije Balkanaca su izvan razumijevanja prosječnog Britanca, zbog ekstremne lukavosti, upornog pretjerivanja i laži kao i primitivnog načina borbe, što je sve, vjerovatno, običnom Englezu strašno teško povjerovati, i zaista nerado priznaje kao moguće.

Hrabrost Crne Gore

Predmet ovih bilješki je da pokaže što je jasnije moguće stanje Crne Gore od trenutka njene propasti, kada je, nakon svoje čvrste odbrane granica protiv austrijskih i njemačkih armija pod komandom generala Mackensen-a (u kojoj je doživjela slavu i sačuvala svoje najveće tradicije), bila primorana da ustupi pred superiornim brojem i opremom, i jedino se držala dok nije osigurala prolaz sprskom povlačenju kroz svoju teritoriju i onda konačno podlegla. O hrabrosti crnogorskih trupa nema potrebe govoriti – oni su doživjeli svoju istorijsku reputaciju. Crna Gora je ušla u rat da spasi Srbiju, i Crna Gora je samostalno obezbijedila srpsko povlačenje 1915. godine. Srbi su pokušali da zaborave ovu činjenicu i da zataškaju dokumentarne dokaze, ali na sreću većina i dalje postoji. U svakom slučaju, bili smo zadovoljni što smo vidjeli da se britanska armija nije plašila da prizna njihovog hrabrog malog saveznika, i što je okačila sa prozora War Office-a nacionalnu zastavu Crne Gore kao nezavisne države, za vrijeme održavanja mirovnih svečanosti u Londonu, a takođe postavila crnogorski mač među savezničkim mačevima deponovanim u Tornju oružja.

Čak su i Srbi bili primorani da priznaju, iako nijesu raspolagali stvarnim podacima, da su gubici u crnogorskoj armiji bili ogromni.

Naravno, činjenice plasirane od strane srpskih zavjerenika su umnogome pratile kolaps crnogorske armije, a naročito povlačenja sa planine Lovćen, gdje su bili izloženi potpunom napadu cijelih mornaričkih i vojnih snaga Austrije.

Mora biti upamćeno da je pukovnik Pešić, Srbin, bio vođa crnogorske armije. Posjedujemo fotografije nedvosmislenih dokumenata koje dokazuju da je odlukom ovog srpskog pukovnika počelo povlačenje armije i da je, na njegov savjet, kralj Nikola predložio mir Austriji u namjeri da sačuva svoj iscrpljeni narod. Odmah nakon katastrofalnog povlačenja, srpski agenti u Rimu, Parizu i Londonu su počeli da pričaju o „crnogorskoj izdaji“. Je li moguće ne posumnjati u pukovnika Pašića i srpsku vladu o unaprijed smišljenom i namjernom kovanju zavjere u cilju sloma i stvaranja predrasuda prema kralju Nikoli?

Crna Gora je tako pala u ruke Austrije, i država je bila napadnuta; njen kralj i porodica su pobjegli preko Jadrana, svi visoki funkcioneri države su uzeti kao zatvorenici i internirani u Austriju, a zatim je uslijedio period austrijske okupacije praćen bijedom, gladovanjem i užasom, nametnutim nesrećnom narodu koji je tu ostao.

Početak srpske zavjere protiv Crne Gore

I upravo se u ovom trenutku, kada je država ostala nijema, siromašna, uglavnom bijedna i bespomoćna, ranjena i zgnječena gvozdеном petom osvajača, ukazala velika zavjera Srbije protiv njene sestrinske države – činjenica koja predstavlja takvu sramotu po svakom britanskom shvatanju poštene igre i viteštva, da je oprostivo ukoliko bi prosječni Britanac ovu izjavu uzeo s određenom dozom skepticizma, zato što je nezamislivo britanskom mentalitetu, a naročito neshvatljivo u pogledu istorijske činjenice da bi povlačenje srpske braće bilo nemoguće da nije bilo crnogorske vojske koja je zadržavala napadača. Svrha ovih nekoliko bilješki je da ispriča priču o zavjeri za apsorpciju Crne Gore od strane Srbije, korak po korak sve do ovog trenutka.

Plan o Velikoj Srbiji

Savršeno je jasno svim proučavaocima Balkana da je uprkos svakom lokalnom incidentu, priča o balkanskoj politici u prošlosti bila trojni sukob između tri države koje su se borile za dominaciju nad poluostrvom i za aspiracije za “Veliku Bugarsku”, “Veliku Grčku” i “Veliku Srbiju” kao vladajuću silu i carstvo na balkanskom kopnu. U trenutku invazije Crne Gore od strane Austrije, Bugarska je napravila grešku podržavajući pogrešnu stranu, Grčka je praktično učinila istu stvar i spasila se u posljednjem trenutku iskočivši iz vatre jedino zahvaljujući sjajnom državništvu i patriotizmu velikog čovjeka, gosp. Venizelosa, te se stoga Srbija našla u vlasništvu aduta za Veliku Srbiju! Proučavajući planove o Srbiji, što oni sa zadovoljstvom nazivaju “Jugoslavija”, mora se imati na umu, da prema sadašnjem srpskom planu uopšte nije riječ o “Jugoslaviji” već o “Velikoj Srbiji”. Svjedoci smo da je predsjednik Wilson podržao prava naroda protiv takozvanog italijanskog imperijalizma, a koji nije učinio ništa protiv Srbije u cilju da odbrani autonomiju Crnogoraca, iako obaviješten o postojanju srpskog imperijalizma!

Sada je bila relativno lako za Srbiju da se predstavi kao oslobodilac Bosne, Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, zato što su one bile austrijske podaničke države bez organizacije, bez dinastije i bez foruma. Na žalost Srbije, jedna država im je stala na put – mala država Crna Gora, koja, iako mala i beznačajna, i dalje posjeduje dinastiju, odvojenu nacionalnost, priznatu od strane svih evropskih sila, i kao dodatak ovome, istorijsko svjedočanstvo koje nikakva intriga ili netačno iznošenje činjenica ne može izbrisati, i to je svjedočanstvo jedno od najhrabrijih i

najgalantnijih na koje svaka država može ponosno da polaže pravo. Tako, počevši od osvajanja Crne Gore od strane austrijskih trupa, možemo pratiti razvoj sprske intrige sve do današnjeg dana.

Odjeci nadolazeće oluje

Godine 1916. imenovan sam da djelujem kao komesar u Evropi u ime crnogorskog Crvenog krsta i londonskog Fonda za pomoć, koji su, pod pokroviteljstvom Ser Roper Parkingtona, generalnog konzula Crne Gore u Londonu, i gospođe Parkington, sakupili velika novčana sredstva od dobronamjernih ljudi u ovoj zemlji za pomoć crnogorskim izbjeglicama, zatvorenicima i napaćenim Crnogorcima. Putujući po cijeloj Evropi u ovoj službi, prvi put sam se upoznao sa intrigama predstavljanja od strane određenih ljudi koji su bili zainteresovani za Srbiju, da nije bilo potrebe za postojanjem odvojenog crnogorskog fonda, pošto su Crnogorci i Srbi bili braća, i s obzirom da nikakva razlika nije pravljena između dvije nacije. Ovo je u početku zvučalo prilično bratski i dobroćudno, i izgledalo u svakom pogledu zadovoljavajuće, ali je u stvarnosti bila prva napomena gigantske zavjere na koju su Srbi potrošili ogromne svote novca za apsorpciju njihove sestrinske države. U početku nije bilo ni riječi o apsorpciji, samo je nota "bratstva" zvučala kao prvi korak.

Kampanja kleveta protiv Kralja

Drugi korak je uslijedio nedugo poslije prvog, i to je bio početak kampanje o klevetama protiv kralja Crne Gore, koja je uskoro poprimila opasne razmjere. Srpski zavjerenici su bili zadovoljni da pretpostave da sam ja "pro-Nikola" orijentisan, i to je u stvari dio lažnog iznošenja stvari koje je karakterisalo sve ove ljude. Nijesam podržao kralja Crne Gore. Naravno, zauzeo sam stav da ukoliko pogledamo okolo i zađemo bliže u ličnost raznih balkanskih kraljeva – bivši kralj Grčke Konstantin, bivši kralj Bugarske Ferdinand i čak Njegovo Visočanstvo Srbije, vidjećemo da se kralj Nikola uzdiže iznad njih svojom hrabrošću i jakim karakterom, a koji nije čas ovakav, čas onakav – te da sve moje tvrdnje nijesu pro-Nikola orijentisane, već pro-crnogorske, i da sami način kojim su napadi protiv kralja poslužili kao izgovor za apsorpciju Crne Gore, ukazuje na mentalitet zavjerenika prilično jasno.

Sada ove afere usmjerene protiv kralja Nikole (pomoću srpskih subvencija), koje su cirkulisale sa najvećom vještinom i upornošću preko cijelog svijeta u svakoj zemlji, neće biti predmet trenutnog istraživanja. One su tako osvetoljubive i tako djetinjaste da su nedostojne velike pažnje, a povrh svega nalaze se izvan cijelog pitanja o Crnoj Gori.

U jednom izvještaju stoji da se kralj kockao na berzi i iskoristio svoj položaj da postane izuzetno bogat, drugi izvještaj (koji se nalazi ispred mene) kaže da je on siromah bez prebijene pare koji živi na račun drugih. Jedan izvještaj tvrdi da je on zatvorenik u rukama Francuske (o ovome izvještaju me je ozbiljno izvjestio srpski pukovnik koji zauzima visoki položaj u srpskoj armiji i koji je bio jedan od ubica kralja Aleksandra i kraljice Drage). Još jedan glas koji se pronio jeste da je kralj Nikola napustio svoj narod zato što nije želio da bude zarobljen od Austrijanaca! (Djetinjarija koja se vidi na prvi pogled). Jedan izvještaj kaže da je radio za Austriju i da je podmuklo predao planinu Lovćen Austrijancima. Težina zloglasnosti je postignuta objavljivanjem pamfleta koji je navodno predstavljao privatnu prepisku kralja, do koje se došlo krađom određenih pisama od strane otpuštenog domaćeg sluge i "kuvanja" prepiske u cilju njegovog diskreditovanja. *Da li išta u javnom životu može pasti niže?* Nemam ni prostora niti strpljenja da pomenem hiljadu i jednu spletku i klevetu koje su bile usmjerene protiv kralja, od kojih je svaka pažljivo izanalizirana, i u kojima nema ni riječi iskrenog utemeljenja. Bila bi najlakša stvar na svijetu ispitati i istražiti ova pitanja. Razlog zašto nijesu istražena u Engleskoj jeste što su to prirodno pitanja koja se tiču crnogorskog naroda čisto i jednostavno, i nijesu ničija druga stvar, a naročito ne stvar Srbije. Zaista, cijela ova skandalozna intriga usmjerena protiv kralja Nikole je prosto izgovor za apsorpciju Crne Gore, ali to takođe neće biti predmet trenutnog istraživanja. Hajde da pretpostavimo da su, zarad argumenata, sve ove afere savršeno istinite. Ovo je pitanje koje se jednostavno tiče Crne Gore i crnogorskog naroda. Ništa rečeno ne može promijeniti činjenicu da je Crna Gora odigrala najhrabriju ulogu, ušla u rat na samom početku, objavila rat Njemačkoj i Austriji među prvima i poletjela u pomoć Srbiji bez trenutka oklijevanja, i to ne samo sa gubitkom polovine njene hrabre armije, već bez ikakvog proračuna ili uslova ili uzdržavanja bilo kakve vrste. Niko ne može osporiti da je Crna Gora časno odigrala svoju ulogu, pretrpjela u odnosu na svoju populaciju više nego i jedna druga zemlja, te je odlučivanje o njenoj budućnosti i njenim domaćim pitanjima nešto sa čime sama treba da se pozabavi.

Sramotni Krfski pakt

Naredni korak, nakon kleveta protiv kralja, je bio okupljanje 1917. godine, kada je sačinjen sramotni Krfski pakt pod rukovodstvom okorelog neprijatelja Crne Gore, gosp. Pašića, koji je u tom periodu bio vođa srpskih politika. Krfski pakt je trebalo da predstavlja ugovor između svih jugoslovenskih država, ali nažalost, nijedan Crnogorac nije bio pozvan na sastanak, i Crna Gora je prestala da postoji pod uslovima iz ovog pakta bez obzira na njene želje; ali ono što Krfski pakt čini nečasnim, i što je povrijedilo osjećanja svih iskrenih Srba i što je pokazalo da je Pakt dio zavjere koju smo već pomenuli, leži u činjenici da je kralj Srbije postavljen za kralja Jugoslavije i to u vrijeme kada nijedna jugoslovenska država nije bila slobodna; već su jednostavno bile predstavljene od strane određenih lica koja su se predstavila kao potpisnici Krfskog pakta. Ovo dinastičko pitanje je povrijedilo sve poštene Srbe i Jugoslovene i beznadežno iskompromitovalo inicijatore Krfskog pakta u očima svih demokratskih ljudi.

I upravo u ovo vrijeme, Srbi su započeli izdavanje pasoša Crnogorcima, u kojima je Cetinje, glavni grad Crne Gore, bio mirno naznačen kao da se nalazi u Srbiji!

“Klevećite, klevećite, nešto će tamo i ostati”

Nakon potpisivanja Krfskog pakta započeta je i izuzetna propaganda, o kojoj je već bilo riječi, a na koju su Srbi potrošili ogromne sume novca. Naime, propaganda je potpuno nepoznata engleskom mentalitetu, a s obzirom da dolazi sa Balkana navodi na kombinaciju laži, kleveta i podmićivanja, i u stvari, izgleda da joj je brat blizanac špijunaža, te stoga ne oklijevam da ovaj opis u potpunosti primijenim na pojam srpske propagande.

Na opšte pitanje o “propagandi” savremeni pisac se izjasnio sljedećim riječima: -

“Ukoliko su balkanske politike gnusne pristojnim ljudima, to je zato što su u gomili odvratne literature Srbi, Bugari i Grci iznijeli strašne optužbe jedni protiv drugih za brojne zločine da je nemoguće razlikovati stepene krivice. Mudar čovjek će odbaciti ovu kampanju zločina huškanja i sve tri rase posmatrati kao jednako krive, a sebi postaviti praktični zadatak da otkloni uzroke koji su proizveli ovu gomilu užasne literature.”

Bili smo spomenuti u bezbrojnim člancima u kojima se “Herojska Srbija” pojavljivala u naslovu. U njima nije bilo ni pomena o “Herojskoj Crnoj Gori”, niti o činjenici da nesumnjiva hrabrost srpskog naroda nema nikakve veze sa intrigom gosp. Pašića, intrigom koja je, iako duboka i opsežna, rezultirala stvaranjem argumenta u prilog određene politike, dok su odbačeni oni argumenti koji bi tu politiku oslabili i obesnažili – žalba na gomilu predrasuda, i jadnu igru koja se sastoji od svođenja ljudskih najplemenitijih instikata kao što su prijateljstvo, solidarnost i ljubav do najnižih granica.

Engleske pristalice srpske zavjere

Ma koliko balkanski mentalitet može sebi dopustiti, ono što je sigurno jeste kritika upućena njihovim engleskim pomagačima, a imena trojice Engleza se upadljivo ističu kao učesnici zavjere protiv Crne Gore, za koje je teško naći opravdanje. Ono što mora biti jasno svakom razumnom čovjeku jeste da, uprkos opravdanom zanimanju jednog stranca za drugu naciju u pitanjima principa kao što su “Sloboda”, “Samoopredjeljenje” i “Prava malih naroda”, i onih opštih principa za koje su predsjednik Wilson i Mirovna konferencija izrazile svoje zalaganje, nijedan Englez nema pravo da se miješa, da izdaje zapovijesti, da nameće ili podržava bilo kakvu domaću ili inostranu politiku ili partizanstvo kada je riječ o nekoj stranoj zemlji. Nije naša stvar da učestvujemo u ovim domaćim sporovima, ali to je upravo ono što su ovi Englezi učinili.

Glavna imena u Engleskoj povezana sa ovom propagandom su gosp. Wickham Steed, dr Seton Watson i dr Ronald Burrows koji su, u periodu o kojem govorim, bili aktivni u podržavanju srpskog programa protiv Crne Gore. Svako ko nešto zna o ovim ljudima znaju da su to ljudi najvećeg ličnog karaktera i časti, ali to ih ne izuzima od kritika kojima su se izložili i činjenice da su svjesno ili nesvjesno bili igračke u rukama gosp. Pašića.

Dr Seton Watson u Foreign Office-u

U periodu o kojem govorimo, dr Seton Watson je bio veoma aktivan. Bio je zapošljen u Foreign Office-u, gdje mu je data mogućnost da putuje po kontinentu i nesumnjivo je imao pristup državnim papirima. On je jedno vrijeme imao priliku da vidi sve povjerljive izvještaje i komunikacije koje su bile poslate

Foreign Office-u u ime Crne Gore, i sve to vrijeme dr Seton Watson je bio poznati pristalica srpske zavjere i pridružio se klevetama protiv Crne Gore i njenog kralja.

U Predstavničkom domu se postavilo pitanje da li je dr Seton Watson imao pristup državnim papirima, da li je prisustvovao srpsko- jugoslovenskoj konferenciji u Rimu i, ukoliko jeste, da li je u pogledu njegovih anticrnogorskih naklonosti moguće dobiti neka objašnjenja o njegovoj povezanosti sa propagandom protiv Crne Gore, priznatoj savezničkoj državi. Ministar finansija je odgovorio kako slijedi: - „Dr Seton Watson se trenutno nalazi u Italiji u povjerljivoj vladinoj službi, i Vladi nije poznato da Dr Seton Watson učestvuje i da je ikada učestvovao u bilo kakvom propagandskom pokretu protiv bilo koje savezničke države”. Negiranje ministra finansija o dr Seton Watson-ovim aktivnostima ne mogu se uzeti kao izgovor ili nedostatak dokaza ili činjenica.

“Nepošteno”

Ono što posebno iznenađuje običnog čovjeka jeste da su ova engleska gospoda uzela učešće u pokretu protiv Crne Gore u trenutku kad se njen kralj nalazio u egzilu, kada je veliki broj njenih ljudi bio u izbjeglištvu u Evropi ili internirani kao ratni zatvorenici u Austriju, a sav njen narod ostavljen nijem i bespomoćan. Ukoliko je ikada postojao slučaj udaranja čovjeka koji se nalazio na tlu, to je onda ovaj slučaj, i kakva god bila britanska politika, ovaj način postupanja je u potpunosti suprotan britanskoj tradiciji.

Gosp. Radović

U ovom periodu kralj Crne Gore je imenovao za predsjednika Vijeća vlade u Parizu izvjesnog Andriju Radovića. Ovo imenovanje bi vjerovatno mnogim ljudima izgledalo neobično, zato što je gosp. Radović nekoliko godina ranije bio povezan sa čuvenim bombaškim napadom i pokušajem na strani određenih revolucionara da ubiju kralja Nikolu na Cetinju bombama nabavljenim iz srpskog arsenala. Gosp. Radović je bio osuđen na kaznu zatvora i proglašen krivim za učestvovanje u ovoj zavjeri, ali mu je kralj oprostio na kihotovski način što je razumljivo onima koji su poznavali kraljevu ličnost i karakter, ali da mu je i dalje vjerovao i imenovao ga predsjednikom Savjeta, bilo je zaista nevjerovatno - ali je takav bio slučaj.

U početku se gosp. Radović činio lojalan, zato što je u italijanskim novinama i drugdje pisao jako značajne članke u odbranu kralja i države, ali se nakon nekog vremena odjednom okrenuo. Ova promjena fronta datira od trenutka kada je dobio veliku ličnu subvenciju od strane srpske vlade, za koju se pretpostavlja da je primao i tokom posljednjih šest mjeseci obavljanja dužnosti premijera Crne Gore! U svakom slučaju, gosp. Radović se sada pridružio nasilnoj kampanji i napadima na kralja i njegovu vladu. Kao pripadnik crnogorske nacionalnosti, bio je opozvan i formalno pozvan da odgovori na optužbu o izdaji. No, obzirom na stanje stvari on se zemljom slobodno kretao i bio je najaktivniji u napadima koje je izvršavao u ime srpske propagande i, kao što ćemo vidjeti, kulminirajuća nepravda je bio njegov izbor kao srpskog delegata na samoj Mirovnoj konferenciji!

Crna Gora zvanično zanemarena

Prosto kao znak progresa i uspjeha ove srpske propaganda, moram reći da je tamo započeo zvanični pokušaj da se zanemari Crna Gora i njena Vlada. Ali, moramo zapamtiti da je, sa stanovišta striktno zakonitosti, kralj Crne Gore do današnjih dana ostao kralj Crne Gore u očima svih sila, da je priznat zvanično i da na njegovom dvoru sve velike sile imaju svoje predstavnike, ali i da je Vlada zvanično priznata, iako može biti privremena. Uobičajene forme zvanične komunikacije se konstantno razmjenjuju između dvora i Vlade Crne Gore i velikih sila.

“Propust” gosp. Lloyd George-a

U januaru 1918. godine, saznali smo da je Crna Gora, po prvi put, bila izostavljena kada su se slale zvanične čestitke svim savezničkim silama povodom dolazeće godine od strane vlade u ime Njegovog Visočanstva kralja Džordža. Na prigovor premijeru, odgovor je izmamljen od gosp. Lloyd George-a. U njemu je izrazio svoje žaljenje “nad propustom, koje je dovelo do toga da Crna Gora nije bila na listi imena saveznika kojima su novogodišnje poruke poslate”. Izuzetno je teško za običnog čovjeka sa ulice da zamisli kako je moglo doći do ovakvog “propusta”, ali saznali smo da je do sličnog izostavljanja došlo nedavno u čestitki od strane Engleske upućenoj svim saveznicima povodom potpisivanja mira sa Njemačkom, ali je ovoga puta britanska vlada opravdala svoj propust na sljedećim argumentima: -

“Njegovo Visočanstvo je poslalo čestitke samo onim silama koje su potpisnice Ugovora o miru. Kako Crna Gora nije potpisala Mirovni ugovor, nikakav telegram nije poslat kralju Nikoli.”

Ovaj odgovor naime otvara novo pitanje - zašto Crna Gora nije bila potpisnica Ugovora o miru sa Njemačkom, protiv koje je objavila rat, ali ovim pitanjem ćemo se pozabaviti kasnije.

Afera sa pasošima

Daljni razvoj aktivnosti protiv Crne Gore može se vidjeti na primjeru izdavanja pasoša crnogorskim državljanima. Pristalice gosp. Radovića i onih koji su radili za srpsku vladu počeli su da putuju za Englesku i Ameriku i razne zemlje, a zanemarujući sopstvenu zemlju, dobili su pasoše kao srpski državljani od zvanične srpske vlade, dok su pasoši stalno odbijani lojalnim Crnogorcima.

Misija francuskog generala

Usljedili namjerni pokušaji od strane Srbije da ubijede Crnogorce kako je Crna Gora kao samostalna nacija nemoguća ideja, kako bi ih pridobili na svoju stranu. Misija je najavljena u nadležnosti generala Franchet D'Esperey-ija, francuskog generala, koji je krenuo put Balkana i staloženo objavio da Crnogorci žele da se odreknu vjernosti svom kralju i da pripoje svoju zemlju Srbiji. Dobili smo izjavu od strane Foreign Office-a da oni uopšte nijesu bili upoznati sa postojanjem ove Misije, kao i da je ne priznaju, a zapanjujući ton izvještaja od strane generala čini ga potpuno suprotnim principu bona fides i pravednosti.

Shvatili smo da je sve ovo vrijeme Konferencija samouvjereno raspravljala o ulozi Lige naroda, dok je sva suština zavjere bilo kršenje prava u Crnoj Gori, zahvaljujući zakašnjenju Vrhovnog suda da odradi posao zbog kojeg je i sazvan.

Odbijeno diplomatsko predstavništvo Crne Gore

“Godinama je vlada Sjedinjenih država imala diplomatskog predstavnika akreditovanog u Crnoj Gori. Kada je trebalo da pošalje diplomatskog predstavnika u Vladi Sjedinjenih država, postojeća vlada Crne Gore je bila primorana da pronade utočište u drugoj državi. Surova ruka ovog nemilosrdnog rata pala je teško iznad vaše veličanstvene zemlje, među najhrabrijim borcima za slobodu

svoje rase! - Govor predsjednika Wilsona crnogorskom ministru u Vašingtonu, SAD.

Učinjeni su pokušaji da se izdejstvuje pravo na diplomatsko predstavništvo Crne Gore u Londonu, ali je ovo odbijeno, jer je britanska vlada tvrdila da nije potreban predstavnik u Londonu, s obzirom da ima predstavnika na dvoru kralja Nikole oličenog u ličnosti Ser Georga Grahama, iz britanske ambasade u Parizu, koji djeluje kao otpravnik poslova.

Ove stvari mogu izgledati same po sebi jednostavne, ali mora se uzeti u obzir da sve one čine sastavni dio progresa jasno određenog djelovanja i politike.

Crnogorci zatočeni u Francuskoj

Sada smo došli do slučaja Crnogoraca koji su bili zatočeni na Korzici i drugim mjestima pod vladavinom francuske vlade. Ovi ljudi su željeli da se bore na Solunskom frontu, kao crnogorski bataljon. Brojali su oko par hiljada i bili su nestrpljivi da se bore pod crnogorskom zastavom. Teško je povjerovati da su ovi ljudi bili odbijeni ukoliko nijesu pristali da se bore pod srpskom zastavom, ali takav je bio slučaj. Karakteristično je za srpski mentalitet to što su urlikali kada su Jugosloveni iz Hrvatske, koji su se borili u ime Austrije protiv Italije, bili zatočeni, i što su u potpunosti ignorisali činjenicu da se ovo desilo na isti način njihovoj crnogorskoj braći, iako su ovi posljednji lišeni slobode samo zato što su odbili da se bore pod zastavom Petra Karađorđevića, kralja Srbije!

Zatim, krajem jula ove godine, crnogorske izbjeglice su i dalje bile zarobljene u Francuskoj, i kao odgovor na pitanje u Parlamentu povodom ovog nepravednog postupanja i njihovog zahtjeva za slobodom, gosp. Harmsworth, državni podsekretar inostranih poslova, u odgovoru na pitanje gosp. McNeilla, izjavio je da su crnogorske izbjeglice zadržane u Francuskoj i da su uslovi za njihov povratak pitanje francuske vlade. Ove činjenice govore same za sebe i označavaju napredak djelovanja.

Crna Gora bez predstavnika na Mirovnoj konferenciji

Sada smo došli do pitanja crnogorskog predstavništva na Mirovnoj konferenciji. Srpska zavjera je bila tako vješto sprovedena da je uspjela da spriječi prisustvo crnogorskog delegata na Mirovnoj konferenciji. Ostaje misterija, koja je teško zamisliva običnom čovjeku, zašto se Italija, prisutna na konferenciji, nije

predstavila kao borac za prava samostalnih nacija na Balkanu i nije insistirala na prisustvu crnogorskog predstavnika. Činjenica je da je crnogorsko sjedište bilo upražnjeno tokom cijele Mirovne konferencije, iako su crnogorski kralj i vlada priznati, i iako oni do danas polažu konstitucionalna i međunarodna prava kao nezavisno i savezničko kraljevstvo. Crna Gora je objavila rat protiv Austrije 6. avgusta 1914. godine i protiv Njemačke 9. avgusta 1914, i ovo je jasno navedeno u noti uručenoj od strane njemačkog delegata na Mirovnoj konferenciji, u kojoj je Crna Gora optužena od strane Njemačke za agresorsko ponašanje protiv Centralnih sila i posljedično, ne polaže pravo na bilo kakvu ratnu odštetu. Njemačka delegacija je zapazila odsustvo crnogorskih predstavnika prilikom prozivanja zemalja u Versaju, dok su i delegacije drugih nacija na Mirovnoj konferenciji slično primjetile.

Primirje na vidiku – “Porast zahtjeva”

“Naš posao je da pazimo da nas stranci ne obmanjuju.” – ADMIRAL BLAKE

A sada, ukratko, stigli smo do trenutka kada su bili jasni znaci da će Centralne sile biti poražene i da se primirje naziralo na vidiku. Slijede jedna ili dvije značajne stvari za spomenuti.

Predsjednik Vilson je, u svojoj poruci od 8. januara 1917. godine i kasnije u svojoj depeši upućenoj kralju Nikoli, spomenuo kao jedan od njegovih uslova mira “obnovu Crne Gore pod istim uslovima primijenjenim i na primjeru Belgije i Srbije”, ali ipak u isto vrijeme izgledalo je da su se neke sile bojale da će stari balkanski trik koji se ogledao u “porastu zahtjeva” ponovo zauzeti mjesto i iz tog razloga je izdato zvanično saopštenje Mirovne konferencije pod sljedećim tačkama: -

„Mirovna konferencija je duboko uznemirena pristiglim novostima o slučajevima gdje se oružana sila koristi za osvajanje teritorije, o kojim zahtjevima mirovna konferencija treba da odluči. Smatraju za svoju dužnost da upute zvanično upozorenje da će teritorija osvojena silom ozbiljno preispitati zahtjeve onih koji koriste takva sredstva. Stvoriće se pretpostavka da oni koji se koriste silom sumnjaju u pravičnost i pravosnažnost svojih zahtjeva te umjesto da pravno dokažu svoja potraživanja, uspostavljaju suverenitet prinudom prije nego rasnim ili nacionalnim željama i nacionalnom istorijskom zajednicom. Ukoliko očekuju

pravdu, moraju se uzdržati od sile i svoje zahtjeve prepustiti dobroj vjeri u rukama Konferencije mira.”

Zašto se kralj nije vratio u Crnu Goru?

Ovo saopštenje je blisko povezano sa događajima koji su potom uslijedili, zato što je naredni korak bilo obraćanje kralja Nikole francuskoj vladi, koje datira iz Pariza, u kojem je Njegovo Visočanstvo najavilo pripreme o povratku svojoj zemlji. Pismo gosp. Pichona glasi: -

„Pariz, 2. novembar 1918. godine.

„Gospodine: -

Vaše Visočanstvo mi je svojim pismom od 2. novembra objasnilo razloge zašto želi da se odmah vrati nazad u Crnu Goru.

„Vaše Visočanstvo je dodalo da Vas je francuski izaslanik u Vašoj vladi obavijestio o mišljenju francuske vlade, koje dijele i druge savezničke vlade, o nepravovremenosti takvog poteza u sadašnjim okolnostima,

„Shodno tome, Vaše Visočanstvo smatra poželjnim da odloži putovanje jer su naređenja izdata generalu koji komanduje armijama na Istoku najbolja garancija mira u Crnoj Gori.

„Zahvaljujem Vašem Visočanstvu na obavještenju o ovoj odluci.

„Vaše Veličanstvo može biti uvjeren da trupe pod komandom generala Franchet d'Esperey-ija neće zanemariti ništa kako bi u Vašem kraljevstvu obezbijedili mir kao i poštovanje ustavnih vlasti i sloboda naroda Crne Gore.“

„Molim Vaše Visočanstvo da primi moje najdublje poštovanje.

(U potpisu) “PICHON.”

Ovo pismo je potvrđeno razgovorom između kralja Nikole i francuskog predstavnika na njegovom Dvoru, gosp. Delaroche Vernet-om, koji je uvjerio kralja da će sva naređenja u Crnoj Gori biti izdata u njegovo ime (kraljevo); a zatim je uslijedilo pismo gosp. Poincare, predsjednika Francuske Republike: -

“Dragi i Veliki prijatelju: -

„Veoma cijenim Vaš zahtjev. Francuska nije zaboravila hrabrost sa kojom se Crna Gora odazvala, na poziv Vašeg Visočanstva, za odbranu svoje nezavisnosti. Francuska je upoznata sa teškoćama sa kojima se susrela Crna Gora i daje sve od sebe da ih ublaži. Vaše Veličanstvo može biti ubijeđeno da vlada Republike,

za čije razumijevanje prema malim državama Vi direktno apelujete, neće učiniti ništa protivno volji naroda Crne Gore niti im osporiti njihove zakonske težnje.

„Poželjno je da Vaše Visočanstvo sačeka dok se ne ostvari ovaj cilj i dok život u Crnoj Gori ne povrati svoj normalan tok. Prisustvo savezničkih trupa i pomoć koju će oni pružiti stanovnicima će bez sumnje doprinijeti ubrzanju vremena koje Vaše Visočanstvo priželjkuje. Ubrzo pošto ovo postane činjenica, vlada Republike će biti srećna, gospodine, da olakša Vaš povratak kući.

(U potpisu) „POINCARE.“

Ova pisma predstavljaju istorijska dokumenta i ne mogu biti oporečena, a pored toga ojačana su saopštenjem britanskog ministarstva inostranih poslova da će pitanje vojne okupacije Crne Gore biti riješeno sporazumom između savezničkih sila; *a sada zabilježite naredne događaje i pogledajte kako su saveznici ispunili svoje zavjete hrabroj maloj zemlji.*

Srpski „fiumian“ prodor u Crnu Goru

Nakon što su se austrijske trupe povukle iz Crne Gore, otvorenim kršenjem svakog zakonitog međunarodnog prava, u suprotnosti sa Londonskim paktom i svim obećanjima francuske vlade, srpske trupe su ušle u zemlju i izvršile nasilnu okupaciju Crne Gore i tako, ono što Turci nijesu uspijevali da učine protiv Crnogoraca kroz vjekove ratovanja, ostvarila su njena braća Srbi. Uspostavili su srpsku administraciju i proglasili državu, koja je bila nezavisna šest decenija, dijelom Srbije. Imovina kralja Nikole je zaplijenjena i svi zvaničnici su bili prinuđeni da se zakunu na vjernost Petru, kralju Srbije. Srpske trupe su bile praćene agentima i agitatorima, na hiljade sramotnih pamfleta su rasuti širom zemlje sa ciljem da šire mržnju prema Kralju i Vladi. Grupe bandita i terorista, nazvanih Komiteti, vršile su psihički pritisak nad ljudima i svako ko se opirao odveden je u zatvor ili je pobjegao u planine, a onda je stigla izjava državnog podsekretara za rat u Predstavničkom domu, koji je mirno saopštio da je „zadatak čišćenja Crne Gore od neprijatelja prirodno pripao srpskim trupama koje su djelovale u susjedstvu!“ Pitao bih bilo kojeg iskrenog, zdravorazumnog čovjeka kakva je bila potreba da se protjeraju austrijske trupe, kada su se one s obzirom na primirje, bile potpuno povukle? I tako je Crna Gora zaustavljena srpskim bajonetima, očigledno uspješnom kulminacijom godina zavjere, i to pod okom saveznika, koji su navodno demonstrirali Njemačkoj princip da „volja ne može

nadjačati pravo“! Ukratko, Srbija postupa kao da Mirovna konferencija ne postoji ili drugačije, postoji ali u cilju da zadovolji srpske ambicije. Nema ni pomena o neizvjesnosti crnogorskih želja.

Britanski stav prema prodoru

Što se tiče naše sopstvene zemlje, teško je shvatiti da Velika Britanija želi da prisili Crnu Goru na srpsku vlast; bilo iz cinične ravnodušnosti ili vjerovatnije iz čistog neznanja stajali smo po strani i dozvolili nepravdu nad nepravdom, nasilje nad nasiljem, protiv Crnogoraca, i jednostavno se nijesmo umiješali, već stajali sa strane ravnodušni prema činjenici da na Balkanu samo ime „Velika Britanija“ predstavlja borbu za pravdu i slobodu.

Prividna Nacionalna skupština

Nakon što su prodor u Crnu Goru i zarobljavanje same zemlje uspješno izvršeni, sada je jednostavno bilo potrebno dati određeni oblik pravne sankcije daljnjim postupcima, imajući u vidu da je bilo najavljeno da će se sazvati Nacionalna skupština Crne Gore u Podgorici (jedan od glavnih gradova u zemlji), kako bi stanovnici mogli da odluče o svojoj sudbini, u potpunosti ignorišući zakonskog kralja, koji je ostao u Parizu, i njegovu Vladu, koji su do danas zvanično priznati od svih Sila.

Situacija je bila najnevjerovatnija, a rezultat prilično očekivan. Skupština ili Nacionalna skupština je održana pod nadzorom srpskih vojnih snaga i mirno proglasila svrgavanje kralja i aneksiju Crne Gore. Istog trena, štamparska propaganda je odradila svoje i ova izjava je obišla cijeli svijet i proglasila uzvišenog i potlačenog. Nije potrebna velika mašta da bi se zamislili uslovi nesrećnog naroda u zemlji i zapanjenost ovom odlukom nakon godina austrijske okupacije, nakon afera i glasina da ih je kralj napustio, i svih zavjera i mahinacija srpskih pristalica. U svim ovim pokretima, gosp. Radović i njegovi prijatelji odigrali su istaknutu ulogu. Što se tiče legitimiteta ove Nacionalne skupštine, osvrnuću se nešto kasnije, i samo na svoje zadovoljstvo reći da nikada nije trebalo dozvoliti srpskim vojnicima da uđu u Crnu Goru, naročito poznavajući veoma jasne aspiracije Srbije da apsorbuje svoju sestrinsku zemlju i da aneksija Crne Gore od strane Srbije predstavlja sramotu na račun saveznika – sramota koju vjerujem da istorija više nikada neće zabilježiti.

Izgladnjeli i napaćeni narod Pomoć odbijana Crnoj Gori tokom rata

Nakon nasilnog oduzimanja države, bijedno stanje naroda koji je gladovao, zahtijevalo je veliku pažnju. Jedna od brojnih nepravdi nametnuta ovom nesrećnom narodu (vjerovatno zahvaljujući izvještajima Srbije da je Crna Gora bila nelojalna saveznicima) bila je činjenica da je tokom cjelokupnog perioda neprijateljske okupacije bilo nemoguće pružiti najtanju pomoć ovoj nesrećnoj zemlji. Svaka druga saveznička država primala je neku vrstu pomoći – Belgija, Francuska, Srbija, Rumunija – sve su imale zastupnike koji su slali pomoć gladnom narodu, ali u Crnoj Gori nije bilo moguće dobiti ni zrno pirinča tokom cijelog rata. Iako su se zahtjevi konstantno podnosili u Foreign Office-u, oni nijesu nikada odobrili nijednu misiju za pomoć da uđe u zemlju. S obzirom na srpsku okupaciju, poseban zahtjev je izložen vladinim organima u Engleskoj, detaljno obrazlažući plan i sredstva za pomoć, tražeći dozvolu od Vlade da britanska misija krene u Crnu Goru i pomogne izgladnjelom narodu. Poslije beskonačnog odlaganja cijeli ovaj britanski pokušaj je oboren i praktično odbijen u korist američke misije koja je bila povezana sa gosp. Hoover-om. Ostaje misterija zašto je ova britanska pomoć odbijena, ali ostaje i činjenica da je to vjerovatno bilo iz razloga što je Srbija predočila silama da bi britanska misija bila pro-crnogorska misija.⁴⁴

Američka misija pomoći

U nemogućnosti da pošaljemo britansku pomoć, jednostavno smo poslali zvanično upozorenja Silama, obavještavajući ih da ukoliko novac ne bude podijeljen direktno narodu od strane američkih zastupnika, pomoć će otići pravo u ruke gosp. Radovića i njegovih anticrnogorskih prijatelja i biće iskorišćen u političke svrhe. Smatram da ne postoji sumnje u ova predviđanja, i da bi istraživanje o raspodjeli američke pomoći u Crnoj Gori dokazalo sve što sam ovdje iznio.

Amerika ne razumije balkanski narod, koji se očigledno previše dokazao američkim predstavnicima i ova afera vezana za fondove američke pomoći se nastavlja i dalje.

⁴⁴ Nedavno je odobrena britanska misija pomoći Crnoj Gori. Nalazi se pod komandom pukovnika Cheke-a, britanske armije, čije se sjedište nalazi u Trstu, i njegov zadatak je da rukovodi pružanjem pomoći svim Crnogorcima bez obzira na politička i vjerska opredjeljenja.

Srpsko oštroomno predstavljanje Crne Gore kao dijela „jadranskog problema“

Tako je Crna Gora pala u čvrst zagrljaj Srbiji i opsada države je izgledala poput opsade grada Rijeke od strane D'Anuncia. Lovci na koncesiju su uhvaćeni na djelu, pošto je crnogorska imovina zvanično anektirana, a onda, velikom vještinom koja je karakterisala cjelokupnu srpsku zavjeru, i kojoj moramo odati priznanje. Cijelo pitanje Crne Gore je bilo pametno izmanipulisano kao dio jadranskog pitanja koje je, kao što svi znamo itekako povezano, i sve ovo je učinjeno uz potpuno ignorisanje obećanja saveznika da Crna Gora treba da bude obnovljena kao što je bila prije rata kako bi mogla da odluči o sopstvenoj sudbini.

Crnoj Gori nije dozvoljeno da potpiše mirovne ugovore

Sada idemo dublje u priču o upornoj nepravdi i dolazimo do pitanja potpisivanja mirovnih ugovora, i ovdje se dešava još jedan neobičan incident koji je samo dio kompletne i nevjerovatne priče. Zvanične poruke bile su poslate od strane kralja Engleske, prilikom zaključivanja primirja u novembru 1918. godine. Čestitajući kralju Crne Gore na trijumfu koji su izvojevali saveznici, i odavajući priznanje ulozi koju je Crna Gora odigrala objavljujući rat Njemačkoj, ali kada je došao trenutak potpisivanja mira, Crnogorcima je uskraćeno pravo potpisa! Ovo odbijanje je predstavljalo odobravanje srpske pohleposti, i nevjerovatnu nepravdu. Kada je kasnije došlo do potpisivanja mira sa Austrijom, u odgovoru na pitanje u Predstavničkom domu da li će Crna Gora potpisati mirovni ugovor, gosp. Harmsworth, državni podsekretar inostranih poslova, je odgovorio da „mir sa Austrijom nije potpisan“. Novembra 24, ove godine, odgovor Predstavničkog doma na pitanje gosp. Ronalda McNeill-a, M.P., je glasilo da „s obzirom da se Crna Gora ne nalazi u blizini Austrije, nije bilo potrebno da crnogorski predstavnik potpiše mirovni ugovor sa Austrijom“. Ovo izbjegavanje i izgovaranje je osobina konstantne nepravde koja je nanijeta Crnoj Gori i koja ne zahtijeva nikakav komentar.

Misija grofa de Salisa

Sada smo došli do jako značajnog pitanja misije grofa de Salisa.

S vremena na vrijeme slato je nekoliko misija u Crnu Goru, svaka imajući posebnu i nezavisnu svrhu. Treba imati na umu da su Crnogorci bili okovani; Srbi

su imali vlast i radili po svome, ali bilo je nemoguće spriječiti bilo koji broj misija da djeluju u zemlji. Pored misije generala Franchet D'Esperey-ija (koja je uvijek bila sumnjiva), američka ambasada u Rimu poslala je dva sekretara prevashodno u Crnu Goru, ali oni nijesu poznavali jezik niti narod i zato su bili nedjelotvorni; ali slanje bilo kakve misije samo po sebi je bilo besmisleno. Zašto nije poslata misija u Belgiju da istraži da li je narod želio da bude obnovljen kao nekada, ili u grad Lil da upita da li su stanovnici željeli da i dalje budu dio francuske republike? Jadna Crna Gora nije imala izbora, i navodno 30. aprila 1919. godine grof de Salis poslat je od strane britanske vlade. Grof de Salis je bio bivši britanski ministar u Crnoj Gori; poznaje srpski jezik, čovjek je apsolutne nepristrasnosti i poznaje Crnogorce i Srbe svake vrste. Previše je lukav čovjek da bi dozvolio sebi da se „lično vodi“, što je uvijek bila opasnost za one istraživače koji nijesu ranije poznavali Balkan, tako da je, nezavisno od nepravde cijele situacije, bez sumnje, kako je to zapisano u jednom engleskom listu – „konačno Foreign Office poslao pravog čovjeka“.

Pitanje misije grofa de Salisa se postavilo u Predstavničkom domu u julu, a sljedeći odgovor je dat od strane državnog podsekretara za inostrane poslove: -

„Vlada Njegovog Visočanstva, bivajući obavještena da kralj Nikola i njegovi ministri ne predstavljaju želje i osjećanja crnogorskog naroda, smatra poželjnim, kako bi se pojasnila situacija, da otpremi posebnog komesara u Crnu Goru u nadi da će on biti sposoban da prepozna prave želje crnogorskog naroda o njihovoj budućnosti, što opravdava njihovu odluku da pošalju grofa de Salisa na Cetinje.“

Sljedeća izjava je glasila: -

„Nije ispravno pretpostaviti da je crnogorski narod izgubio povjerenje i poštovanje u očima Vlade Njegovog Visočanstva; nasuprot tome, Vlada Njegovog Visočanstva želi da otkrije njihove istinske želje i aspiracije.“

Gosp. Harmsworth nije naveo izvor njegove informacije da kralj Nikola i ministri „ne predstavljaju želje i osjećanja crnogorskog naroda“, ali vjerovatno je da se izvor ove informacije može pretpostaviti na osnovu onoga što je do sad već napisano!

Državni podsekretar za inostrane poslove se dalje obavezao izjavom da je spreman da razmotri predlog da izvještaj grofa de Salisa, po prijemu, bude na dnevnom redu Predstavničkog doma.

Odbijeno objavljivanje izvještaja

U oktobru ove godine pristigli su razni izvještaji grofa de Salisa u Foreign Office-u i držati su u tajnosti, i 30-tog istog mjeseca gosp. Harmsworth, u odgovoru na zahtjev da se izvještaj stavi na dnevni red zasjedanja Predstavničkog doma ili da se da rezime njegovog sadržaja, odbio je oba zahtjeva govoreći da „to nije poželjno učiniti zbog trenutnih okolnosti“.

Ovaj zahtjev za izvještajem je ponovljen i nekoliko dana kasnije i uporno je odbijan.

Gosp. Ronald McNeill, M.P., upitao je gosp. Bonar Law-a da li je svjestan da se „više od dvije godine postavljaju pitanja o statusu Crne Gore u Predstavničkom domu i da li će ovo stanje trajati beskonačno nakon rata, i da li ova zemlja i Predstavnički dom nijesu upoznati sa činjenicama“. Zahtijevao je da izvještaj grofa de Salisa bude objavljen i dodao: „na kraju, to je rad nekoga ko poznaje zemlju a nije ni Crnogorac niti Srbin“.

Lord Robert Cecil je takođe upitao da li je moguće da Vlada iznese neke od činjenica i dodao: „Sigurno da zaslužujemo da znamo šta se dešava u ovom i drugim krajevima svijeta.“

U čiju korist je zataškan izvještaj grofa de Salisa?

Gosp. Bonar Law je priznao da bi bilo „jako pogrešno ukoliko bi se ovakvo stanje stvari nastavilo“, i ponovio: „Nije na nama da odlučimo o ovoj stvari. Vlada mora postupiti u saglasnosti sa Saveznicima“, i takođe dodao da „nije poželjno da izvještaj grofa de Salisa bude objavljen sada, niti je poželjno da se razmatra u Predstavničkom domu.“

Pitanje koje je bilo na vrhu jezika onima koji su znali pravo činjenično stanje jeste zbog čijih interesa je izvještaj zataškan i nedavno su počele da kruže ružne glasine o umiješanosti finansijskih interesa.

Srbija traži ukidanje subvencija Crnoj Gori

Došli smo do posljednjeg najopasnijeg udarca kojeg je primila mala država, udarac koji bi se pokazao smrtnim ukoliko ga ne bi izbjegla. Kao što je dobro poznato, Velika Britanija je, u saradnji sa Francuskom, tokom rata pomagala svoje saveznike mjesečnim subvencijama. Srbija je, primjera radi, primala iznos od 9 miliona franaka mjesečno (360,000£) tokom cijelog rata, pored specijalnih

grantova za posebne svrhe, i ogromnih beneficija od ove i drugih zemalja, od čega je veći dio novca potrošen na zvaničnike i propagandnu uglavnom usmjerenu na Crnu Goru, savezničku državu! A Crna Gora (priznata kao da je bila saveznik, uprkos nevjerovatnim događajima već spomenutim) je primala jako skromnu sumu isplaćivanu mjesečno pola od Francuske i pola od ove zemlje.⁴⁵ Septembra 17, gosp. Pašić, srpski delegat na Mirovnoj konferenciji, podnio je zvanični zahtjev Konferenciji da „Crna Gora ne bi trebalo da i dalje bude finansisjki pomagana“, i njegova direktiva je bila ubrzo izvršena, uprkos zaostatku subvencija već nekoliko mjeseci, i bez ikakvog upozorenja crnogorska vlada je odjednom obavještena da subvencije više neće biti isplaćivane njima!

Povučena subvencija Crnoj Gori

Ova odluka je bila konačni udarac. Objašnjenje Treasury-ija je glasilo da zbog uvođenja striktno ekonomije u finansijama ove zemlje, sve subvencije i pozajmice moraju biti obustavljene. Ovo je odluka sa kojom bi se saglasili svi poreski obveznici u ovoj zemlji, ali je slučaj Crne Gore bio u potpunosti izuzetan i jedinstven. Kao prvo, subvencija je bila jako mala (manje od 3,000£ mjesečno); i kao drugo, to je bila jedina zemlja koja je ostala neuređena. Prisustvo kralja i vlade Crne Gore u Parizu i nerješavanje crnogorskih pitanja je posljedica zahtjeva francuske vlade, situacija koja je podsjećala na zatvorenike kojima je odbijena hrana i utočište, i tako su oni zadržani u egzilu, dok su njihovi problemi lebdjeli u vazduhu, i odjednom su čak lišeni bilo kakvog sredstva podrške. Ukoliko ovo nije igra Srbije, onda ne znam šta je!

Bez predstavnika na Mirovnoj konferenciji da se zalaže za njihov slučaj i traži pravdu, prepušteni su svojim neprijateljima. U britanskoj riznici je izjavljeno da Francuska isplaćuje svoj dio subvencija, ali je Francuska povukla tu subvenciju prateći potez Engleske, i ovakva je situacija i dalje u trenutku ovog pisanja.

Krunisanje sramote Srbije

Najveći pokušaj sa srpske strane je teško vjerovatan, ali svakako ništa manje tačan. Poznavajući savršeno dobro prirodu gosp. Pašića i njegovu kampanju

⁴⁵ Od 1916. godine, Vlada Srbije je izračunala da je potrošila 35.000,000 franaka na propagandu protiv Crne Gore, uprkos činjenici da je ovaj novac dat od saveznika striktno kao ratni kredit. Interesantno je napomenuti da je Crna Gora ukupno primila od 1916. godine iz svih izvora i za sve svrhe sumu od 8,000,000 franaka, dok je Srbija primala 9,000,000 franaka svakog mjeseca!

kleveta i činjenicu da je on, uprkos što je bio crnogorski građanin, radio za njih, srpska vlada je zapravo podnijela zahtjev za njegov prijem kao jednog od srpskih delegata na Mirovnoj konferenciji! Drago mi je što mogu reći da je Mirovna konferencija ovdje povukla liniju i odbila zahtjev srpske vlade.

Crna Gora nikad nije bila slobodna da odluči o svojoj budućnosti od kada je objavila rat protiv Centralnih sila

„Politika Saveznika je da unaprijedi nacionalne aspiracije balkanskih zemalja bez žrtvovanja nezavisnosti bilo koje od njih.“

VISCOUNT GREY, 9. novembar 1915.

„Odnosi između pojedinih balkanskih nacija bi trebalo biti prijateljski uspostavljeni uz istorijski utvrđene linije vjernosti i nacionalnosti.“

11 tačka Predsjednika Wilson-a.

„Svako teritorijalno uređenje mora biti napravljeno u korist i dobrobit populacije u pitanju, a ne kao dio pukog poravnanja ili kompromisa zahtjeva između protivničkih država.“

Predsjednik Wilson, 1919.

Ovakva je, dakle, situacija. Ne može biti jasnije naglašeno da je ponašanje Crne Gore bilo apsolutno ispravno od početka do kraja u svim njenim odnosima prema savezničkim silama. Bila je apsolutno lojalna i apsolutno iskrena. Borila se i dala najbolje što je mogla u zajedničkoj borbi, a ona se danas bori za svoju ličnu slobodu. Čak su i njeni neprijatelji Austrija i Njemačka u miru, a Crnogorci se bore za svoje živote protiv Srba uprkos gladi i hladnoći, u svojim planinama, posljednjem utočištu Slobode.

Što se tiče kralja, on je star čovjek, i dani njegove lične ambicije su prošli kao što to prirodno biva kod čovjeka od 80 godina. Umro bi srećan ukoliko bi njegov narod i njegova zemlja bili slobodni.

Što se tiče Srbije, da je namjera ovih iskaza napad na Srbiju, postoji mnogo obiljnijih stvari pomoću kojih se to može učiniti, ali to nije bila namjera; namjera je odbrana slobode Crne Gore.

Srbija se suočava sa stalnim krizama; postoji nezadovoljstvo u starim provincijama Austrije koje je ona pripojila bez trunke iskrene namjere; postoji

konstantan sukob i borba u Crnoj Gori; i sukob u Italiji, zajedno sa neprijateljskim stavom prema Bugarskoj i Rumuniji, i sve u cilju da primijeni sramni Krfski pakt koji Crna Gora, Hrvatska i druge zemlje neće nikad priznati. Imperijalizam Srbije je uzrok svih italijanskih poteškoća. Što se tiče Jugoslavije, federalna kombinacija je prirodno rješenje svih ovih poteškoća na Balkanu, ali mora biti nešto iskreno, nešto što ne narušava individualne nacionalnosti, na osnovu čega u budućnosti može doći do prijateljskog i srdačnijeg spajanja; ali Pašićeva zavjera i vojni patrioti oko srpskog princa Aleksandra su imali pred svojim očima taj san o Carstvu Stefana Dušana, o kojem slušaju svi koji pođu u Srbiju ad nauseam, i to je san koji se nikada neće ostvariti, što se tiče Crne Gore; Hrvati i Sloveni sebe smatraju civilizovanijim od Srbije i nikad neće prihvatiti vladu iz Beograda. U cilju da Jugoslavija opstane i postane održiva, centralizacija Beograda mora biti slomljena. Ono što narodu treba jeste federacija naspram centralizacije. Potpuna i iskrena primjena maksima, „Balkanske zemlje za balkanske narode“ i „Nijedna balkanska nacija neće biti ni potpuno niti djelimično pod dominacijom neke druge“, biće nešto od čega će zavisiti buduće blagostanje Balkanskog poluostrva i mira u Evropi.

U pogledu Crne Gore, situacija je apsolutno čista. Nije pitanje kraljevstva pod kraljem Nikolom, ili republike, niti unije sa Srbijom. Cijela suština je da se shvati da Crna Gora mora biti u potpunosti prepuštena sebi, a ne predmet zavjere ili propagande podstaknutih spolja. Cijela istorija dokazuje da je uzaludno miješati se u unutrašnja pitanja druge nacije. Kakav god oblik vlade crnogorski narod poželi to je njihova stvar i treba ih pustiti. Možda nam se to neće dopasti, ali je to njihova stvar, a ne naša. Zbog onoga što se dogodilo Crnoj Gori tokom cijelog rata pa sve do danas, ne može se reći da je odražavalo volju naroda i zbog toga je napravljen ovaj protest. Abnormalna promjena u političkom životu zemlje je unešena nasiljem srpskih trupa. Njihova dužnost, kao dijela savezničkih trupa, bila je da brane suverenitet i postojeći zakonski poredak, osim ukoliko se nekako može priznati da su oni zaista imali nekakva prava u Crnoj Gori. Da je Crna Gora bila žrtva nasilja postaknutog spolja dokazuju krvavi događaji koji su se tamo dogodili. Narod je ustao da se bori silom protiv sile. A što nijesu uspjeli, to je zbog nedostatka hrane i armija. Teško da je svaki peti Crnogorac imao pušku, dok su Srbi koristili pištolje, topove i drugo oružje.

Ovakva je dakle situacija u nekoliko riječi. Mi i naši saveznici propuštamo jedinstvenu priliku za uređivanje balkanskih pitanja jednom zauvijek. Srbija ima svoja prava kao nacija, među kojima i pogodan i odličan izlaz na more, i pripajanje

teritorije kao nagradu za njene patnje; ali i Crna Gora ima svoja prava, a najmanje od svega jeste da bude slobodna da odluči o sopstvenoj budućnosti. To je ono što su Srbi sve do sada činili apsolutno nemogućim. Ova prilika uređivanja balkanskih pitanja je jedino moguća sada, tako što možemo dati ogromne nagrade svim našim saveznicima, uključujući Crnu Goru, a takođe možemo udovoljiti zahtjevima Bugarske i Albanije. Ukoliko to ne uradimo, Balkan će i dalje ostati zemlja konstantnog razdora nasuprot uređenoj Evropi.

Northwood Park, Winchester.
Decembar 1919“.

(Prevod sa engleskog jezika: Ana Rutović)

UDK 327(497.16:436)”1883”

Predrag VUKIĆ

DOPIS AUSTROUGARSKOG POSLANSTVA NA CETINJU OD 18. JUNA 1883. GODINE U VEZI SA IZBJEGLIM HERCEGOVAČKIM USTANICIMA U CRNU GORU

Shodno odlukama Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska monarhija je okupirala Bosnu i Hercegovinu 1878. godine. Nova okupaciona vlast donijela je 1882. godine Zakon o opštoj vojnoj obavezi, koji se počeo primjenjivati u BiH i Boki Kotorskoj. Primjena novog zakona i regrutovanje omladine za vojnu službu dovela je do lokalnog narodnog ustanka u Gornjoj Hercegovini i Krivošijama. Ustanički pokret je ugušen intervencijom okupacione armije, dok je znatan broj ustanika iz Krivošija i Hercegovine trajno izbjegao u Crnu Goru. I nakon slamanja ustanka, austrougarska vlada se interesovala za dalju sudbinu odbjeglih ustanika.

U arhivu Ministarstva inostranih djela Knjaževine Crne Gore (fascikla 11, broj 364) u Državnom arhivu na Cetinju, sačuvan je dopis Austrougarskog carsko-kraljevskog poslanstva na Cetinju od 18. juna 1883. godine, u kome isto poslanstvo traži od Knjaževskog ministarstva inostranih djela Crne Gore detaljne podatke o broju izbjeglih Hercegovaca, njihova imena i naznačenje lokacije gdje su internirani. Odgovor Ministarstva inostranih djela sa Cetinja, koji je po prirodi stvari morao uslijediti, nije sačuvan u arhivskim aktima. Ovaj dopis Austrougarskog poslanstva na Cetinju, čiji je sadržaj posebno indikativan, u integralnom obliku se prvi put publikuje.

No 366 res Cetinje, 18. junija 1883.

Verbalna nota

CiK. diplomatička Misija ima čast zamoliti Knjaž. Ministarstvo inostranih djela za što prije moguće uljudno dostavljanje sljedećih statističkih data:

1. Broj roblja, koji se nalazi još u Crnoj Gori,
2. Broj hercegovačkih glavara, ime istih i gdje se nalaze sada internirani;
3. Broj bivših hercegov. Ustaša, ime istih i mjesto gdje se nalaze internirani;
4. Broj mladića koji pobjegoše od vojničtva, ime istih i mjesto gdje se nalaze internirani;

CiK. diplom. Misija je mnienija, da će dotičnim Knjaž. vlastima biti tim lakše padati ova data, pošto je interniranim hercegovačkim bjeguncima i ustašima bilo oglasom Knjaž. vlade na Cetinje 30. marta/12. aprila t. g. strogo zabranjeno odati se i ostaviti mjesto interniranja bez znanja i dozvoljenja nadležnih vlasti.

Napokon ima čast ova cik. Misija dostaviti imenik onih u Crnu Goru pribjeglih razbojnika sastavljen po zvaničnim datima, koje je u svoje vrijeme izvolilo priobćiti Knjaž. Ministarstvo inostranih djela, molbom da bi isto izvolilo kazati ovoj cik. diplom. Misiji mjesto gdje se isti nalaze zatvoreni.

Knjaževskom Ministarstvu inostranih djela
Na Cetinje

UDK 94(497.16) "1914/1916"

Прикази

GUBICI CRNOGORSKE VOJSKE U PRVOM SVJETSKOM RATU (1914-1916)

**- Spisak poginulih, ranjenih, nestalih i umrlih crnogorskih vojnika -
zbornik dokumenata, Cetinje 2014, str. 158**

Povodom obilježavanja stogodišnjice Prvog svjetskog rata, Državni arhiv Crne Gore publikovao je zbornik građe „*Gubici crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*“.

Prateći svoju programsku orijentaciju, Državni arhiv Crne Gore je i ovim projektom, u najpodesnijoj formi, odgovorio potrebi obilježavanja značajnih datuma iz crnogorske istorije. Opredjeljenje za ovu temu nastalo je iz spoznaje da je veoma interesantna kako naučnoj i stručnoj javnosti, tako i amaterskim istraživačima naše prošlosti. S druge strane, u crnogorskoj historiografiji nema egzaktno utvrđenih podataka crnogorskih vojnih žrtava u Prvom svjetskom ratu, što je bio dodatni motiv za publikovanje ovog zbornika građe. Kako sâm priređivač navodi u predgovoru, i „primarni izvori za ovu temu su oskudni i nedovoljno pristupačni istraživačima što nas je dodatno uvjerilo u opravdanost ovog projekta“.

Osnovni izvor koji je korišćen za ovaj zbornik dokumenata je „Glas Crnogorca“, odnosno „*Liste gubitaka*“ koje je objavljivao od septembra 1914. do 2. januara 1916. godine, do kada je ovaj list izlazio na teritoriji Crne Gore.

U predgovoru zbornika je, od strane priređivača, kritički ocijenjena vrijednost „Glasa Crnogorca“ kao prvorazrednog domaćeg izvora za ovu temu. Prvenstveno je analizirana potreba crnogorske Vlade za objavljivanjem ovih podataka. U tom kontekstu, značajna je Obznana Ministarstva vojnog br. 8890/1214 od 8. septembra 1914. godine, na temelju koje su se redovno objavljivali spiskovi poginulih, ranjenih, umrlih i nestalih vojnika „da bi se suzbile glasine o vojnim gubicima i spriječilo širenje defetizma i panika“.

„Liste gubitaka“, koje su objavljivane u „Glasu Crnogorca“ na osnovu navedene Obznane, započinju sa „Službenom obznanom komandanta Sandžačke vojske serdara J. Vukotića o poginulim i ranjenim vojnicima iz Gorazda pod brojem 747“ i od tada su objavljivane redovno u odjeljku *Službeni dio* sve do decembra 1915/ januara 1916. godine. Podaci, su dostavljani „Glasu Crnogorca“ od strane Ministarstva vojnog koje je pratilo njihovo objavljivanje i često vršilo ispravke netačnih podataka u narednom broju. Uprkos tome, u „Listama gubitaka“ postoje štamparske greške, koje je uočio priređivač (poput Zobnjak umjesto Drobnjak; Felić umjesto Femić), ali „u cilju originalnosti dokumenta, ni u tim slučajevima nijesmo pribjegli intervencijama.“

Priređivač je u *Zborniku* struktuirao podatke o poginulim, ranjenim, umrlim i nestalim vojnicima prema vojnim formacijama, odnosno bataljonima i četama, radi lakšeg uvida javnosti sa fusnotama koje upućuju na izvor – „Glas Crnogorca“, odnosno broj i datum izlaženja.

Na kraju, priređivač navodi da u *Zborniku* nema podataka o gubicima nastalim poslije 20. decembra 1915 / 2. janura 1916. godine, odnosno nema podataka o gubicima u Mojkovačkoj bici, na lovcenskom frontu i ostalim bojištima, što jeste nedostatak, ali ne i manjkavost u smislu pouzdanosti za period na koji se odnosi ova publikacija. Pored toga, nijesu dati ni podaci o vojnim žrtvama stradalim u internaciji, kao ni o civilnim i drugim žrtvama u Crnoj Gori tokom okupacije, što bi bila tema jednog opsežnijeg istraživačkog poduhvata.

Imajući u vidu sve navedeno, smatramo da se radi o vrijednom projektu Državnog arhiva kojim je obilježio ovaj značajan istorijski događaj, na temelju validnih istorijskih izvora. Kako je navedeno u Predgovoru, ovaj projekat „dopriniće, uvjereni smo, da se sa jednog možda i sporednog ugla, sagleda učešće Crne Gore u ratu globalnih razmjera čije su se posljedice osjetile širom planete. Upravo svjetske razmjere Velikog rata i karakter globalnog sukoba, doprinijeli su da mala zemlja, kakva je Crna Gora, duboko osjeti na sebi njegove ogromne posljedice. A te posljedice najbolje je iskazao lord Gledston riječima: 'I zaista, okrutnija sudbina nije mogla zadesiti malu Crnu Goru ni da je, umjesto što se borila uz nas, okrenula oružje protiv nas.'“

Srđan PEJOVIĆ

UDK 342.1:929 Petrović Njegoš P. II

**Dr Čedomir Bogićević, *Petar II Petrović Njegoš kao državnik i državotvorni reformator (I svezak) i Njegoševa filozofija pravde (II svezak)*,
Vrhovni sud Crne Gore, Podgorica, 2013.**

Upućivanje na bitno nedovoljstvo njegošologije

Bogati stvaralački opus dr Čedomira Bogićevića višestruko je *interdisciplinaran*, što će reći, pravno, sociološko, kulturološko i filozofsko umovanje čiji je osnovni i načelni metodološki pristup: *kritičko preispitivanje i revalorizacija nekritičke tradicionalističke nauke*.

U prethodnim svojim knjigama, Bogićević je dosegao i do same *filozofije montenegristike* koju izvodi iz dobrog poznavanja, razumijevanja i osmišljavanja samog *bivstva ukupnog crnogorskog bića, svijesti i duha*, a u ramu toga, kao doktor pravnih nauka, prvačno utemeljuje kritičku *filozofiju crnogorskoga prava* iz dubina izvornog običajnog prava i morala, iskonskog etosa i etnosa starijih Crnogoraca u vrlo posebitoj, zasebitoj i atipičnoj (novovjekoj antiafeudalnoj) crngorskoj tradicionalnoj zajednici.

U skladu sa takvim umstvovanjem crnogorskog istorijskog života i nalaženjem njegovog temeljnog smisla, razloga i opravdanja postojanja u "borbi neprestanoj" za ljudski samoopstanak crnogorskoga naroda u slobodi, Bogićević dosljedno razumijeva da je i Njegoš, kao najizrazitiji i tipični reprezent bitija crnogorskog bića i duha, genijalno iznjedrio posebno *ucjelovljenu sintezu svoje državotvorne, poetsko-filozofske i teozofske mudrosti* koja jezgrovito i vrhovito ujed(i)njava sva bitna pitanja i oblasti u *ontologiji slobode* (koja pretpostavlja i rezultira *fenomen otrgnute crnogorske slobode*). *Ontološka diferencija čovjeka* (u svijetu bića) je da je on "luča mikrokozma" koja se odzrcava u božanskoj vječnoj svjetlosti i makrokosmosu "tamom obuzetom" kao "vječna zublja vječne pomračine"; znači, "luča mikrokozma" (čoeck kao "svijet u malom") koja svojom,

nalik božanskom, *svjetlošću osvaja slobodu*, kao što božja zublja osvaja svojom svjetlošću makrokosmos.

Kod Njegoša je na posebit način prisutno antičko-grčko, platonsko-aristotelovsko i docnije *etičko fundiranje države-prava-politike*; To je ideal "jedinstva filozofije - etike i politike". Platonovo djelo *Država*, sinteza njegove mudrosti, ima podnaslov *ili o pravičnosti*. Dok je kod Platona cilj države ostvarenje pravde (pravičnosti) koja stremi oponašanju *vrhovne savršene ideje dobra*, kod Njegoša je i *pretpostavka i ishod i cilj države ostvarenje slobode*, kao uslova, smisla i razloga opravdanja čovjekovog postojanja i samoopstanka crnogorskog naroda, kojom se postiže "ljudska dužnost najsvetija", ljudska i božanska pravda. Slobodarsko ljudsko dostojanstvo, odnosno *kategorički moralni imperativ* po kojem je "čovjek najviše biće za čovjeka", a i najveća tajna ("čovjek čojku tajna je najveća"), ovde je inheretni nužni ishod *borbe za slobodu*. Kod Njegoša je posebno spupčena sloboda i pravda. Sloboda je vrhovna *ontološka kategorija*, junaštvo je *sredstvo* njenog postizanja, a čojstvo njihov unutrašnji *telos*, sam *dinamis* kao njihovo životno ispoljavanje, kao borbeni djelatni aktivizam i tragični optimizam.

Iako obimom manja, u ovoj Bogićevićevoj knjizi se zaista ukazuje na *jedno bitno nedovoljstvo njegošologije* koje neposredno otvara vrata drugim njenim bitnim nedostacima. U njoj se izričitije upozorava i ozbiljno opominje na neraspupčivost državotvorne i ostale Njegoševe mudrosti. Autor na str. 8 naglašava da je to "jedinствено stablo iz istog korijena" i da se njegova "poetska misao ne može odvojeno posmatrati od državotvornog pregnuća", pa zaista prodorno i dubinski upućuje na jedno novo razumijevanje njegošologije i njegovu aktuelnost, a to je da je "Njegoševa *vladarska pozicija inspirisala* njegovu poetsko-filozofsku imaginaciju". Ova teza je zaista bitno istinita i upućuje na osnovni i odlučujući Njegošev motiv za razumijevanje kategorije *izdaje i izdajnika* državotvornosti i narodnosti crnogorske, prepoznatljivih u *Gorskom vijencu* i *Šćepanu Malom*. U skladu sa tim, Bogićević ističe veliku i izrazito značajnu "ulogu Njegoša kao državnog poglavara, državnika i reformatora crnogorske države" čime osporava one dogmatske, gotovo rutinerski i preovlađujuće ponavljane tvrdnje koje, ako ne isključuju, ono ignorišu i periferizuju Njegoševu državničku i reformatorsku ulogu, a na užtrb nje i nezavisno od nje ističu njegovu poetsku genijalnost.

Ovu svoju osnovanu tezu dr Bogićević vrlo izričito, jezgrovito i čitljivo dalje elaborira istorijskim determinantama i činjenicama koje valorizuje crnogorskim i Njegoševim aksiološko-etičkim kategorijama, da bi u sažimnom pregledu taksativno naveo sva Njegoševa državnička i reformatorska djela i

zasluge. Suština je u tome da je Njegoš za potrebe crnogorske borbe za slobodu, kao uslova za samoopstanak i jedinstvo crnogorske države i narodnosti, i za internacionalizovanje te borbe i faktičke samostalnosti i međunarodno priznanje Crne Gore, izvršio do tada značajne reforme za modernu državu, odnosno *najjaču nužnu centralizaciju državne vlasti ("vrhovnu vlast")*, kojoj su pružani žestoki otpori od unutrašnjih, naročito pograničnih krajeva, u sprezi sa vanjskim neprijateljima, a koje je Njegoš s pravom ocijenio kao izdaju.

O tome što je mislio o državno-pravnom statusu svoje zemlje Njegoš je izričito i ubjedljivo internacionalizovao dok je boravio u Beču 1837. godine u svom pismu *Sa crnogorske granice*, objavljenom u znavenoj bečkoj novini *Allgemeine Zeitung* od 7. 2. 1839. godine. U njemu čitaocima objašnjava da je država Crna Gora faktički samostalna i nezavisna i da je "pravno obrazložio" sultan Selim svojim fermanom iz 1799. godine u kojemu se navodi da "Crnogorci nijesu nikada bili podanici Visoke Porte".

Sreten ZEKOVIĆ

UDK 354(497.5)

Živana Heđbeli: Institucije državne uprave Republike Hrvatske od osamostaljenja do članstva u Evropskoj Uniji, I-II

Živana Heđbeli je poznata hrvatska arhivska znanstvenica (prva doktorica arhivistike u Hrvatskoj), koja se vrlo uspješno, na dobrobit arhivistike, arhiva i nas arhivista, naučno bavi značajnim i složenim arhivističkim temama, iz čega su proizašli brojni autorski radovi objavljeni u domaćim i inostranim časopisima, te knjige, studije i druge publikacije.

Prošle godine (2013) je izašao drugi dio dvotomne publikacije, odnosno studije, pod naslovom: "Institucije državne uprave Republike Hrvatske od osamostaljenja do članstva u Evropskoj uniji, 2004-2013 godine". Ona je nastavak publikacije: "Institucije državne uprave Republike Hrvatske od 1990. do 2004. godine", čiji temelj je bio njen doktorat odbranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2007. godine.

Autorica dosta skromno ističe, što je bitna crta njene stvaralačke ličnosti: „Knjiga je nastala zbog praktičnih potreba mog svakodnevnog rada. Od 2002. godine radim u tijelu državne uprave koje je stvaratelj i imatelj registraturnog i arhivskog gradiva“ (str. 11). Međutim, pored navedenog knjiga ima mnogo širu vrijednost i značaj.

Istoriju institucija, od centralnih, pa do onih lokalnog karaktera, potrebno je da ima svaka država. Ovakva vrsta publikacije namijenjena je prevashodno državnim organima, ali je, isto tako, značajna za kulturu, nauku i najširu javnost.

Izlišno je govoriti koliko je istorija institucija neophodna arhivistici i arhivskoj djelatnosti u obavljanju gotovo svih važnijih stručnih poslova na registraturskoj i arhivskoj građi (valorizacija, odabiranje, izlučivanje, sređivanje, obrada, i dr.). Autorica je, kao osoba koja je ostvarila veoma značajne rezultate u arhivskoj teoriji i praksi, to veoma dobro znala, pa je to i njeno osnovno

metodološko i naučno polazište, koje se očituje u tvrdnji: “Temelj svakog arhivističkog rada je poznavanje stvaratelja gradiva, odnosno institucija“ (str. 11).

Kao što je poznato, savremeno društvo je zatrpano “lavinom“ informacija, odnosno dokumenata koje je nemoguće sve valorizovati, odabirati, naročito čuvati, zbog čega se i postavlja pitanje adekvatnog i racionalnog upravljanja ovom građom. Takođe, poznato je da se u arhivskoj teoriji i praksi sve više napuštaju “klasične“ metode valorizacije arhivske građe, od koje zavise svi dalji arhivski postupci. Umjesto njih, preovladava naučno stanovište da se valorizuju stvaraoci arhivske građe prema svom značaju, funkcijama koje obavljaju, nadležnostima i dr. i da se sljedstveno tome procjenjuje građa nastala kod ovih stvaralaca. Navedena studija Živane Heđbeli, u ovom pogledu, ima posebnu vrijednost i biće od velike pomoći arhivistima i registraturama u njihovom bavljenju ovim pitanjima. Ona bi se mogla smatrati i naučnim i metodološkim priručnikom na čijim rezultatima bi trebala da se temelji i arhivska normativa (propisi) u ovoj arhivskoj oblasti. Njena publikacija bi mogla korisno poslužiti i zemljama u okruženja, jer se pitanja kategorizacije registratura moraju uzdići na nivo obavezujuće pravne norme i jedinstveno regulisati na nivou svake države.

Crna Gora, nažalost, još uvijek nema ovakvu studiju. Ona bi državi, nauci, kulturi, prije svega, njenoj arhivskoj službi, bila prijeko potrebna, te svesrdno preporučujem da se ona uradi, a saznanja i iskustva kolegice Heđbeli u tom pogledu bila bi dragocjena.

Struktura prvog i drugog dijela knjige je ista i sastoji se od: *Predgovora* i sljedećih poglavlja:

I. *Pravni, politički i gospodarsko-društveni kontekst u kojem djeluje državna uprava od 18.06.2004. do 01.07.2013 godine*; II. *Hrvatski sabor, Predsjednik i Vlada R.H.*; III. *Ministarstva*; IV. *Državne upravne organizacije*; V. *Središnji državni uredi*; VI. *Državni uredi*; VII. *Državna uprava u županijama gradova i općinama, pravobranitelji, tijela vezana za EU, sigurnosno-obavještajni sustav, razna tijela.*

Na kraju su dati: *Literatura i pravni izvori*, *Kazalo institucija*, *Kazalo diplomatskih misija i konzularnih ureda*, *Kazalo čelnika, dužnosnika, diplomata, povjerenika i dr.* Knjiga je objavljena u dva toma: prvi dio 2011, a drugi 2013. godine. Izdavač: Dokumenta - Centar za suočavanje prošlosti Zagreb. Recezenti su prof. dr. sc. Damir Boras i dr. sc. Petar Pavel Klasinc, urednik Nikola Mokrović. Povez broširan, format A5, str. 480+600.

UDK 336.71:061.4 (497.16) "1863/1946"

**AKCIJE CRNOGORSKIH BANAKA, NOVČANIH ZAVODA I
PRIVREDNIH DRUŠTAVA (1863-1946)
Izložba dokumenata**

U saradnji Državnog arhiva i Centralne banke Crne Gore realizovana je izložba dokumenata pod nazivom *Akcije crnogorskih banaka, novčanih zavoda i privrednih društava*. Izložba je održana u prostorijama Muzeja novca na Cetinju u aprilu 2014. godine. U prisustvu brojnih gostiju, izložbu su svečano otvorili, u ime Državnog arhiva, direktor Stevan Radunović, a u ime Centralne banke, Radojica Luburić.

Izložba je nastala kao rezultat saradnje dvije institucije, s ciljem da se naučna i šira javnost u Crnoj Gori upozna sa ovim značajnim aspektom crnogorske istorije. Odabrani materijal od strane autora, predstavljen je na 21 panou. Svjesni činjenice da se izložbom kao naučno-popularnom formom, ne mogu prikazati svi aspekti privrednog života i djelovanja banaka, autori su se potrudili da pred javnost izađu sa obiljem dokumentarnog materijala. Osnovu prikazanog materijala čine akcije koje su emitovale banke, privredna društva i štedionice i one predstavljaju ilustrativna dokumentarna svjedočanstva, u široj javnosti skoro nepoznata. Pored akcija na izložbi su zastupljena i dokumenta o poslovanju banaka, štedionica i privrednih društava.

Prezentirana građa daje obuhvatan prikaz o razvitku akcionarstva i poslovanja u Crnoj Gori, od samih početaka sredinom XIX vijeka do njihovog gašenja nakon Drugog svjetskog rata. Dokumenta se prvi put prikazuju javnosti, tako da izlaze iz kruga posvećenih skripofila. Prepoznajući potrebu da se ovaj izražajan materijal velike dokumentarne vrijednosti na što bolji način predstavi naučnoj i laičkoj javnosti, autor izložbe se potrudio da što bolje i sadržajnije predstavi rad banaka i drugih akcionarskih društava u Crnoj Gori. Iz tog razloga na panoima nalazimo dokumenta o načinu djelovanja, organizaciji i poslovanju tih

društava. Posebno su interesantna izložena dokumenta koja se tiču zakonodavnog okvira, u kojem se odvijao život i poslovanje akcionarskih društava i ulagača. Pored toga na panoima se nalazi i materijal kojim se prikazuje uticaj i doprinos društava i uopšte akcionarstva na privredni život najprije u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori, a zatim i Kraljevini SHS i Jugoslaviji. Izloženi materijal dobija na vrijednosti i u naučnom smislu, jer obuhvata cjelokupan rad akcionarskih društava, o čemu je do sada malo govoreno i pisano. Postojeća skromna literatura, koja je tretirala ovu problematiku, najviše je bila usmjerena na javne ili državne finansije i pomalo se ticala razvoja bankarstva kao djelatnosti u Crnoj Gori. Ova izložba iznosi na svijetlo brojna dokumenta iz fondova Državnog arhiva, dok je dio materijala posuđen od privatnih kolekcionara. Ona se odnose ne samo na banke, već i na druga akcionarska društva, čime se mijenja slika o akcionarskoj djelatnosti u Crnoj Gori i time ova izložba dobija na značaju.

Izloženi materijal prati i katalog kako bi se posjetioci lakše snalazili u obilju prikazanog materijala i stekli pravi uvid u razvoj akcionarskog djelovanja u Crnoj Gori. U tom cilju, katalog sadrži brojne vrlo korisne informacije. Na početku kataloga, u kratkim crtama i jezgrovito, iznešeni su osnovni pojmovi akcionarskog poslovanja, definicija pojma akcije, porijeklo te riječi u našem i nekoliko evropskih jezika, kao i njeni sastavni djelovi: plašt, kuponski tabak i talon. Objašnjene su vrste akcija, razlike između dionica i obveznica, šta su akcije na ime, a šta na donosioca. Takođe posvećena je pažnja pravima akcionara, poslovanju akcionarskog društva i njegovoj strukturi. Autor s pravom ističe da su domaća akcionarska društva činila okosnicu privredne djelatnosti u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata. Nadalje, u katalogu je dat pregled svih akcionarskih društava u Crnoj Gori, sa osnovnim informacijama o njihovom formiranju, početnom kapitalu sa kojim su poslovala, eventualnim promjenama naziva društva, dokapitalizaciji, izdavanju novog kola akcija, sve do prestanka njihovog postojanja. Tako su u katalogu spomenute: Prva banka, Narodna banka Crne Gore, Podgorička banka, Srpsko-arbanska banka, Parna pivara Trebjesa, Hotel Grand Cetinje, itd. Informacijama saopštenim u ovom pregledu, čitalac dobija jasnu sliku o broju akcionarskih društava, njihovom istorijatu, njihovom značaju za privredu u Crnoj Gori. U inače skromnoj crnogorskoj privredi, akcionarska društva nijesu, kroz svoje poslovanje, uspijevala da animiraju veći dio društva da uloži i uključi se u poslovanje akcijama, čak ni u vremenu između dva svjetska rata. Ipak, ovdje se uočava jedan paradoks, na kojeg i sam autor skreće pažnju, a to je, da pored skromnog obima poslovanja, crnogorska akcionarska društva

uspjevaju da svojom aktivnošću privuku skoro sav slobodni kapital na tržištu u Crnoj Gori.

Autor se pozabavio i sa prestankom rada banaka u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata. Uprkos uvriježenom mišljenju koje se formiralo u našoj javnosti, da su banke nakon Drugog svjetskog rata nacionalizovane, autor u katalogu jasno ističe da to nije bio slučaj. Na osnovu dokumenata i materijala koji je jednim dijelom prikazan na ovoj izložbi, nedvosmisleno se pokazuje da crnogorske banke nijesu nacionalizovane, već da se nakon rata pristupilo procesu njihove likvidacije. U katalogu se ističu dokumenta vezana za ovaj proces, poput odluka ministarstva finansija, uredbi i ostalih podzakonskih akata koje je donijela Vlada FNRJ kako bi uspješno okončala ovaj postupak. Stanje zatečeno po završetku rata u privredi Crne Gore, pa samim tim i kod akcionarskih društava, bilo je takvo da je njihov dalji doprinos obnovi privrednog života bio gotovo zanemarljiv. Većina banaka nije obavljala poslove zbog kojih su osnovane. Vladinom uredbom one su, nakon izvršene revizije, izgubile dozvolu za rad i pristupilo se procesu njihove likvidacije, nakon čega su prestala sa radom.

Na osnovu izloženog, da se zaključiti da izložba **Akcije crnogorskih banaka, novčanih zavoda i privrednih društava**, svojom dokumentarnošću i obimom prikazanog materijala zavređuje pažnju najšire javnosti. U izloženim dokumentima i propratnom katalogu mogu se pronaći značajne informacije, kako za naučnu javnost i istraživače ekonomske istorije Crne Gore, tako i za najširu javnost, zbog obilja raznovrsnog i vrijednog materijala.

Vukota Vukotić

UDK 94(106)“1914/1918”

RATNA RAZGLEDNICA *Crna Gora 1914-1918*

Godišnjice značajnih događaja, odnosno veliki jubileji obilježavaju se raznovrsnim prigodnim manifestacijama. Tako je 2014. godina protekla u znaku obilježavanja stogodišnjice početka prvog globalnog sukoba, odnosno Prvog svjetskog ili Velikog rata. Osnovni cilj obilježavanja ove godišnjice je bio da se ukaže na besmislenost rješavanja sukoba oružanom silom, na velike žrtve i ratna razaranja. Suštinska poruka je da globalni rat ne može biti alternativa globalnom miru. Podsjećanje na posljedice rata su svojevrsna opomena savremenom društvu kako nam se ne bi desilo, podučeni iskustvom iz prošlosti, da imamo i promašenu budućnost. No, i pored najdobronamjernijeg cilja da se podsjećanjem na strahovite posljedice Velikog rata opomene čovječanstvo te da se na tom iskustvu omogući sporazumijevanje među narodima Evrope i svijeta, u nekim zemljama pojavile su se nove interpretacije ili reinterpretacije koje se prvenstveno bave uzrocima i povodima izbijanja rata.

Pored ozbiljnih studija pojavljuju se i one koje ne uživaju naučnu utemeljenost, jer relativizuju osnovne uzroke rata, a to je želja dijela velikih sila za ponovnom podjelom kolonija i interesnih sfera u svijetu. Po pravilu, ovi pokušaji ne opovrgavaju naučnim metodom opšteprihvaćene stavove, osim što se relativizuju određeni aspekti uzroka i neposrednog povoda za izbijanje rata.

U tom svijetlu, ovakva tumačenja ne doprinose potpunijem i objektivnijem shvatanju svjetskog sukoba u opštem kontekstu. Ovo tim prije što su posljedice rata puno značajnije za sveobuhvatno tumačenje konteksta globalnog sukoba.

Rat koji je nastupio poprimio je planetarne razmjere, iznenadio je sve planere i generalštabove koji su se bavili ovim pitanjem prije 1914. godine. Iako su sve zaraćene strane gajile iluzije o brznoj i efektnoj pobjedi, rat koji su povele trajao je duge četiri godine. Uz to, po broju žrtava i obimu razaranja premašio je sve do tada vođene ratove. U svjetskom sukobu između Antante i Centralnih sila, s pravom nazvanom Veliki rat, stradalo je 37 miliona ljudi, od čega je bilo 15 miliona poginulih i 22 miliona ranjenih.

Povodom obilježavanja stogodišnjice izbijanja Prvog svjetskog rata, u skladu sa svojom programskom orijentacijom, Državni arhiv je pristupio realizaciji autorske inicijative Aleksandra Berkuljana. Izložba, odnosno multimedijalni projekat pod nazivom „Crna Gora 1914-1918 – Ratna razgednica“, obuhvata izbor vizuelnih svjedočanstava (fotografije, ilustracije, filmovi, periodika) koja autentično i vjerno dokumentuju i ilustruju vrijeme rata u Crnoj Gori; oni su jedinstvene, neponovljive i prave *slike rata*. Dokumentarni fundus zastupljen na izložbi je panorama pojava, ličnosti, događaja, odnosno svojevrsni kaleidoskop ratnih dešavanja i neposrednih i posrednih posljedica rata.

Na 25 panoa zastupljeno je oko 200 fotografija koje su prvorazredno dokumentarno svjedočanstvo o različitim zbivanjima u Crnoj Gori u periodu od izbijanja rata, okupacije, do okončanja ratnog sukoba. Izložbu prati odgovarajući katalog.

Događaji tokom rata bilježeni su na razne načine, sa različitom namjenom i ciljem. Ima materijala koji je nastao u propagandne svrhe koji su snimali službeni kamermeni i fotografi. Dio materijala snimali su amateri ili vojnici vlastitom opremom, a jedan dio su snimali profesionalni fotografi raznih svjetskih novinskih kuća.

U tom kontekstu namjera je bila da ovaj, po načinu postanka i provinijenciji raznorodni materijal, objedinimo i predstavimo javnosti sa ciljem da se upotpuni spoznaja o svim pojavnim vidovima rata i njegovim posljedicama. Iako se u konkretnom slučaju radi o naučno-popularnoj formi smatramo da se radi o interesantnom projektu, s obzirom da se radi o dokumentarnoj građi strane provinijencije koji u ovoj formi i obimu nije bio predstavljen javnosti Crne Gore.

Materijal koji je korišćen za izložbu potiče iz inostranih institucionalnih i privatnih izvora. Posebnu zahvalnost autor je iskazao gospođi Veri Heinrich iz Beča koja je ljubazno stavila na raspolaganje oko 150 fotografija iz zaostavštine svoga pračeda, oficira austrougarske vojske.

Izložba je svečano otvorena 28.11.2014. godine u Ministarstvu kulture na Cetinju pred velikim brojem posjetilaca i izazvala veliko interesovanje crnogorske javnosti. Uvjereni smo da će značajno doprinijeti sagledavanju učešća Crne Gore u ovom ratu globalnih razmjera. Upravo svjetske razmjere Velikog rata i njegov karakter, doprinijeli su da mala zemlja, kakva je Crna Gora, na najtragičniji način osjeti njegove nesagledive posljedice. A te posljedice je najbolje iskazao lord Gledston riječima: „I zaista, okrutnija sudbina nije mogla zadesiti malu Crnu Goru ni da je, umjesto što se borila uz nas, okrenula oružje protiv nas.“

Ana PEJOVIĆ

UDK 930.25:929 Radević M.

In memoriam

*Милорад Мићо Радевић
(1936-2014)*

Милорад Мићо Радевић, човјек архивистичке струке, преселио у сјећање где се дуже траје. Један живот који је снажно пулсирао, зрачио добротом, еланом, оптимизмом, поузданошћу, људскошћу и радошћу се угасио. Мићо је увијек био на страни човјека и на страни слабијег, личност велике моралне и духовне снаге, друг људи и поштења. То његово људство и чојство није нас никада издало, већ је њега издало срце, које није могло издржати његов темпо, јер је свуда желео и хтио да стигне и да свакоме помогне.

Милорад је рођен у Шекулару 1936. године, општина Беране. Потиче из рода Васојева, од угледне и у свему честите јуначке и интелектуалне породице Радевића. Он је врло рано очврстао и све стоички подносио, јер је у дјетињству доживио тешки бол, када су шиптарски терористи у току једног

дана октобра 1943. године поубијали два његова рођена брата гимназијалца, оца, носиоца Обилић медаље за храброст, стрица, и још пуно рођака Радевића.

У Беранама је завршио гимназију, а Филозофски факултет, Група за социологију, 1964. године у Београду. Три године радио је у Социолошком институту у Београду, а у Савезу синдиката Југославије од 1967. године. Од 1982. до 1986. године био је предсједник Савезног одбора синдиката радника графичке, новинарске, издавачке и информативне дјелатности Југославије. Два мандата је био члан Већа Савеза синдиката Југославије, а од 1989. године члан Предсједништва Већа Савеза синдиката Југославије, када је једнаки допринос давао не само Савезном вијећу, већ једнако и вијећима Савеза самосталних синдиката Србије и Савеза синдиката Црне Горе. Као кадар Црне Горе у Федерацији одлазио је по својој жељи на дуже периоде у базу - Савез синдиката Црне Горе на испомоћ, што је до тада то био риједак случај, а што је било за сваку похвалу.

Дужност помоћника министра за рад, борачка и социјална питања у Савезној Републици Југославији обављао је у периоду од 1991-1993. године

На функцију директора Архива Србије именован је 30. децембра 1993. године, коју је дужност врло успјешно обављао све до 2000. године, од када је почео припреме за дипломатску функцију амбасадора. Ступањем на функцију директора Архива Србије Мића Радевић је био изузетно добар, искрен и кооперативни сарадник, руководствима Архива Југославије и Државног архива Црне Горе.

Са Мићом Радевићем у својству директора Архива Југославије, био сам на бројним међународним архивским скуповима и увијек сам се радовао када би био кооптиран на нивоу Савезне владе за члана архивске делегације, јер су ми увијек његова искуства и стручност били од велике помоћи. Био је активни учесник међународних архивских конгреса, конференција, округлих столова, сајетовања и бројних других прикладних архивских и историјских скупова. Били смо заједно у Пекингу, Москви, Будимпешти, Штокхолму и другим градовима и државама гдје су се одржавали међународни архивски свјетски, европски или регионални скупови. О учествовању и активностима на тим скуповима Савезну и републичке владе Србије и Црне Горе извјештавали су амбасадори Савезне републике Југославије (Александар Прља, Балша Шпадијер, Данило Марковић, Слободан Унковић...). Милорад Радевић је био члан југословенске делегације и на прослави 850-годишњице

града Москве, скупа са тада директором Државног архива Црне Горе др Милом Бакићем, и директором Архива Југославије Јованом Поповићем, којом приликом је и отворена изванредна изложба коју су приредили Архив Југославије, Архив Србије и Државни архива Црне Горе, под насловом „Русија у документима архива Србије и Црне Горе до 1918 године“. Државна архивска служба Руске федерације узвратила је изложбом „Црна Гора и Србија до 1918. године у документима руских архива“ приређеној у Москви, која је отворена у Београду, а затим и у Подгорици. Милорад Радевић је, након истека мандата директору Државног Архива Црне Горе др Милу Бакићу, наставио да активно сарађује са новопостављеним директором др Момчилом Пејовићем.

Као директор Архива Србије, члана А категорије Међународног архивског савјета, на многим скуповима исказао је своју стручност и енергичност. Непосредно након престанка НАТО бомбардовања на СРЈ, Милорад Радевић се придружио архивској делегацији СРЈ у Дубровнику и активно учествовао на том међународном скупу архивиста у борби за поштовање и примјену архивских начела и прогрес архивистичке струке и науке, јер се расправљало и о сукцесији архивске грађе када су потписана одређена документа.

Много је урадио Мићо Радевић на спашавању и заштити архивске грађе у времену НАТО бомбардовања на СРЈ, на читавој територији Србије а посебно у заштити архивске грађе на територији Косова и Метохије.

Аутор је бројних радова из социологије, архивистике, историје. Био је главни и одговорни уредник архивског часописа „Архивски преглед“ и монографија које су изашле из штампе 2000. године, поводом 100-годишњице оснивања Архива, као и других часописа и публикација.

За вријеме обављања функције директора Архива Србије ојачала је матичност архивске дјелатности, допринио је конципираности јединственог архивског информационог система, донијет је већи број подзаконских и интерних аката из архивске струке и науке, чиме је унапређена архивска дјелатност на територији цијеле Републике Србије.

Одликован је Орденом рада са златним вијенцем; „Златне архиве“ као први добитник награде фондације Александар Арнаутовић и многих других плакета, признања и захвалница.

Након одласка из Архива, био је амбасадор у Белорусији. Од 2000. до 2013. године био је председник Управног одбора Архива Југославије, установе културе од националног значаја, која традиционално врло успјешно обавља

своје надлежности на срећу Србије и Црне Горе и свих ранијих република, а сада новостворених и међународно и међусобно признатих држава. И ту је функцију Мићо Радевић изванредно обављао. Био је члан Одбора САНУ за историју Србије у XX вијеку.

Милорад Радевић је био човјек стручности, реалности, мудрости и хуманости који је умио да обогати својом личношћу која је зрачила, људскошћу, непосредношћу и веселошћу. Посједовао је велику моралну и духовну снагу. Сви којису га знали и вољели остали су грдно осиромашенији за његову доброту, људскост, ослонац, за разумијевање, подршку, оптимизам и љубав.

Надасве је волио узорну породицу, од које га је смрт прерано отргла. Био је узоран, и добар супруг, и отац и многовољени дједа, централна личност породице. Лако је и умро што припада само добрим и поштеним људима.

Мићо Радевић као човјек широких видика, огромног знања и космополита, увијек је истицао своју завичајну припадност Шекулару, Бернама, Васојевићима и Црној Гори, гдје је и изабрао мјесто вјечног починка, иако је Београд, у коме је провео преко педесет година, својом душом и срцем волио исто као и своје Беране.

Мићо је својим стручним радом, знањем и организаторским способностима оставио неизбрисив траг у архивској дјелатности. Његов лик и дјела треба сачувати.

Београд, 30. 09. 2014. г.

Јован П. Поповић

UPUTSTVO SARADNICIMA

Arhivski zapisi objavljuju radove iz oblasti arhivske teorije i prakse, istorije i pomoćnih istorijskih nauka, istorije institucija, informatičkih nauka, prikaze i ocjene stručnih publikacija i časopisa, izvještaje sa stručnih skupova, itd. Radovi koji se objavljuju podliježu stručnoj ocjeni, izuzev prikaza i recenzija, izvještaja sa stručnih skupova i izvještaja o radu Arhiva, bibliografija i dr.

Radovi po pravilu ne treba da prelaze obim od 16 kartica i 5 ilustracija. Recenzije, prikazi i drugi prilozi ne mogu prelaziti 4 do 8 kartica teksta. Radovi koji su prihvaćeni za objavljivanje u časopisu, kao i objavljeni radovi ne mogu se objaviti na drugom mjestu bez saglasnosti *Uredništva*.

Autor je isključivo odgovoran za objavljivanje teksta ili ilustracija iz neobjavljenih materijala iz autorski zaštićenog rada (copyright).

Poželjna struktura rada je sljedeća: ime i prezime, adresa autora ili ustanove u kojoj je zapošljen, naslov rada, sažetak na jeziku članka (oko 300 znaka) koji se donosi između naslova i teksta članka, tekst samog rada, a na kraju članka nešto opširniji sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku (najviše 1500 znakova) sa naslovom članka.

Sve vrste radova moraju biti napisani na računaru u nekoj od verzija MS WORD program (MS WORD 6.0 i novijim) i snimljeni na formatu MS WORD dokumenta. Poželjna je upotreba fonta Times New Roman, stila normal, veličine slova 12 tačaka, (jednostruki prored - single) bilješke se pišu upotrebom funkcije footnote, veličine slova 10 tačaka i donose se ispod teksta.

Naslov teksta piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold) a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic). Fotografije i druge ilustracije moraju biti jasne i oštre u crno bijeloj tehnici.

Svi prilozi dostavljaju se na disketi, CD-u ili elektronskom poštom. Jedan primjerak priloga mora biti dostavljen na papiru formata A-4.

Časopis izlazi dva puta godišnje. Rukopisi se ne vraćaju. Honorar za objavljene radove isplaćuje se prema Pravilniku Državnog arhiva.

Adresa Redakcije je : Novice Cerovica broj 2. 81250 Cetinje,

E-mail: pejovic.dacg@t-com.me, telefon/ fax: 041/230-226.

Uredništvo

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
1/2014.

Коректор
Драгица Ломпар

Компјутерска припрема
ДауС - Цетиње

Тираж
300

Штампа
ЦИЦЕРО - Цетиње

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

930.25(497.16)(05)

Архивски записи: часопис за архивску теорију и праксу = Archival theory and practice review / главни уредник Срђан Пејовић, одговорни уредник Стеван Радуновић. - Год. 1. бр. 1 (1994) - . - Цетиње (Новице Церовића 2) : Државни архив Црне Горе, 1994 (Цетиње: SICERO). - 24 цм.

Годишње.

ISSN 0353-7404 = Архивски записи (Цетиње)

COBISS.CG-ID 08216592